

18089

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SAĞLIK BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
CERRAHPAŞA TIP FAKÜLTESİ
DEONTOLOJİ VE TIP TARİHİ ANABİLİM DALI
Danışman: Doç.Dr.Ayten Altıntaş

TANZİMAT DEVRİ HEKİMİ
HAYRULLAH EFENDİ'NİN
HAYATI VE ESERLERİ

DOKTORA TEZİ

T. C.
Yükseköğretim Kurulu
Dokümantasyon Merkezi

Zuhal Özaydın

İstanbul - 1990

Tez konusu seçmemde yardımcı olup, tezimi yöneten ve okuyarak kıymetli eleştiriler getiren danışman hocam Cerrahpaşa tıp Fakültesi Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı öğretim üyesi Doç.Dr.Ayten Altıntaş'a, bilgilerinden her zaman istifade ettiğim yüksek lisans danışman hocam ve Anabilim Dalı Başkanı Prof.Dr.Nil Sarı'ya, yüksek lisans ve doktora öğrenimi yapmamı destekleyen hocam Prof.Dr.Asım Cenani'ye, okunması zor Osmanlıca metinlerde yardımcı olan Cevriye-İbrahim Artuk'a, Başbakanlık Devlet Arşivleri Araştırmacılar Bölümü şefleri Hasan Akdağ ve Mehmet Ali Beyhan'a, araştırmacılar salon görevlisi Salih Soytür'e teşekkür ederim.

Arşiv ve eserlerinden yararlandığım merhum Ord.Prof.Dr.Süheyl Ünver ve merhum Prof.Dr.Bedi Şehsuvaroğlu'nu saygı ile anıyorum.

KISALTMALAR

Adı geçen: A.g.

Adı geçen eser: A.g.e.

Adı geçen makale: A.g.m.

Ankara Üniversitesi: A.

Bakınız : Bkz.

Bası, Baskı: bs.

Başbakanlık Arşivi: Baş.Arş.

Cerrahpaşa: Cerr.

Cilt : c.

Enstitü : Enst.

İslâm Tarih Sanat ve kültür Araştırma merkezi: IRCICA

İstanbul : İst.

İstanbul Üniversitesi: İ..

Numara : No.

Sayfa : s.

Yayınlayan: Yay.

Yüzyıl : yy.

Varak : Va.

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
I. GİRİŞ VE AMAÇ	1
II. ARAÇ VE YÖNTEM	3
III. HAYRULLAH EFENDİ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM VE BU DÖNEMİ HAZIRLAYAN ISLAHAT HAREKETLERİNE GENEL BİR BAKIŞ	6
A. Osmanlı İmparatorluğunda Tanzimat'a Kadar Olan Dönem ve Islahat Çalışmaları	6
1. 17. ve 19.yy.lar Arasında Osmanlı İmparatorluğunda Islah Çalışmaları	7
2. II.Mahmut Dönemi Islah Çalışmaları	10
B. Tanzimat Dönemi	12
C. Tıp Eğitimi	17
IV. HAYRULLAH EFENDİ'NİN HAYATI (1817-1866)	25
1. Hayrullah Efendi ve Ailesi	25
2. Hayrullah Efendi'nin Doğum Tarihi	27
3. Hayrullah Efendi'nin Tahsil Hayatı ve Aldığı Nişanlar	28
4. Hayrullah Efendi'nin Tıp Mektebinden Mezun Olduktan Sonra Aldığı Görev ve Nişan	30
5. Hayrullah Efendi'nin Meclis-i Ziraat'e Aza Seçilmesi	31
6. Hayrullah Efendi'nin Tıp Mektebindeki Görevinden Ayrılması, İlmiye'den Mülkiye'yi Geçışı ve Maarif-i Umumiye Azalığı	32
7. Hayrullah Efendi'nin Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye Aza Seçilmesi	33
8. Hayrullah Efendi'nin Encümen-i Dâniş'e İkinci Başkan Seçilmesi	33
9. Hayrullah Efendi'nin Mekâtib-i Umumiye Nazırlığı ve Üçüncü Dereceden Mecidiye Nişanı Alması	35
10. Hayrullah Efendi'nin Maarif Müsteşarlığı	36
11. Hayrullah Efendi'nin Mekteb-i Tıbbiye'yi Islah İçin Kurulan Komisyona Seçilmesi	36
12. Hayrullah Efendi'nin Mekteb-i Tıbbiye Nazırlığı ve İkinci Dereceden Mecidiye Nişanı Alması	38
13. Hayrullah Efendi'nin Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'ye Şeref Üyesi Seçilmesi	42
14. Hayrullah Efendi'nin Altıncı Daire Başkanlığı	42
15. Hayrullah Efendi'nin Meclis-i Vâlâ'ya İkinci Defa Aza Seçilmesi ve Tahran Sefirliği	43
16. Hayrullah Efendi'nin Sanatçı Kişiliği	48
17. Hayrullah Efendi'nin Ölümü	50
18. Hayrullah Efendi'nin Maddi Durumu Hakkında Bazı Bilgiler ve Ölümünden Sonra Ailesinin Durumu	51
V. HAYRULLAH EFENDİ'NİN ESERLERİ	55
A. TIBBİ ESERLERİ	55
1. Beyt-i Dihakni	55
2. Durûrü'l-Muhat	56
3. Lûgat-ı Tıbbiye	59

4. Makalat-ı Tibbiye	66
5. Mecmua-i Mualecat	76
6. Müfredat-ı Tibbiye fî Beyan-ı Evzaü'l-Edviye	76
7. Terbiye ve Tedavi-i Etfal (Sıhhat-nüma-i Etfal)	78
8. İsimsiz Tıp Eseri: Hayrullah Efendi'nin Birleşik Amerika'da Philadelphia'da "College of Phisicians Librari"de Bir Tıp Eseri	84
B. TIP DIŞI ESERLERİ	85
1. 1. Beyt-i Dihkani	85
2. Hezar Esrar	92
3. Hikâye-i İbrahim Paşa Ba İbrahim Gülşenî	97
4. Kıta-i Afrika	99
5. Mesail-i Hikmet	101
6. Nakş-i Hayal	104
7. Tarih-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye	105
8. Yolculuk Kitabı	111
9. Hayrullah Efendi'nin Mecmua-i Fünûn'da Yayınlanmış Bir Makalesi: İnsanın Sath-ı Arzda Suret-i İntişarı	118
C. Çeşitli Yayınlarda Hayrullah Efendi'ye Atfedilen Eserler	119
VI. HAYRULLAH EFENDİ'NİN ESERLERİNDE KULLANDIĞI DİL VE TERİMLER İLE İLGİLİ OLARAK GÖZE ÇARPAN ÖZELLİKLER	121
VII. SONUÇ	124
VIII. ÖZET	131
IX. SUMMARY	132
X. KAYNAKÇA	133

I. GİRİŞ VE AMAÇ

Doktora tezi olarak ele alınan "Tanzimat Devri Hekimi Hayrullah Efendi'nin Hayatı ve Eserleri" konulu bu çalışmada Hayrullah Efendi; yaşadığı dönem içinde incelenerek tüm yönleriyle ele alınıp, bu arada ağırlıklı olarak tıbbi yönünün tanıtılması amaçlandı.

Hayrullah Efendi üç kuşakta dört hekimbaşı yetiştirmiş bir aileye mensuptur. Ayrı bir tez konusu olabilecek bu hekimbaşı ailesi Osmanlı tıbbında ve eğitiminde önemli izler bırakmıştır.

Hayrullah Efendi hekimliği de dahil, Tanzimat Devri'nin tüm özelliklerini taşıyan değerli bir kültür ve bilim adamı, idareci, eğitimci ve diplomatdır. Tanzimat Döneminin ilk aydın meslek grubunu oluşturan hekimler ülkenin siyasi ve düşünce hayatında görev almışlardır.

Hayrullah Efendi'nin telif ve tercüme olarak birçok eseri vardır ve bu eserler ayrı birer tez konusu olacak niteliktedir. Hatta sözkonusu bu eserlerin herbiri ayrı açılardan araştırma konusudur. Meselâ; bir tıp eserinde; kullandığı dil, tıp bilgisi, deontoloji anlayışı gibi hususlar ayrı ayrı araştırma konusu teşkil etmektedir. Bugüne kadar yapılan çalışmalarda bir ikisi dışında bu eserler tahlil edilmemiştir. Bu eserlerin tahlili ile Hayrullah Efendi'nin devri içindeki yeri ve o devir tıp bilgisi hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür.

Ataları ve kendisi ilmiye sınıfına mensup olan Hayrullah Efendi, Osmanlı İmparatorluğunun tıp ve diğer bilimlerde Batı'ya açılışında geçiş döneminin önemli bir simgesi ve şahsiyetidir. Bu sebeple Hayrullah Efendi'nin; Batı'da gelişen bilim karşısındaki tutumu; inancı, uygulamaları, yenilik getirip getiremediği, hangi konularda eserler verebildiği konusu tezin esas amaçlarındandır.

Hayrullah Efendi hakkında çeşitli kaynaklarda faydalı bilgiler varsa da bunların bir kısmı çelişkilidir. Ayrıca çok yönlü bir şahsiyet olan Hayrullah Efendi ilgili kaynaklarda bir kaç yönü ile ele alınmıştır. Hayrullah Efendi'nin yaptığı devlet görevlerini Devlet Arşivindeki belgelerden tesbit edip incelemek, eserlerini okuyarak tahlil edip değerlendirmek, başka araştırmacılar tarafından yapılmış çalışmaları ve ortaya konan fikirleri bir bütün olarak ele almak, önemli bir dönemin şahsiyetinin yalnız idarecilik ve bilimsel yönünü değil, yaşama biçimini, dünya görüşünü, aile yapısını da göstermeye yardımcı olacaktır.

Böylece bu çalışmada Hayrullah Efendi'nin tarafsız olarak değerlendirilmesi için ana kaynakları tetkik ederek tarihimizin önemli bir şahsiyetinin tanıtılması amaçlandı.

II. ARAÇ VE YÖNTEM

"Tanzimat Devri Hekimi Hayrullah Efendi'nin Hayatı ve Eserleri" konulu bu çalışmada aşağıda belirtilen yöntemler çerçevesinde çalışıldı:

- Konu ile ilgili bibliyografyalar taranarak, gerekli yayınlar tesbit edildi.

- Eski harflerle basılı ve yazma eserler katalogları taranarak Hayrullah Efendi'nin eserleri tesbite çalışıldı.

- Hayrullah Efendi'nin Eserlerini tesbit için İstanbul'daki kütüphanelerin fişleri tarandı.

- Başbakanlık Devlet Arşivi'nde İrade tasnifi Dahiliye, Hariciye, Meclis-i Vâlâ, Cevdet tasnifi Sıhhiye, Maarif ve Hariciye katalogları taranarak konu ile ilgili belgeler tesbit edildi ve fotokopileri alındı.

- Devlet, Maarif, Hariciye, İlmiyye Sâlnâmeleri taranarak daha sonra incelenmek üzere ilgili bölümlerin fotokopileri alındı.

- Konu ile ilgili olabilecek diğer süreli yayınlar tarandı, daha sonra incelenmek üzere ilgili makalelerin fotokopileri alındı.

- İ.Ü.Tıp Fakültesi ve Cerrahpaşa tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim ve Tıp Tarihi Bilim Dallarına ait arşivler tarandı. İlgili belgelerden notlar veya fotokopiler alındı.

- Kütüphanelerde bulunan Hayrullah Efendi'ye ait yazma eserler, bulunduğu kütüphanelerde okundu ve incelendi. Baskı eserlerin ise daha sonra incelenmek üzere fotokopileri alındı.

- Hayrullah Efendi'ye ait olup İstanbul dışında bulunduğu tesbit edilen eserleri, bu eserler üzerinde çalışmış araştırmacılardan faydalanarak tanıtılmaya çalışıldı. Ayrıca kayıtlarda adı geçen fakat izine rastlanmayan bir eseri de aynı usule göre tanıtılmaya çalışıldı.

- Elde edilen bütün bilgiler konu başlıkları altında fişlendi.

- Arap harfli olan eserler ve belgeler Lâtin harflerine çevrildi. Bu çeviri esnasında Osmanlıca sözcüklerin bugünkü karşılığının bulunması için Ferit Devellioğlu'nun Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat'ından ve Turkish and English Lexicon'un eski Türkçe baskısından faydalanıldı.

- Eserlerde ve belgelerde kullanılmış olan Hicri takvim Faik Reşit Unat'ın 1982 baskısı Hicri Tarihleri Milâdi Takvime Çevirme Kılavuzu'ndan faydalanarak Milâdi takvime çevirildi. Ancak tarihler hem belge veya kitapta verildiği şekilde, hem de Milâdi olarak verildi. Milâdi olarak verilen tarih parantez içine alındı.

- Başbakanlık devlet Arşivine ait belgeleri değerlendirilirken Atilla Çetin'in Başbakanlık Arşivi Kılavuzu'ndan ve Tayyip Gökbilgin'in Osmanlı Paleofrafi ve Diplomatik İlmi adlı eserinden faydalanıldı.

- Eser ve belgelerde geçen kurum ve teşkilâtların isimleri aynen alındı.

- Açıklanması gerekli görülen kişi, kuruluş veya olaylar her sayfada dipnotta tanıtılmaya ve açıklanmaya çalışıldı. Dipnotların da her say-

fa için yeni dipnot numarası verilmeyip tezin başından sonuna kadar birbirini takibeden numaralar verildi.

- Bir kaynak dipnotunda ilk kez kullanıldığı zaman kaynağın künyesi tam olarak belirtildi; aynı kaynak tekrar kullanıldığı zaman sadece yazar adı ve sayfa numarası verilip, eser adı tekrarlanmadan, a.g.e. şeklinde belirtildi. Birden fazla eserinden faydalanılan yazarların eser adları da verildi. Ancak yazarın ikinci bir eseri kullanılana kadar ilk eseri yine a.g.e. şeklinde belirtildi.

- Kullanılan kaynakların tümü tezin sonunda kaynakçada verildi. Dipnot numarası ile karışmaması için kaynakça numaralanmadı.

- Belgeleri açıklarken ve eserler tanıtılırken kullanılan dil sadeleştirilerek bugünün Türkçesi kullanılmaya çalışıldı. Ancak ufak açıklamalar ve yazarın kullandığı bazı sözcük ve terimleri bazen aynen vermek bazan açıklamak için metin içinde parantez açarak bilgi verilmeye çalışıldı.

- Hayrullah Efendi'nin eserleri tanıtılırken, eser hakkında başka araştırmacıların fikirleri ve tamamlayıcı bilgiler dipnotta verildi.

- Eserleri tanıtırken çoğunlukla ilk bölümler ve varsa bize göre ilgi çekici bir bölümü de tanıtılmaya çalışıldı.

- Eserlerin fihrist bölümü ve dipnotları sıksatır olarak yazıldı.

- Eserler tanıtılırken sayfa veya varak numaraları okuyucuya kolaylık olması için dipnotta inmeden, metin içinde verildi.

- Tarih araştırmalarında bugün kullanılan metod kullanılarak konu tarafsız bir görüşle incelenmeye çalışıldı.

III. HAYRULLAH EFENDİ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM VE BU DÖNEMİ HAZIRLAYAN ISLAHAT HAREKETLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

Hayrullah Efendi tıp eğitimini, Tanzimat'ın ilânından önce kurumuş, fakat Tanzimat devrinin içinde gelişmiş olan Tıp Mektebinde almıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılılaşma sürecinin en hızlı geliştiği bir dönem olan Tanzimat, İmparatorlukta birbirini izleyen ıslahat hareketlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Hayrullah Efendi'nin gerek eğitim gördüğü ve gerek görev yaptığı kurumlar hem Tanzimat öncesinin, hem de Tanzimat'ın kurumlarıdır. Bu sebeplerle Hayrullah Efendi'nin çalışmalarını ve eserlerini tahlilde yardımcı olacağı için Tanzimat'a kadar yapılmış ıslahat çalışmaları ve Tanzimat kısaca ele alınacaktır. Bunlara ilaveten, Hayrullah Efendi'nin eğitim gördüğü ve sonradan ders ve mektep nazırlığını yaptığı Tıp Mektebi de ayrı bir başlık altında incelenecektir.

A. Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat'a Kadar Olan Dönem ve Islahat Çalışmaları

Avrupa'da ilk dönemi 11. ve 13. yy.lar arasında olup, ikinci dönemi 16. ve 17. yy.larda tüm parlaklığı ile ortaya çıkacak olan Rönesans hareketi başta fizik olmak üzere matematik, astronomi, tıp, kimya gibi bilimlerde devrim niteliğinde buluşlara sahne olacaktır. Özellikle savaş

tekniginde yeni arayışlar içinde olan Batılı liderler başta Galileo(1) olmak üzere bilim adamlarından yararlanacaklardır(2). 16.yy.da Avrupa'da özellikle tüfek yapımında başlayan yenilikler, 17. yy.da savaş tekniğinde, asker eğitiminde savaş nizamı tertibinde devrim niteliğinde değişiklikler meydana getirecektir(3).

1- 17 ve 19. yy.lar Arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda Islah Çalışmaları:

16. yy.da Osmanlı İmparatorluğu Kanuni Sultan Süleyman'ın son yıllarından başlayarak çökme devrine girmişti. 17. yy.da Genç Osman, IV.Murat ve Köprülü ailesinden gelen vezirler yaptıkları ıslah çalışmaları ile İmparatorluğa eski kuvvetini kazandırmak istediler. Islahatın bir tek amacı vardı: Bozulan düzeni kuvvete dayanarak tekrar kurmak. Bu bakımdan 17. yy.ın ıslah çalışmaları disipline dayalı bir nitelik taşımaktaydı(4).

Müsbet ilimler alanında değilse de kültür alanında oldukça parlak bir devir olan 18. yy.(5)'dan başlayarak Osmanlı İmparatorluğunda Batı medeniyeti etkili ıslahat hareketlerinin yapıldığı görülür. 18.yy.ın ilk yarısı yeni bir yaşama anlayışının başladığı bir devir olan Lâle Devri'dir (1718-1730). Bütünüyle Batı etkisinde olan Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasında bu dönemde fikir alışverişi başladı(6).

- (1) Galileo Galilei (1564-1642): İtalya'da Pisa'da doğmuş olan bu İtalyan bilim adamı cisimlerin hareketi ile ilgili olarak "eylemsizlik" ve "serbest düşme yasaları"nı matematiksel olarak ortaya koydu. Atılan bir merminin izlediği yolun parabol olduğunu ispat edip formüle etmesiyle teorik bilgiler silah yapımı için uygulama alanı buldu. Matematik ve fizik alanındaki buluşları 17.yy.da tıpta kullanıldı. Cemal Yıldırım, Bilim Tarihi, Remzi Kitabevi, İst. 1983, s.90,91,116,118,119.
- (2) C.Yıldırım, a.g.e, s.89-135.
- (3) Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, Doğu-Batı Yay., İst. 1978, s.70
- (4) Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi V.Cilt, Türk Tarih Kurumu Yay., XIII. seri -Sa 16^{e4} Ankara, 1988, s.55.
- (5) Adnan Adıvar, Osmanlılarda İlim, Geliştirilmiş IV. Basımı hazırlayanlar Aykut Kazancıgil-Sevim Tekeli, Remzi Kitabevi, İst., 1982, s.159.
- (6) E.Z.Karal, a.g.e, s.56.

Damat İbrahim Paşa'nın(7) etkisiyle Paris ve Viyana'ya gönderilen elçiler döndüklerinde Avrupa medeniyetinin eserlerini yaymaya çalıştılar(8). Paris elçisi Yirmisekiz Mehmet Çelebi, Avrupa medeniyetinin bize uygulanabilecek yanlarını inceleyerek dönmüştü. Yanında götürdüğü oğlu Sait Mehmet Efendi, oradan aldığı ilhamla ilk Türk matbaasının çalışmalarına başlamıştı. Matbaa, Batı'dan alınan ilk teknik araç olmuş ve Lâle devri bir dereceye kadar devletin tercüme devrinin başlangıcını teşkil etmişti(9).

Aynı devrede Batı'dan gelen elçi, alim, edip ve ressamlar yakınlaşmayı devam ettirdiler. Fakat Patrona Halil İsyanı (1730) Osmanlı-Batı yakınlaşmasını kesintiye uğrattı. Ancak Batı etkisi, isyancıların bir yıl süren zorbalığından sonra, başka kanallardan İmparatorluğa sızmaya başlayacaktır(10).

18.yy.ın ilk yarısında I.Mahmut devrinde (1730-1745) ıslahat hareketlerine girildi. III. Mustafa döneminde (1757-1773) de devam eden ıslahat çalışmaları askerlik alanında yapılıyordu. Her iki padişah da Batılı uzmanlar getirerek topçu sınıfının ıslahına çalışmıştı. III. Mustafa nazari bilgilerin de önemine inandığından 1773'de Mühendishane-i Bahr-i Humayun (Deniz Mühendishanesi)'u kurmuş ve Batılı uzmanlar burada ders vermişti. Ancak bu ıslah çalışmaları Osmanlıların 1768'de Ruslarla yaptıkları savaşı kaybetmelerini önleyemeyecektir(11).

-
- (7) İbrahim Paşa: (ölm.1730). III. Ahmet Devri sadrazamlarından. Ülkeyi imar etmek, Avrupa medeniyetinden faydalanmak için gayret sarfetti. Matbaanın kurulmasına yardım etti. Şehzadebaşı camiyanında cami kütüphane ve mektebi, Nevşehir'de başka hayratı vardır. Patrona Halil isyanında öldürülmüştür. İbrahim Alâettin Gökova, Türk Meşhurları Ansiklopedisi, Yedigün Yay.
- (8) E.Z.Karal, Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri, Tanzimat I, İst.Maarif Mtb., 1940, s.13-30.
- (9) E.Ziya Karal, Osmanlı Tarihi c.V, s.56. A.Adıvar, a.g.e, s.167. Ayrıca bkz. Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Çev.Mehtin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, IV. Dizi sa.8^a, Ankara, 1984, s.46-48.
- (10) E.Z.Karal, Osmanlı Tarihi c.V., s.56-57, N.Berkes, a.g.e., s.59.
- (11) E.Z.Karal, Osmanlı Tarihi, c.V., s.61, N.Berkes, a.g.e., s.82.

III.Mustafa'dan sonra, I.Abdülhamit devrinde (1774-1789) de ıslah çalışmaları devam etti. Daha sonra tahta çıkan III.Selim (1789-1807) babası III.Mustafa'nın ıslahatçı fikirleri ile büyümüşü. III.Selim'in ismiyle beraber olarak kullanılan "Nizam-ı Cedid" dar manada III.Selimin Avrupa usulünde yetiştirmek istediği talimli askeri, geniş manada ise III.Selim'in yeniçeri Ocağı'nı kaldırarak, ulemanın nüfuzunu kırmak, Osmanlı Devletini Avrupa'nın ilim, sanat, ziraat, ticarete yaptığı ilerlemelere ortak yapmak için giriştiği yenilik hareketlerinin bütünüdür(12).

III.Selim'in reformları da temelde askeri amaçlıdır ama küçümsemeyecek ölçüde atılımlardır(13). Donanma Ruslar tarafından yakılmıştı, yeterli tersane yoktu. Daha önce kurulmuş olan Mühendishane-i Bahr-i Humayun'un yanına Kumbarahane (1792)(14) ve Mühendishane-i Berr-i Humayun (Topçu Okulu)'u kurdu (1794)(15). Okul kitaplığına birçok yabancı eser getirtti(16).

III.Selim de bu okulların kurulmasında yabancı uzmanlardan faydalanıyordu. Mühendishane Avusturya örneğine göre düzenlenmişti. Eğitim için Almanca, Fransızca gibi dillerin öğrenilmesi ve Avrupalı öğretmenlerin getirilmesi zorunluydu(17).

III.Selim yayım işine de önem verdi. Harp kitapları Türkçe'ye çevrildi ve çalışmaları durmuş olan matbaa çalışır hale getirildi. III.Selim'in yabancı dillerden Türkçe'ye çeviriler yaptırması Türk dilinin bir bilim dili olması yolunda önemli bir girişimdi(18).

(12) E.Z.Karal, Osmanlı Tarihi c.V., s.61, Ahmet Hamdi Tanpınar, 19.Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Çağlayan Kitabevi, İst., 1988, s.55.

(13) N.Berkes, a.g.e., s.93.

(14) Kumbarahane= Humbarahane: Humbara; demirden veya tunçtan dökülmüş, içi boş ve yuvarlak olarak yapılan ve içine patlayıcı maddeler konarak düşmana atılan harb aleti. Top veya el ile atılırdı. Humbaracılık o zamanın bomba ve havan topu askerliğidir. N.Berkes, a.g.e., s.66., Midhad Sertoğlu, Osmanlı Tarih Lûgatı, Enderun Kitabevi, İst., 1986.

(15) E.Z.Karal, Osmanlı Tarihi c.V., s.67-68,

(16) N.Berkes, a.g.e., s.93.

(17) İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Hil Yay. İkinci bs., İst., 1987, s.36., E.Ziya Karal, Osmanlı Tarihi c.V., s.68.

(18) E.Z.Karal, Osmanlı Tarihi c.V., s.68-69.

Mülki idarede değişiklikler yapılırken dış ülkelere daimi elçiler gönderilmeye başlandı, küçük sınai müesseseleri kuruldu(19).

Gerek mülki gerek ekonomik ve gerekse siyasi ve askeri yenilikler bütün sorunlara çözüm getirmedi fakat, iktisat konusunun önemi kavrandı, siyaset ve diplomasi alanında Batı etkisinin İmparatorluğa sızması kolaylaştı(20).

Osmanlı İmparatorluğu 19.yy.la müsbet ilimlere inanmış bir padişahla girdi ama gericilik bayrağını açan karşıtlarınca susturuldu(21). Nizam-ı Cedid devrinde İmparatorluğun her tarafı ayaklanmalarla doludur(22).

2- II.Mahmut dönemi İslah Çalışmaları:

Tahtta bir yıl kalan IV.Mustafa'dan sonra padişah olan II.Mahmut (1808-1839) eğitime büyük önem veriyordu(23). Ancak II.Mahmut'un da ilk ıslah çalışmaları askeri alanda olacaktır.

Fransız ihtilali ile başlamış olan milliyetçilik akımı Osmanlı Devletini de etkilemiş, İmparatorluk içinde isyanlar başlamıştı. Dış ve iç sorunlar devam ederken II. Mahmut ıslah çalışmalarını gerçekleştirmeye çalıştı(24).

Yüzyıllardır Osmanlı İmparatorluğunun şan ve şöhretini sağlamış fakat sonunda bir çete durumuna girerek devleti zor duruma sokmuş olan Yeniçeri Ocağı, II.Mahmut tarafından kurulan Eşkinici Ocağı, Sekban-ı Cedid gibi padişaha bağlı kuvvetler ve halk tarafından ortadan kaldırıldı (15 Haziran 1826). Bu olay tarihe "Vak'a-i Hayriye" adıyla geçti(25).

(19) A.H.Tanpınar, a.g.e., s.55.

(20) E.Z.Karal, Osmanlı Tarihi c.V., s.72.

(21) Necdet Sakaoğlu, Eğitim Tartışmaları, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, s.478-484.

(22) E.Z.Karal, Osmanlı Tarihi c.V., s.77-85.

(23) N.Sakaoğlu, a.g.m.

(24) E.Z.Karal, Osmanlı Tarihi c.V., s.100-124, N.Berkes, a.g.e., s.152, İ.Ortaylı, a.g.e., s.36,43,45.

(25) E.Z.Karal, Osmanlı Tarihi c.V., s.146-150, İ.Ortaylı, a.g.e., s.80.

II.Mahmut isyanların başlamış olduğu bir dönemde Avrupa usulü tümen, tabur ve bölüklere ayrılan, tüfenk ve kılıncı olan, ceket, pantolon ve potin giyen Asakir-i Mansure-i Muhammediye adıyla yeni bir ordu kurdu.

Askerlik alanındaki yeni düzeni sağlam temellere dayandırmak için **Yüksek Harp Okulu** ile **Tıp Okulu** kurduğu gibi, Avrupa ülkelerine harp sanatını öğrenmeleri için öğrenciler gönderdi(26).

II. Mahmut, Osmanlı Devlet Teşkilatına da yeni bir şekil vermeye çalıştı. Padişah, sadrazam ve şeyhülislam'da toplanmış olan yetkileri, Batı devletlerinde olduğu gibi çeşitli nazırlıklar arasında paylaştırdı ve buna bağlı olarak geniş ölçüde bir iş bölümü yaptı. İç ve dış işlerini ayırdı. Memur atama ve ilerlemeleri sağlam temellere dayandırıldı. Memurluklara karşılık *ûlâ*, *sâniye*, *sâlise* ve *râbia* olarak sınıflar ihdas etti(27).

II.Mahmut yeni düzen hakkında teklifler hazırlayacak meclisler ve komisyonlar kurulmasına çalıştı. Kurulan ilk meclis ordu ile ilgili yeni kurallar koyacak olan *Dâr-ı Şûra-yı Askeri* oldu. Bundan başka *Gülhane*'de adalet organı olarak *Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye* ve *Bâb-ı Ali*'de hükümet organı olarak planlanan *Dâr-ı Şûra-yı Bâb-ı Ali* kuruldu. Bu meclislerin esas amacı yeni *Nizâmât-ı Esasiye* hazırlamaktı. *Nizâmât-ı Esasi* terimi yerini 1876'da *Kanun-ı Esasi* ile değiştirecektir(28).

II.Mahmut sağlık işleri ile ilgili olarak önlemler aldı. karantina teşkilatı kuruldu. Bulaşıcı hastalıklar hakkında risaleler yayınlandı. Çiçek aşısı uygulanmaya başlandı. Askeri ve sivil modern hastaneler kuruldu(29).

Takvim-i vekayi adını taşıyan resmi bir gazetenin Türkçe ve Fransızca yayınına izin verildi. 2 Kasım 1831'de yayına başlayan Takvim-i Vekayi resmi tebligatlarla birlikte sanat, fen vs. gibi konularda da haber

(26) Niyazi Berkes, a.g.e., 186, İlber Ortaylı, a.g.e., s.36, E.Z.Karal, Osmanlı Tarihi c.V., s.150-151.

(27) E.Z.Karal, Osmanlı Tarihi c.V., s.152.

(28) E.Z.Karal, Osmanlı Tarihi c.V., s.153, N.Berkes, a.g.e., s.168.

(29) N.Berkes, a.g.e., s.183, 185, E.Z.Karal, Osmanlı Tarihi c.V., s.161.

veriyordu(30).

Posta teşkilâtı kuruldu. Ticari alanda tedbirler alındı. Ülke dışı geziler için Hariciye Nezaretinin vereceği pasaport taşıma koşulu getirildi. Setre ve Pantolon mecburi kıyafet oldu. Asker ve memurlar için fes kabul edildi, halk serbest bırakıldı. Askeri bando da Batı müziği esaslarına göre düzenlendi.

Dışişleri için yabancı dil gerektiğinden 1832'de Tercüme Odası kuruldu. Ünlü Tanzimatçılar buradan yetişti(32).

Eğitim alanında önlemler alındı. Batı'ya karşı olan medreseleri kaldırmak imkânsızdı. Medreseler olduğu gibi bırakıldı. Batı'nın eğitim ilkeleri ve kurumları kabul edildi. Bunları gerçekleştirmek için Meclis-i Umur-ı Nâfia kuruldu. Yüksek okullara öğrenci yetiştirmek üzere rüşdiye okulları açıldı(33).

II.Mahmut dönemi, iç ve dış çok sayıda ve çeşitte olaylarla doludur. II. Mahmut gerek modern eğitimin, gerek müsbet ilimlerin ülkeye girmesi için adeta savaş verdi. Çağa uygun düşüncenin ilerlemesi için çalıştı, ilerleme ve kalkınma için yol laçtı(34).

B. Tanzimat Dönemi

Tanzimat, II.Mahmut'tan sonra tahta geçen oğlu Abdülmecit Devrinde (1839-1861) ilân edildi(35).

Ordunun ıslahı, batı tekniğinin kabulü, batı ilminin öğrenilmesi gibi hareketlerle başlayan Batılılaşma akımı(36), devlet-fert arasındaki

- (30) İ.Ortaylı, a.g.e., s.37, M.Sertoğlu a.g.e., E.Z.Karal, Osmanlı Tarihi c.V., s.162.
- (31) E.Z.Karal, Osmanlı Tarihi c.V., s.157-163, Ekrem Akyüz, Encümen-i Dâniş, A.Ü.Eğitim Fak.Yay. No.50, s.10-11.
- (32) A.H.Tanpınar, a.g.e., s.142-143.
- (33) E.Akyüz, a.g.e., s.10-11, E.Z.Karal, Osmanlı Tarihi c.V., s.159.
- (34) E.Z.Karal, Osmanlı Tarihi c.V., s.164.
- (35) İsmail Hami Danişment, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, Türkiye Yay.İst. 1972, s.120.
- (36) Hilmi Ziya Ülken, Tanzimat'tan Sonra Fikir Hareketleri, Tanzimat I, Maarif Mtb., 1940, s.757.

ilişkileri yeni bir nizama bağlayan Tanzimat Fermanı ile genel bir reform şeklini aldı(36)(37), Ayrıca Tanzimat dönemi, Türkiye tarihinde Anayasal Monarşi hareketinin öncüsü oldu(38).

Tanzimat-ı Hayriye 3 Kasım 1839'da bir Hatt-ı Humayun(39) şeklinde ilân edildi. Tanzimat Fermanında iyi yönetimi gerçekleştirmek için yeni yasalar konuldu. Bu yasalar MüslümanHıristiyan tebaanın ırz, namus, can ve mal güvenliğinin sağlanması, verginin düzenli bir usule göre düzenlenmesi, askerlik görevinin bir nizama bağlanması gibi usulleri içeriyordu. Zayıflamış olan Osmanlı Devleti'nin taprak bütünlüğünü korumak için Fransa ve İngiltere'nin desteğinin önemine inanan ve bu desteği sağlamanın da ancak Tanzimat-ı Hayriye ile gerçekleşeceğini düşünen Mustafa Reşit Paşa(40), 18. yy'ın başından beri devam edegelen ıslahatın da tamamlanması olacak olan Ferman'ı hazırlamıştı. Ancak bunu 1856 İslahat Fermanı, 1876 I.Meşrutiyet, 1908 II.Meşrutiyet hareketleri takibedecekti(41).

Tanzimat Döneminde de iç isyanlar, savaşlar ve birçok siyasi meseleye çözüm aranırken ıslah çalışmaları devam etti(42). Gülhane Hattı'nın getirdiği yeniliklere ve zihniyetine uygun yasalar yapacak ve Osmanlı Parlamenterizminin temelini oluşturacak kararnâme ve nizamnâmeleri hazırlayacak ve yargıda temyiz görevi yapacak olan meclisler kuruldu. II. Mahmut döneminde kurulmuş olan Meclis-i vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye bugünkü danıştay ve Yargıtay'ın görevlerini yapıyordu. Tanzimat'tan sonra bu

(37) A.H.Tanpınar, a.g.e., s.130.

(38) İ.Ortaylı, a.g.e., s.76.

(39) Hatt-ı Humayun: Genellikle padişahların el yazılarına verilen isim. Padişahların yazılı emirleri. Midhat Sertoğlu, a.g.e.

(40) Mustafa Reşit Paşa: (1799-1857). Tanzimat fikrinin en mühim mümessili. Altı defa sadrazamlık, Paris ve Londra elçiliği ve Hariciye Nazırlığı yaptı. İ.H.Danişmen, a.g.e. s.76, İ.Alaettin Gövsa, a.g.e.

(41) Fahir Armaoğlu, 20.Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980, 3.bs., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Genel Yayın No.252, Tarih Dizisi No.17, Ankara, 1986, s.56-58, E.Z.Karal, Osmanlı Tarihi c.V., s.170-171.

(42) E.Z.Karal, Osmanlı Tarihi c.V., s.195, 196-248, Osmanlı Tarihi c.VI, s.42, 63, 64, 70.

kuruldan ayrılan ve içinde nâzırların, ulemanın ve yüksek rütbeli memurların yer aldığı bir Tanzimat meclisi; Meclis-i Ali-yi Tanzimat kuruldu. Meclis-i vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin çalışmaları Tanzimat programının yürütülmesinde büyük rol oynadı. Meclis-i Ali-yi Tanzimat 1861'de Meclis-i Vâlâ'ya ilhak edildi. 1868'de bugünkü yargıtayın temelini oluşturan Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ve daha sonra idari nizamnâmeler hazırlamak üzere bugünün Danıştay'ının temelini oluşturan Şûra-yı devlet kuruldu. Bu meclislerden başka, Meclis-i Ziraat, Meclis-i Tophane-i Amire gibi meclisler teşkil edildi(43).

Bir yıllık olayları topluca göstermek amacıyla tertiplenen eserler karşılığı olarak kullanılan sâlnâmeler ilk defa Tanzimat'tan sonra yayınlanmaya başlandı(44).

Sanayi dalında girişimler yapılırken Hıristiyan tebaanın da aske-re alınması için kaideler kondu(45).

Abdülmecit'in eğitim için tedbir alınmasını istemesi üzerine 1845'de Meclis-i Maarif-i Muvakkat kuruldu. Söz konusu bu meclis eğitimin Batı'daki gibi ilk, orta, yüksek derecelere göre düzenlenmesi, sıbyan okullarının ıslahı ve bir bilim akademisi kurulması ilkeleri üzerinde durdu. Bu ilkelerin gerçekleşmesi için de nizamnâme ve program hazırlamak üzere 1846'da meclis-i Maarif-i Umumiye kuruldu. Yeni kurulan eğitim sisteminin ulema sınıfına bırakılması istenmiyordu. Bu sebeple bir icra organı olarak ilk ve orta öğretime nezaret etmek üzere Mekâtib-i Umumiye Nezareti teşkil edildi(1847). Milli eğitim işlerinin vükelâda temsil edilmesini ve bir nazır tarafından yönetilmesini sağlamak üzere 1856'da Maarif-i Umumiye Nezareti kuruldu ve Mekatib-i Umumiye Nezareti müsteşarlığa çevrildi. Rüştîye mekteplerinin seviyesi Darülfünuna talebe yetiştirmeye yetmediğinden idadiler açıldı(46).

- (43) İ.Ortaylı, a.g.e., s.116-117 E.Z.Karal, Osmanlı Tarihi c.V., s.172, c.VI, s.120.
- (44) Hasan Duman, Osmanlı Yıllıkları (Sâlnâmeler ve Nevsaller), IRCICA, İst., 1982, s.18.
- (45) İ.ortaylı, a.g.e., s.159-162, E.Z.Karal, Osmanlı Tarihi c.V., s.162.
- (46) Saadettin Celal Antel, Tanzimat Maarifi, Tanzimat I, Maarif Mtb., 1940, s.446-447, Faik Reşit Unat, Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1964, s.19-22, E.Z.Karal, Osmanlı Tarihi c.V., s.170-172.

Eskiden devralınan Mühendishane, Harbiye ve Tıbbiye'nin gelişimi devam etti. Birçok mezunu Avrupa'ya gönderildi(47).

Maarif nazırı Münif Paşa ilk kütüphaneleri düzenledi, devlet arşivlerin katajogları hazırlanmaya başlandı(48).

Bütün maarif alanını bütünleştirecek bir kuruluş için harekete geçildi. Kurulmak istenen Meclis-i Muvakkat'ın teklifi olan bir bilim akademisiydi. Tanzimat'ın ünlü simaları, Ali Paşa(49), Fuat Paşa(50), Cevdet Paşa(51) 1851'de bir bilim akademisi görevi yapması düşünülen Encümen-i Dâniş'i kurdular. Kuruluş amaçları arasında açılması düşünülen Darülfünun'a kitap yazılması, bilimsel araştırmaları teşvik, dil, tarih alanlarında yeni eserler yapılması, dilin sadeleştirilmesi, halkın eğitimi için faydalı eserler yazılması, Doğu-Batı dillerindeki eserleri tercüme gibi konular vardı. Bu vazifeleri yapacak olan Encümen 40 asli, 40 da muhabir üyeden kuruldu.

Ercümen-i Dâniş 18 Temmuz 1851'de de Mustafa Reşit Paşa'nın nutkuyla açıldı. Devlet ricalı, bu arada Mustafa Behçet Efendi, Abdühlak Molla(52), ünlü tarihçi Hammer, lûgat yazarı Redhouse, Macar Biachi

(47) N.Berkes, a.g.e. s.227.

(48) İ.Ortaylı, a.g.e., s.204.

(49) Ali Paşa (Mehmet Emin): (1815-1872). Tanzimat'ın ünlü devlet adamlarından. Sekiz defa Hariciye Nazırlığı, beş defa sadrazamlık yapmıştır. İ.H.Danişmend, a.g.e., s.85.

(50) Fuat Paşa: (1815-1868). Mekteb-i Tıbbiye'nin ilk mezunlarından. Hariciye nazırlığı, büyük elçilik, seraskerlik yaptı. Mustafa Reşit Paşa'nın himayesinde yetişmiş son dönem büyük devlet adamlarındandır. Avrupalılaştırma fikrinin ilk temsilcilerindendir. İ.A.Gövsa, a.g.e., İ.H.Danişmend, a.g.e. c.5, s.84.

(51) Cevdet Paşa: (1822-1895). Büyük bir alim ve devlet adamı. Meclis-i Maarif başkatipliği, valilik, nazırlık, darulmuallimin müdürlüğü, vak'a nüvislik yaptı. Büyük Reşit Paşa'nın tasarladığı nizamnamenin hazırlanışında görev aldı. Aynı zamanda şair olup tarih, hukuk, edebiyat alanlarında eserler verdi. İslâm Ansiklopedisi c.3, Ahmet Cevdet Paşa Maddesi, daha geniş bilgi için bkz. A.H.Tanpınar, a.g.e, s.159-178.

(52) Mustafa Behçet ve Abdühlak Molla için bkz. tez s.25.

gibi şarka ve bize ait çalışmalarıyla ünlü ecnebler, Hoca İshak Efendi(53) açılıştaydılar.

Encümen-i Dâiş çalışmalarını ilkin dil ve tarih alanlarına ayırdı. Bir Türkçe gramer ve lûgat hazırlanmasına başlandı. Cevdet Paşa'ya da herkesin anlayabileceği bir dille Türk tarihi yazması işi verildi. Encümen-i Dâniş'in en faydalı hizmeti de bu oldu. Encümen-i Dâniş uzun yaşamadı. İç ve dış olayların etkisiyle çalışmaları aksadı, Kırım savaşıdan önce dağıldı(54).

Tanzimat'tan sonra mesleki ve ilmi cemiyetler kurulmaya başlandı. Bugünkü adı Türk Tıp Derneği olan Dersaadet Cemiyet-i Tabbiyesi 15 Şubat 1856'da Kırım Savaşı nedeniyle İstanbul'da bulunan İngiliz ve Fransız hekimlerin aralarında bilimsel toplantı yapabilmeleri için kurulmuştu. Daha sonra cemiyete verilen şâhâne ünvanı Batı'daki krallık karşılığıydı. Adı geçen bu cemiyet 1857'den başlayarak Gazette Mèdicale d'Orient adıyla bir yayın organına sahip oldu(55).

Tanzimat'tan sonra kurulan diğer bir ilmi cemiyet 24 Mayıs 1861'de çıkan İrade ile çalışmalarına izin verilen Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'dir. Amacı kültür ve eğitime yönelik olan bu cemiyet kuruluşundan bir yıl sonra Mecmua-i Fünun ismiyle bir dergi yayınlamaya başladı.

-
- (53) Hoca İshak Efendi: Mühendishâne-i Berri humayun başhocası. Mecmua-i Ulûm-ı Riyâziye (4 cilt), Usûl-i istihkâmât eserlerinden ikisidir. İshak Efendi hakkında geniş bilgi için bkz. Ekmelidin İhsanoğlu Başhoca İshak Efendi, Kültür Bakanlığı Yay.1091, Kaynak Eserler Dizisi, 36, Ankara, 1989. Belleten c.III, Ağustos-Aralık, s.735-765.
- (54) E.Akyüz, a.g.e., s.10, 11, 12, 15, 17, 29, A.H.Tanpınar, a.g.e., s.143-145, İ.Ortaylı, a.g.e., s.151, E.Z.Karal, Osmanlı Tarihi c.V., s.177-178, S.C.Antel, a.g.e., s.448, ayrıca bkz. B.Lewis, a.g.e., s.431-432.
- (55) Hüsrev Hatemi - Aykut Kazancıgil, Türk Tıp Cemiyeti (Derneği) Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane ve Tıbbın Gelişmesine Katkıları, Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri, yayına hazırlayan: Ekmelidin İhsanoğlu IRCICA, 1987, s.111-119, E.K.Unat, Osmanlı Devletinde Tıp Cemiyetleri, Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri, IRCICA, 1987, s.85-110.

1861-1862'de Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye adıyla bir tıp cemiyeti daha teşkil edildi(56).

Tanzimat döneminde dilin sadeleştirilmesi meselesi de ele alındı. Batı'dan gelen ilim ve kuruluşlara terim gerekiyordu. Bazıları aynen alındı; Commandant (kumandan), Marèchal (mareşal) gibi. Bazılarına karşılık bulundu. Yol fermanı (pasaport), havadis kâğıdı (rapor, gazete) gibi. Cevdet Paşa Fransızcadan gelen kelimelerin olduğu gibi kullanılmasına taraftardı. Cevdet Paşa Oksijen, nasnonel kelimelerini olduğu gibi kullanmıştı. Ceride-i Havadis'in terim üretiminde ve Türkçe'ye kelime kazandırılmasında büyük faydası oldu. Ancak çeviriler yapılırken Batı dillerinin ortak kökü olan Lâtinçe esas alınmadan terim alınması eğilimi, uzun yıllar sürecek tartışmaların konusu olacaktı(57).

Tanzimat başka alanlarda da yenilikle sahne oldu. Tiyatro hayatı ve tiyatro eserleri yazılmaya başlandı. Kadınlar okul eğitimi görüyor, kadın erkek eşitliği üzerine yazılar yazılıyordu. Artık çok eşlik eleştiriliyordu. 19. yy.lın ortalarından başlayarak gerek mimari ve gerek yaşama biçiminde Batı unsurları taklit ve moda sayesinde günlük hayata girdi(58).

Mustafa reşit Paşa'nın aydın Mutakiyetçiliği ile başlayan Tanzimat dönemi Midhat Paşa'nın(59) Anayasacılığı ile noktalandı(1876)(60).

C. Tıp Eğitimi

1555'te Kanuni Sultan Süleyman tarafından tıp tahsili amacı ile

- (56) Ekmeliddin İhsanoğlu, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin Kuruluş ve Faaliyetleri, Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri, Yayına hazırlayan Ekmeliddin İhsanoğlu, IRCICA, 1987, İst., s.197-200, Yeşim Işıl, Bir Aydınlanma Hareketi Olarak Mecmua-i Fünün, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İst., 1986, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, S.Ünver, Asırlara Göre Osmanlı Türklerinde Hekimlik, Tıp Tarihi Yıllığı II,İ.Ü.Cerr.Tıp Fak. Yay.Rektörlük No.3086, Dekanlık No: 122, s.37.
- (57) E.Z.Karal, Osmanlı Tarihi c.V., s.181-184.
- (58) A.H.Tanpınar, a.g.e., s.132, 148-150, İ.Ortaylı, a.g.e., s.194-195, 203.
- (59) Midhat Paşa: (1822-1884) Valilik, Şura-yı Devlet reisliği, sadrazamlık yaptı. Ziraat Bankasının da kurucusudur. İ.A.Gövsa, a.g.e.
- (60) İ.Ortaylı, a.g.e., s.205.

kurulmuş olan Süleymaniye Tıp Medresesi Batı'da 16.yy'dan beri gelişmekte olan modern tıbbın gerisinde kalmıştı(61).

Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra Batı usulüne göre kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye isimli ordunun hekime ihtiyacı vardı(62).

Mustafa Behçet Efendi(63) üçüncü defa görevlendirildiği Hekimbaşılığı(64) sırasında padişaha bir takrir vererek yeni bir tıp mektebi kurulmasını arzetti. Baş.Ars.Cevdet Sıhhiye No: 1287 ve 16 Ca 1242 (26.12.1826) tarihli bu takrirden özetle, askerlerin, savaşta ve barışta hekimlik kurallarına göre bakılmaları gerektiği, İstanbul'da bulunan İslâm hekimlerin çoğunun yeni usullerden habersiz oldukları, yeni tıbbı öğrenmek için yabancı dilin bilinmesi gerektiği, bunun için yeni bir tıp okulunun kurulması, bu yolla birkaç sene zarfında İslâm hekimlerinin yetişeceği kayıtlıdır. Ayrıca, mektepte çalışacak hocanın İslâm, iki muallimin mümkünse İslâm olması, hocanın öğrencilere ecza, nebat, hastalıklarla ilgili konulardaki isimlerin Arapça ve Türkçelerini öğretmesi, bir muallimin Fransızca bilen^{ve} cerrahi ameliyeyi, diğer muallimin teşrih ve tıp bilimini yabancı dilde öğretilen kişiler olması gerektiği belirtilmektedir(65).

Baş.Arş.de bulunan bazı belgelerde yazdığı gibi "Hazarda ve seferde askerin hasta ve mecruhlarına kanun-ı tıbb üzerine bakılmak için yapılan tıp mektebi..." Mustafa Behçet Efendi'nin teklifi ile 14 Mart 1827'de Vezneciler'de Acemoğlu Kışlası yakınında Tulumbaçıbaşı Kona-

-
- (61) Rıza Tahsin Gencer, Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye, Dersaadet, 1328, s.3.
- (62) S.Ünver, Osmanlı Tababeti ve Tanzimat, Tanzimat I, Maarif Mtb., 1940, s.937.
- (63) Mustafa Behçet Efendi için bkz. tez s. 15-25.
- (64) Hekimbaşı: Osmanlı Devletinde, bugünün sağlık bakanının yerini tutan görevli. Bunun da dışında ordu sağlık işleriyle de ilgilenirdi. Geniş bilgi için bkz., Nil Sarı, Osmanlılarda Hekim ve Deontolojisi, İst., 1977, s.33-36.
- (65) Osman Ergin, İstanbul Tıp Mektepleri Enstitüleri ve Cemiyetleri, İ.Ü.Tıp Tarihi Enstitüsü sayı 17, İst., 1940. S.Bedi Şehsuvaroğlu, Ayşegül Erdemir Demirhan, Gönül Cantay Güreşsever, Türk Tıp Tarihi, Bursa, 1984, s.203.

ğında açıldı. Nezaretine Mustafa Behçet Efendi getirildi(66).

Baş.Arş.belgelerinde adı bazan Tıphane-i Amire (cevdet Sıhhiye No: 282, tarih: 1245 1829) bazan Askeri Tıbbiye (Cevdet Sıhhiye No: 1031 Tarih: 1246 1830), bazan Tıphane (Cevdet Sıhhiye No: 288, tarih: 1250, 1834) olarak geçen bu mektepte Tıphane ve Cerrahane'ye ayrı ayrı öğretim yapılıyordu. Öğretim Tıphane'de Fransızca, Cerrahane'de Türkçe idi(67).

Tıphane ve Cerrahane'nin hocaları Mustafa Behçet Efendi, Abdülhak Molla, Başmüneccim Osman Saip Efendi, Dr.İstefenaki, Bogos Efendi idi. Osman Saip Efendi teşrih dersi veriyordu. Ancak bu ders kadavra üzerinde değil, modeller üzerinde yapılıyordu(68). Saip Efendi ileriki yıllarda tıp eğitiminin Türkçeleşmesi için mücadele veren hekimlerin, Türkçe yazılmış tıp kitabı olarak örnek gösterecekleri **Ahkâm ül Emraz** isimli bir kitap yazdı(69).

Tıphane'de dersler Fransızca verildiğinden Fransızca ders konmuştu. Bogos Efendi Fransızca'yı Fransa'da öğrenmişti. Tıphane'ye Fransızca muallimi oldu. İstefanaki Efendi tıp tahsilini İtalya'da yapmıştı. Şöhreti yaygın bir hekimdi(70).

Tıphane'ye öğrenci çekebilmek için giriş imtihanı konmamıştı. Gündüzlü olan okulda öğrencilere öğle yemeği ve 20 kuruş aylık veriliyordu(71).

Dört sınıfı olan Tıphane'de şu dersler okutuluyordu: Dördüncü

(66) R.T.Gencer, a.g.e., s.3.

(67) S.Ünver, Osmanlı Tababeti ve Tanzimat, s.928-929, Baş.Arş.Cevdet Maarif 7539 numaralı ve Mustafa Behçet Mühürlü belgede Paris'ten Tıphane'ye getirilen iki büyük cilt tıp lügatı ile ilgilidir.

(68) S.Ünver, Osmanlı Tababeti ve Tanzimat, s.937, O.Ergin, a.g.e, s.6-7.

(69) Baş.Arş.Cevdet Sıhhiye No.457'de Paris etibbasından Şamb'un eseri olan bu kitabın Osman Saip Efendi tarafından tercüme edilip basıldığına dair belge mevcuttur.

(70) R.T.Gencer, a.g.e., s.6-8.

(71) R.T.Gencer, a.g.e., s.6-7.

sınıf (bugüne göre birinci sınıf): Arapça, din, Fransızca, Hikmet, Kimya; üçüncü sınıf: Din, Fransızca, Teşrih, Nebatat, Hayvanat; ikinci sınıf: Hıfzıssıhhat, Müfredat-1 Tıp, Menafiü'l-aza, Fenn-i Cerrahi-i Askeri; birinci sınıf: Emraz-1 Dahiliye, Emraz-1 Hariciye, Fenn-i Vilâde(72).

Ayrı programda ders veren Cerrahane 1831'de Sarayburnu'nda Otlakçı Kışlasına taşındı(73). Açılışında o sırada Tıphane Nazırı olan Abdülhak Molla da vardı. Cerrahhanede; Osmanlıca, Teşrih-i Umumi, Ameliyat-1 Cerrahiye, Fenn-i Cerrahi, Fenn-i Esbab-1 Alamet-i Maraziye, Müfredat-1 Tıp, Kimya dersleri okutuluyordu. Sade de Calièrè isimli Berlin ve Petersburg'da büyük şöhreti olan bir Fransız cerrah Cerrahane'ye hoca tayin edilmişti. Derslerin büyük bir kısmı bu cerrah tarafından veriliyordu. Cerrahane, Sarayburnu'na taşındıktan sonra yatılı oldu(74).

Tıphane ve Cerrahane'nin ayrı yerlerde bulunmasının doğru olmayacağı düşüncesi ile 1252 (1836)'de Topkapı Sarayı dahilinde bu iki mektep birleştirildi(75).

Baş.Arş.Cevdet Sıhhiye 534 numara ve 29 5 1253 (4.6.1837) tarihli; "Fenn-i tababet taallüm eden hacedgândan zabitan ve şakirdanın sakin buldukları Asakir-i Hassa Hastanesi'nin darlığından evvelce de tasavvur edildiği üzere Galatasaray'ının Tıphane ve hastahane olarak tadil ve inşaası" hakkında Reisü'l Etibba Necip Efendi mühürlü belgeden Tıbhane'nin Galatasaray'ında Enderun Ağalarına ait binaya taşınma hazırlığı yapıldığı anlaşılmaktadır. Binanın onarımından sonra 1838'de Tıphane ve Cerrahane Galatasaray'ına taşındı. Tıphane ve Cerrahane'ye Galatasaray'ına taşındıktan sonra da bir müddet ayrı tedrisat uygulandı(76).

(72) R.T.Gencer, a.g.e., s.8-9.

(73) O.Ergin a.g.e.de Tıphane'nin açılışında tababet ile cerrahinin birarada okutulduğunu, savaş sebebiyle cerraha daha fazla ihtiyaç duyulduğundan 1831'de Topkapı Sarayı dahilinde Otlakçı Kışlasında üç koğuşun cerrahane olarak açıldığını ileri sürmektedir. s.8-10.

(74) R.T.Gencer, a.g.e, s.13-14, S.Ünver, Asırlara göre Osmanlı Türklerinde İlim, s.32, S.Ünver, Osmanlı Tababeti ve Tanzimat, s.928.

(75) R.T.Gencer, a.g.e., s.14-15, Baş.Arş.Cevdet Sıhhiye 3251 nurama ve 25 B 1252 (6.XI.1836) tarihli evrak "Birleştirilen Tıphane ve Cerrahane..." diye başlamaktadır.

(76) S.Ünver, Osmanlı Tababeti ve Tanzimat, s.928.

Tıbhane ve Cerrahane istenen sonucu vermemiştir. Hekimbaşı ve Mekteb-i Tıbbiye Nazırı Abdülhak Molla ile muallim İstefenaki Efendi'nin Tıbbiye'yi ıslaha muktedir, Avrupa'dan bir muallim çağırılması teklifleri üzerine çıkan irade ile Viyana Tıp Mektebi muallimlerinden Dr.Charles Ambroise Bernard (1808-1844) isimli muallim hiçbir taraftan müdâhale edilmemesi ve her hareketinde özgür olmak koşuluyla görevi kabul etti. Bu koşulun irade ile kabulü üzerine Dr.Bernard İstanbul'a gelerek göreve başladı. Dr.Bernard'ın gelişiyle Abdülhak Molla Tıp Mektebine yeni bir yön verildi. Tıphane yerine Dârü'l-Ulûm-ı Hikemiyye-i Osmaniye ve Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane ismiyle kurulan yeni tıp mektebi 1839 tarihinde Sultan II. Mahmut'un da bulunduğu bir törenle açıldı(77).

Mekteb-i Tıbbiye'nin asıl Batılılaşması Dr.Bernard'ın gelmesiyle başlamış, Bernard'dan sonra Avrupa'da tahsil görmüş Müslüman ve Hıristiyan hocaların gelişi ile mektep zenginleşmiştir(78).

Dr.Bernard kadavra üzerinde anatomi çalışılması için irade çıkarttı. Baş.Arş.irade Dahiliye 1771 sıra ve 18 S 1257 (21.4.1841) tarihli "Mekteb,i Tıbbiye-i Şahane şakirdanına fenn-i teşrihi talim zımında Mekteb-i mezbur mevt celbine dair" özeti yazılmış belge kadavra üzerinde eğitimin başladığını göstermektedir.

Mustafa Behçet Efendi'nin de yardımıyla tıp kütüphanesi geliştirildi(79). Baş.Arş.Cevdet Maarif, 3396 numara ve 24 L 1256 (19.12.1840) tarihli belge Tıbbiye talebesi için Fransa'dan getirilen kitapların bedelinin ödenmesi hakkındadır ve Abdülhak mühürlüdür. Getirilen kitaplar arasında Ecza-i Elilfba, Mebhat ül Kimya, Nebat, Hikmet-i Tabiiyye, Botanik, Fizik, Müfredat-ı Tıp gibi eserler bulunmaktadır.

Mekteb-i Tıbbiye'nin nebatat bahçesi için Viyana'dan bahçevan

-
- (77) S.Ünver, Osmanlı Tababeti ve Tanzimat, s.941, N.Berkes, a.g.e., s.16-17, E.Z.Karal, Osmanlı Tarihi c.V., s.160-161.
 (78) O.Ergin, a.g.e., s.12-14
 (79) S.Ünver, Osmanlı Tababeti ve Tanzimat, s.941, E.Z.Karal, Osmanlı Tarihi c.V., s.159-161.

getirildiği; Baş.Arş. Cevdet Maarif 2206 numara ve 3 Ra 1256 (5.5.1840) tarihli belgede kayıtlıdır. Ayrıca lâboratuvarlar için mizan-ı hava (barometre), dürbün, hurdebin (mikroskop) gibi aletlerin de getirildiği aynı numaralı belgede yazılıdır.

Mektebin yeniliklerinden biri de Dr.Bernard'ın *Pharmaopè Militaire Ottomone*'nin önsözünde yazdığı gibi Fransızca ile beraber Lâtince'nin de öğretilmesiydi(80).

Dr.Bernard Türkiye'de bulunduğu zaman zarfında çeşitli konularda kitaplar yazdı. Bunlardan *Bains de Brousse*, Sultan Abdülmecid'in arzusu üzerine Bursa Kaplıcaları ismiyle Türkçeye çevrildi. Bu eser de ileriki yıllarda tıp eğitiminin Türkçe yapılabileceği konusunda, Türkçecilik akımını başlatanlara rehber oldu(81).

Tıp mektebinin açıldığı ilk yıllarda yalnız Müslüman öğrenciler alınıyordu. Tanzimat'ın ilanı ile tebaa arasında eşitlik esası kabul edildiğinden Müslüman olmayanlar da mektebe girmeye başladı(82). Baş.Arş.1422 sıra ve 22 Za 1256 (15.1.1841) tarihli belge Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye-i Şahane'ye reaya çocuklarının da alınması hakkındadır.

Hıristiyan öğrenciler mensup oldukları din ve çevre nedeniyle Fransızca'yı daha kolaylıkla öğrendiklerinden Tıbbiye'de öğretim ilerledikçe daha başarılı olmuşlar, Türk öğrenciler geri kalmaya başlamışlardı(83). Bu durum ileride tıp eğitiminin Türkçe yapılması için müdacelenin başlamasına neden oldu.

Türkçeleşme akımı Mektep nezaretine Cemaleddin Efendi'nin atanması ile hız kazandı. Cemaleddin Efendi 1856 tarihinde başarılı öğrencilerinden *Mümtaz Sınıf* adını verdiği bir sınıf kurarak ileride Türkçeye tercüme yapabilmek amacı ile Arapça, Farsça ve Türkçe dersleri tedri-

(80) S.Ünver, Osmanlı Tababeti ve Tanzimat, s.942.

(81) S.Ünver, Osmanlı Tababeti ve Tanzimat, s.942, R.T.Gencer, a.g.e., 9.

(82) O.Ergin, a.g.e., s.12.

(83) O.Ergin, a.g.e., s.12.

se başlamıştı. Cemaleddin Efendi'nin Nazırlıktan alınmasıyla bu sınıf da kapandı. Hıristiyan hocalar Türkçe Tıp öğretimi yapılamaz iddialarını sürdürürken, Mümtaz Sınıf öğrencileri mücadelelerini sürdürdüler. 1867'de Türkçe öğretim yapan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye kuruldu. 1870'de de Askeri Tıbbiye de Türkçe eğitime geçti(84).

II. Mahmut dönemi eseri olan Galatasaray Tıbbiyesi bitki koleksiyonu, tabiat müzesi, jeolojik eserler koleksiyonu, büyük tıp kütüphanesi, pil bataryaları, hidrolik basınç aletleri, çeşitli deneyler için gerekli tüm araçlara sahip fizik laboratuvarı, botanik gravürleri ve resimleri ve kimya lâboratuvarına sahipken 1265 (1849)'dayandı ve Mektep Hasköy'de bulunan Humbarahane kışlasına taşındı(85).

1865'de kolera salgını nedeniyle Humbarahane Kışlası hastane haline getirildiğinden, Tıp Mektebi Hasköy'de bulunan Gergeroğlu Konağına noklolundu. Salgın süresince Tıp Mektebinde öğretime ara verildi, salgın durduktan sonra Gülhane civarında bir kışlaya nakledildi.

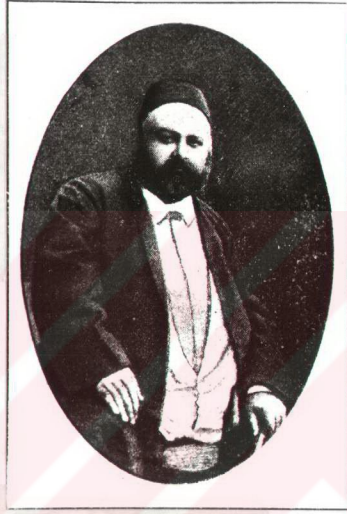
1265 (1848) yılında Avrupa'daki ilmi gelişmeleri takibederek yazacak Vekayi-i Tıbbiye isimli ayda bir kez çıkacak bir tıbbi gazetenin yayımı için irade çıkmıştır(86). Türkçe ilk bilim mecmuası olup 1849 yılında faaliyete geçen Vekay-i Tıbbiye, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane tarafından neşredilmiştir. Vekayi-i Tıbbiye'nin yayımına Hekimbaşı Abdülhak Molla önderlik etmiş ve yayın faaliyeti iki yıl on ay sürmüştür. Mektebi Tıbbiye matbaasında basılan gazete ayda bir çıkmıştır. Makalelerinin yazarları belli olmayan gazete, salgın hastalıklar, Avrupa'dan getirilen tıbbi kitapların tercümeleri, ilâç isimleri vs. konuları içermektedir(87).

(84) Nil Sarı, Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniyye ve Tıp Dilinin Türkçeleşmesi Akımı, Osmanlı İlmî ve Mesleki Cemiyetleri, Yay.hazırlayan Ekmeliddin İhsanoğlu, IRCICA, İst., 1987, s.121-142. E.K.Unat, M.Samastı, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (Sivil Tıp Mektepleri (1867-1909), İ.Ü.Cerr.Tıp Fak.Yay. Rektörlük No.3598, Dekanlık No.155, s.3-5.

(85) N.Berkes, a.g.e., s.229-230, R.T.Gencer, a.g.e., s.44.

(86) R.T.Gencer, a.g.e., s.45.

(87) Gülten Dinç, Arap Harfleri ile Türkçe Basılmış Tıbbi Süreli Yayınların İncelenmesi ve İstanbul Kütüphaneleri Tıbbi Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu (1849-1928), İ.Ü.Sağlık Bilimleri Enstitüsü'nde Doç.Dr.Nil Sarı danışmanlığında hazırlanmış, yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İst., 1989, s.165-167.

Hayrullah Efendi

(Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe Teşkilât ve İcraatı kitabından alınmıştır)

IV. HAYRULLAH EFENDİ'NİN HAYATI (1817-1866)

1- Hayrullah Efendi ve Ailesi

Hayrullah Efendi'nin küçük oğlu Şair Abdülhak Hamit, İkdam Gazetesinde yayınlanan Hatıratına şu sözlerle başlamaktadır: "Bebek'te vapur iskelesine hakim pembe boyalı muhteşem bir kâşâne vardı ki önünden geçenler ona Hekimbaşı Yalısı derlerdi."(88).

Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi(89), kardeşi Hekimbaşı Abdülhak Molla(90), Abdülhak Molla'nın oğlu Hayrullah Efendi bu yalıda yaşa—

(88) 28 Kanun-ı Sâni 1342, numara: 9635.

(89) Mustafa Behçet Efendi (1774-1833): İstanbul'da doğmuş, fıkıh ve tababet öğrenmiş, kardeşi Abdülhak Molla ile Venedik'e giderek tıp bilgisini genişletmiş, 1827'de açılan Tıphane'nin kuruluşunda önemli rol oynamıştır. İلمي rütbeden Rumeli payesine kadar yükselmiş, üç defa hekimbaşılık yapmıştır. Çiçek aşısı, frengi, kolera, Ruhiye risaleleri, İtalyancadan tercüme Fizyoloji, Buffon'dan tercüme Tabiat Tarihi ve Hezar Esrar isimli eserler vardır. Aynı zamanda şairdir. Mustafa Behçet Efendi hakkında geniş bilgi için bkz. F.N.Uzluk, Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi, A.Ü.Tıp Fak.Tıp Tarihi Enstitüsü, No.3, B.Şehsuvaroğlu, A.E.Demirhan S.C.Güreş-sever, Türk Tıp Tarihi Bursa, 1984, S.Ünver, Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin Kitaplarındaki İmzaları Hakkında, Dirim, Tom: XXXVIII, Sayı: 3-4, Mart-Nisan, 1963, s.145-149.

(90) Abdülhak Molla (1786-1854): Ağabeyi Mustafa Behçet Efendi gibi fıkıh ve tababet tahsil etti. Çağdaşlarının yazdığına göre iyi bir tabib, alim, edip, şair, güzel konuşan, zarif ve nüktedan imiş. Rumeli Kazaskerliği ve Rumeli Kazaskerinin en eskisine verilen ünvan olan reis ül ulema'lığa kadar yükseldi. Üç defa hekimbaşılık, Meclis-i Maarife reislik ve Tıbbiye Nazırlığı yaptı. II.Mahmut'un

- Mehmet Emin Şukhi Efendi,
Hekimbaşı Büyük Hayrullah Efendi'nin kızı Nesime
Nesime Hanım'la evlenmiştir.

- Hekimbazıade Muhiddin, Hızır İlyas Efendi'nin kızı
Vesile Hanım'ın oğludur.

- Hayrullah Efendi'nin kızı Hayrunnisa Hanım Sahip Molla
ile evlenmiştir.

o Seyh Abdülhak Sinbatı Efendi. (Mısır'da Tanta şehrinde
medfundur).

o Mehmet Efendi Mısırlı.

o Salih Behcet Efendi.

o Mehmet Emin Şukhi Efendi.

o Abdülhak Molla Efendi.

Hızır İlyas Efendi.

Behcet Mustafa

Hayrullah Efendi

Hattat Feride

Fehime

Fahriye

Semiha

Erzulp

Yalçın

Vedat

o Nasuhi

o Alacatin

o F.Zehra

o M.Tarik

o Tulin

o Melek

o A.Şakir

o H.Hafide

o İncilay

o O.Yayse Bike

o Mehmet Emin

o Yassemin

Hayrunnisa

o Abdülhak Hâmit
Tartan

o Hüseyin

o Adile

o Harife

o Osman

o Hacer

o Mehlika

o Fahir

o Hamit

o Adife

o Murad

o Hüend

o Hayrunnisa + Sahip Molla

o İsmail

o İbrahim

o Adnan

o Hacer

o Osman

o Saipo

o Adnan

o Piyri

o Sevgi

o İsmet

o Mustafa

o Mustafa

o Mustafa

o Mustafa

o Mustafa

o Mustafa

o Mustafa

o Mustafa

o Mustafa

o Mustafa

o Mustafa

o Abdülhalık
Nasuhi

o Behcet

o Hayri

o Ferido

o Behcet

o Mustafa

o Mustafa

o Mustafa

o Mustafa

o Mustafa

o Mustafa

o Mustafa

o Mustafa

o Mustafa

o Mustafa

o Mustafa

o Mustafa

o Mustafa

o Mustafa

o Mustafa

o Mustafa

o Mustafa

← mışlardı. Yalı adını, sahiplerinin yapmış oldukları görevlerin sadece birinden almıştı.

Tıp tarihimize "Hekimbaşı Ailesi" olarak giren bu ailenin ilk hekimbaşısı Mustafa Behçet Efendi ve Abdülhak Molla'nın annesi olan Nesime hanım'ın babası Büyük Hayrullah Efendi'dir(91).

Hayrullah Efendi'nin baba tarafından ataları aslen İzmirli olup bir ara Mısır'da bulunmuş ve daha sonra İstanbul'a gelip yerleşmiş dokuzuncu kuşaktan Şeyh Abdülhak Sinbatî Efendi'ye dayanmaktadır. Bu kuşaktan baştan sekizincisi olan şair ve dışişleri bakanlığı memurlarından Mehmet Emin Şükûhî Efendi Büyük Hayrullah Efendi'nin kızı Nefise Hanım'la evlenmiş ve bu evlilikten üç çocukları dünyaya gelmiştir: Mustafa Behçet (Efendi), Abdülhak (Molla) ve Hızır İlyas.

Abdülhak Molla, Hasenetullah Hanım'la evlenmiş ve bu evlilik-

Ramî kışlasında kaldığı zamana ait gündelik bir hatıra defteri olan "Tarih-i Liva" isimli konusu bakımından değilse de, cinsi bakımından tek olması nedeniyle önemli sayılabilecek tek bir eser bıraktı. "Çaresas ola hâkim-i mutlak/Bula her derde deva Abdülhak" beyiti kendisindedir. Abdülhak Molla hakkında geniş bilgi için bkz: İbn ül Emin Mahmut İnal, Son Asır Türk Şairleri, Türk Tarih Encümeni Külliyyatı, İst., 1930, s.21-26, Ş.Sami, Kamus ül Alam, İst. 1311, s.3064, A.H.Tanpınar, a.g.e., s.116-117, R.T.Gencer, a.g.e, s.17-18, Arslan Terzioğlu, Hekimbaşı Abdülhak Molla, yıl: 5, s.: 14, Eylül, 1984, s.13-17, Lütfî Tarihi, 8. cilt Dersaadet, 1328, s.163 ve IX.cilt, s.72, 106, Devlet Salnâmesi, 1264, s.41, S.Ünver, Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar, s.947, Aşgöl Demihan Erdemir, Abdülhak Molla, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c.I, İst., 1988, Mahmud Cevad İbn ül-Şeyh Nafi, Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe Teşkilât ve İcraatı, Matbaa-i Amire, 1338, s.33.

- (91) Büyük Hayrullah Efendi: Sultan III.Mustafa devrinde cerrahbaşılık, I. Abdülhamit devrinde hekimbaşılık yapmıştır. Rumeli Kazas-kerliğine kadar yükselmiştir. 73 yaşında iken 25 Ramazan 1210 (3.4.1796)'da ölmüştür. Mehmet Süreyya, Sicill-i Osmani, c.2, s.318, Cevdet Tarihi cilt 6, s.224-225. Ayrıca bkz. F.M.Uzluk, Hekimbaşı Mustafa Behçet, Ankara Tıp Fak.Tıp Tarihi Enstitüsü No.3, s.79.

ten de Hayrullah Efendi dünyaya gelmiştir(92).

Abdülhak molla'nın Çamlıca'daki köşkünün yakınında Kazasker Ferit Efendi'nin bir köşkü varmış. Bu iki kibar aile akraba gibi görüşürlermiş. Ferit Efendi'nin yanında evin kızı gibi muamele gören Munteha Hanım isminde Kafkasyalı bir çerkes kızı varmış. Bu kız Hayrullah Efendi ile birlikte büyümüş. Sonunda Abdülhak Molla ve Ferit Efendi Hayrullah Efendi ile Munteha Hanımı evlendirmişler. Bu evlilikten Abdülhalik Nasuhi, Hayrünisa, Nirünisa (5 yaşında ölmüş), Abdülhak Hamit ve Mihrünisa dünyaya gelmiş(93).

2- Hayrullah Efendi'nin Doğum tarihi

Hayrullah Efendi'nin doğum tarihi hakkında bilgi veren iki kaynak değişik iki tarih vermektedir. Bunlardan S.Ünver, Hayrullah Efendi

- (92) Hasenetullah Hanım eski Türk Tarhanları soyundandır. Abdülhak-hamit'in Tarhan soyadını alması bu sebeptendir. Hasenetullah Hanım Divan-ı Humayun tercümanlığı yapmış Naci Efendi'nin kızı, Ahmet Vefik Paşa'nın kardeşidir. Nazan Danişmend, Hamit'de Şiir Atavizmi, Türklük Mecmuası, 1 Mayıs 1939, s.99, F.N.Uzluk, a.g.e., s.78.
- (93) Kafkasyalı bir Çerkes olan Munteha Hanımı getiren vapurda kendi gibi esir düşmüş bir kız varmış. Bu ikinci esir de Pirizâde konağına düşmüş. Dilhezar ismiyle sahip Molla Bey'in annesi olmuş. Çok zaman sonra Sahip Molla Hamit'in ablası Hayrünisa ile evlenince gelin ve güvey anneleri birbirilerini bulmuşlar. Şaire Mihrünisa Hanım Kececizade Hikmet Bey'le evlenmişti. Abdülhak Hamit Fatma, Nelli, Cemile, Lüsyen Hanımlarla evlenmiştir. Çocukları Fatma Hanımdandır. Bunlardan Hüseyin Bey New-York Başkonsolosu iken ölmüş. Diğer çocuğu Hamide Nasibe Hanım Sadaret müsteşarlığı ve Tahran Büyükelçiliği görevinde bulunan Mehmet Emin Bey ile evlenmiş olup oğlu 1988 tarihinde ölmüş olan Fen Fakültesi Profesörlerinden Fahir Yeniçay'dır. Mustafa Behçet ve Abdülhak Molla'nın küçük kardeşleri Hızır İlyas Efendi'nin kızı Vesile Hanım'ın oğlu Hekimbaşızade Muhittindir. Abdülhak Hamit, a.g.m., 30 Kânun-ı sâni 1342, No.9637, N.Danişmend, a.g.m., s.99, F.N.Uzluk, Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi, a.g.e., s.105, Nil Sarı, Hekimbaşı-Zâde Muhiddin Bey (1871-1936), 50 Yıl Önce Ölen 8 Büyük Türk Hekimi, Düzenleyen E.K.Unat, İ.Ü.Cerr.Tıp.Fak. ve Türk Tıp Tarihi Kurumu İst. 1986, s.57. Ayrıca ailesinin soyağacını özenle hazırlamış olan ve benim de faydalanmamı sağlayan şair Abdülhak Hamit Tarhan'ın torunu İncilây Erentok'a teşekkürlerimi sunarım.

ve Makalat-ı Tıbbiye isimli makalesinde Hayrullah Efendi'nin doğum tarihini 1235 (1820) olarak vermiştir. S.Ünver'in Cerr.Tıp.Fak.Deontoloji Anabilim Dalındaki arşivinde ve S.Ünver'in yazısını içeren bir belgede 1233 (1817) tarihi yazılıdır. Yine S.Ünver'in kendi yazısı ile adı geçen arşivinde "vefatında çok şişman 49,50 yaşında" (1817'ye tekabül ediyor) denmektedir. Franz Babinger de 1233 (1817) olarak vermiştir(94). Hayrullah Efendi'nin doğum yılı olarak verilen bu dört tarihten üçü birbirini doğruladığı için 1817'yi kabul edeceğiz.

3- Hayrullah Efendi'nin Tahsil Hayatı ve Aldığı Nişanlar

Hayrullah Efendi'nin tahsil hayatı, ecdadı gibi İlmiye'de(95) başlamış ve tıp tahsili ile devam etmiştir. Babası Abdülhak Molla Galatasaray'ında 1839'da açılan Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'nin nazırı iken, adı geçen bu Tıbbiye'de tahsil görmüş, Avusturya'dan getirilen **Dr.C.A.Bernard**'ın öğrencisi olmuştur.

Terbiye ve Tedavi-i Etfal adlı eserinde altı yıl tıp okuduğunu belirten Hayrullah Efendi Mekteb-i Tıbbiye'nin ikinci yıl mezunu olarak 1260 (1844)'de diploma almıştır. 1844 yılında mezun olduğu "Yolculuk Kitabı" nda yazılı olduğu gibi(96) içeriği ileride açıklanacak olan Baş.Arş.İrade Dahiliye 9926 numaralı belgeden de anlaşılmaktadır.

Baş.Arş.İrade Dahiliye 507 numara ve 20 Muharrem 1256 (24.3.1840) tarihli belgede Tıbbiye ders nazırı Müderris Hayrullah Efendi'ye Ulemaya mahsus rütbe-i salise'den nişan verildiği kayıtlıdır(98^a). Bu belgeden hayrullah Efendi'nin Tıbbiye'de okurken de İlmiye sınıfında olduğu anlaşılmaktadır(97).

(94) Fransız Babinger, Die Geschichtsschreiber Der Osmanen und Ihre Werke, Leipzig, 1927, Fransız Babinger, Çev.Çoşkun Üçok, Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Doğunun 100.Yılında Atatürk Yay. 44, Ankara, 1982, s.390.

(95) İlmiye sınıfı: Şeriat ve fıkıh işleriyle uğraşan sarıklı cübbeli hocalar sınıfına verilen ad. F.Devellioğlu, a.g.e.

(96) Yolculuk Kitabı için bkz. tez.s. 111.

(97) S.Ünver, Tabib Hayrullah Efendi ve Makalat-ı Tıbbiye, Tıp Tarihi Araştırmaları, İ.Ü.Cerr.Tıp Fak.Deontoloji Anabilim Dalı Yay.Özel Seri No.1, s.11.

1258 (1842)'de İzmir Mevleviyeti(98)(99) alan Hayrullah Efendi bir yıl sonra Mekke-i Mükerrerme payesi almıştır(100). Bu konuda Baş.Arş.İrade Dahiliye 3966 ve 6 N 1259 (30.9.1843) tarihli belgede özetle; Serettiba-i Şehriyari Hazretleri'nin(101) oğlu Hayrullah Efendi'ye Mekke-i Mükerrerme payesi verildiğinden Haremeyn Muhteremeyn(102) rütbelerine mahsus bir adet nişanın yeniden imali gerektiği ve sözü geçen Efendi'ye **Mekteb-i Fünun-ı Tıbbiye Ders Nazırlığına mahsus** 1256 (1840) senesi Muharreminde bir adet nişan imal edilip verildiği ve bu nezaret için verilen nişanın Maliye hazinesine ait olduğundan Darphane-i Amire'ye teslim edilmesi...yazılıdır.

Yukarıda sözkonusu olan irade 507 ve 3966 numaralı belgelerden Hayrullah Efendi'nin öğrenci olduğu sırada Tıp Mektebinde **ders nazırı** olduğu da anlaşılmaktadır.

Mekteb-i Tıbbiye'de Fransızca tedrisat yapıldığı yıllarda öğrenim gören Hayrullah Efendi 1260 (1844) yılında mezun olurken Dr.Bernard'ın koyduğu usule göre **bakalorya ve doktora sınavlarını vermiş, ayrıca tez olarak Makalat-ı Tıbbiye ve Dürüru'l-Muhat** isimli iki eser meydana

- (98) İzmir Mevleviyeti: İlmiye sınıfının paye ve derecelerindedir. İlmiye sınıfının kendi içinde rütbeleri vardı. Müderrislik, kadılık dereceleri gibi. Bunların tertibi 17.yy.dan itibaren başlamıştır. Geniş bilgi için bkz. İ.H.Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin ilmiye Teşkilatı, Türk Tarih Kurumu Yay. VIII. seri -Sa17, Ankara, 1965, Necdet Sakaoğlu, 19 yy.da Şeyhülislâmlık, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, s.263-270.
- (98a) Rütbe-i salise nişanı: II.Mahmut zamanında askeri ve mülki rütbeler ihdas olunup bunlara rütbe dereceleri tesbit edilmişti. Bu rütbe-lerle beraber ilmiye rütbeleri arasında eşdeğerlilik yapılmıştır. İ.H.Uzunçarşılı, a.g.e., s.271.
- (99) F.Babinger, (Çev.C.Üçok), a.g.e., s.390, Cemaleddin Kaysunizade, Osmanlı Tarih ve Müverrihleri, Dersaadet, 1314, s.125, Mehmet Süreyya, a.g.e., 311, 319.
- (100) Mekke-i Mükerrerme Payesi: İlmiye sınıfının paye ve derecelerinden.
- (101) Serettibba-i Şehriyari: 19.yy.ortalarında hekimbaşılara verilen isim. B.Şehsuvaroğlu, A.D.Erdemir, G.C.Güreşsever, a.g.e., s.167.
- (102) Haremeyn Muhteremeyn: Mekke-i Mükerrerme ile Medine-i Münevvere.

na getirmiştir(103).

4- Hayrullah Efendi'nin Tıp Mektebinden Mezun Olduktan Hemen Sonra Aldığı Görev ve Nişan

Hayrullah Efendi Tıp Mektebinden mezun olduktan sonra aynı Mektepte **ders nazırlığı** görevine devam etmiş ve yaptığı görevle ilgili olarak **rütbe-i saniye** nişanı almıştır. Bu bilgileri yine arşiv belgelerinden öğrenmekteyiz.

Konu ile ilgili olarak Baş.Arş. Cevdet Maarif 6322 numara ve 14 N 1261 (16.9.1845) tarihli belgede özetle şunlar yazılıdır: Serettibba-i Hazret-i Şehriyari mahdumu Hayrullah Efendi'nin Mekeb-i Tıbbiye-i Adliye'ye mahsus olarak sahip olduğu rütbe-i Salise nişanının, saniye nişanına çevrilmesi ile Hayrullah Efendi için bir adet saniye nişanının Darphane-i Amire'de imali hususunda irade buyurulması ve adı geçen salise nişanın Darphane'ye teslimi, Darphane'de imal edilecek rütbe-i saniye nişanın Mabeyn-i Humayun'a takdim için Bâb-ı Ali'ye gönderilmesi... Baş.Arş.İrade dahiliye 5516 numara ve 15 N 1261 (17.9.1845) tarihli belgeden adı geçen nişanın Darphane-i Amire'de imali için irade çıktığını öğrenmekteyiz. Baş.Arş.İrade Dahiliye 9926 numara ve 24 Zilkade 1264 (22.12.1847) tarihli ve Abdülhak mühürlü belge **Hayrullah Efendi'nin rütbe ve maaşının yükseltilmesi** için Abdülhak Molla'nın yazdığı bir dilekçedir. Yukarıda belirtilen tarihte Tıp Mektebi nazırı olan Abdülhak Molla'nın Sadarete yazdığı dilekçede özetle şunlar yazılıdır: Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de tıp tahsili yapıp imtihan vererek mezun olan talebeler doktor olmak üzere diplom denilen izinnâme ve askeri rütbelerine göre aylık, ta'yünat(104) ihşamı usulünden olarak, bundan dört sene önce oğlum Hayrullah Efendi yeterli maaş ve ta'yünat ile Tıp Mektebinde ders nazırı bulunduğu zaman gece ve gündüz gayretle çalışmış, tahsil-i ulum-ı hikemiyye edip imtihan vere-

- (103) Hayrullah Efendi'nin tezleri için bkz. tez s.56 ve s. 66 ,R.T.-Gencer, a.g.e, s.42-48, S.Ünver, Tabib Hayrullah Efendi ve Makalat-ı Tıbbiye adlı yazısında Hayrullah Efendi'nin Fransızca'yı mükemmel, Latince'yi iyi derecede bildiğini kaydediyor. s.11-13.
- (104) Ta'yünat: Aylıktan başka olarak verilen gıda, erzak. F.Develioğlu, a.g.e.

rek diploma almıştı. Ancak kendisi ilmiyede bulunduğu için askeri rütbe ile bu rütbeğe mahsus aylıktan verilmeyip, onlarla kıyas olamayacak rütbe-i saniye sınıf-ı evvelinden bir adet nişan verilmişti. Oğluma Mekteb-i Tıbbiye ders nezareti memuriyeti olan tarihten itibaren emsalleri gibi 1500 kuruş aylık ve ta'yünatı'nın verilmesi ve ihsan buyurulan nişanın da değiştirilmesi... 29 Safer 1264 (5.2.1848) tarihinde dilek mabeyne bildirilmiş ve isteğin yerine getirilmesi için irade çıkmıştır.

5- Hayrullah Efendi'nin Meclis-i Ziraat'e Aza Seçilmesi

Hayrullah Efendi Mekteb-i Tıbbiye'de ders nazırlığı görevine devam ederken 1263 (1846) yılında Ziraat Meclisine aza seçildi. bu konuda Lütfi Tarihi'nde şunlar yazılıdır: "Mevaliden(105) Abdülhak Mollazâde Hayrullah Efendi fünuna aşına daiyandan bulunmağla Meclis-i Ziraat'e alındı(106).

Yine Devlet Sâlnâmeleri'nin 1264 (1847) ve 1265 (1848) yıllarına ait olanlarında Hayrullah Efendi'nin ismi Meclis-i Ziraat azaları arasında kayıtlıdır(107).

Hayrullah Efendi Ziraat meclisine para almadan devam etmiş ve bu görevi sırasında ziraatla ilgili **iki ciltlik kitap** yazmıştır. Konu ile ilgili Baş.Arş. İrade Dahiliye 8712 numara ve 9 Rebiyü'l-evvel 1264 (14.2.1848) tarihli belge Hayrullah Efendi'ye maaş bağlanması için çıkan iradedir ve özette şunlar yazılıdır: "Meclis-i Maarif-i Umumiye reisi Abdülhak Efendi'nin oğlu Meclis-i Ziraat azalarından Hayrullah Efendi **fünun-ı tıbbiye ile ilgili risaleleri telif ve tercüme ettiği gibi fenn-i ziraat ve arazi imarına dair birinci ve ikinci cildini tercüme ettiği(108) eserlerini de karşılık beklemeden meydana getirmiştir. Ziraat Meclisine de para almadan devam eden Hayrullah Efendi'ye ileride emsalleri gibi uygun bir maaş bulunursa tahsis edilmesi..."**

(105) Mevali: Mevleviyet payesine ulaşmış olan sarıklı alimler. F.Develli-oğlu, a.g.e.

(106) Lütfi Tarihi, 8. cilt, Dersaadet, 1328, s.139.

(107) Devlet Sâlnâmesi 1264, s.39, 1265, s.34.

(108) İsmi Beyt-i Dihkani olan bu eser için bkz. tez s.55 ve s. 85

6- Hayrullah Efendi'nin Tıp Mektebindeki Görevinden Ayrılması, İlimiye'den Mülkiye'ye Geçışı ve Maarif-i Umumiye Azalığı

Hayrullah Efendi Meclis-i Ziraat'te azalığı sırasında birlikte yürüttüğü Tıp Mektebi ders nazırlığından ayrılmıştır. Konu ile ilgili olarak Baş.Arş. İrade Dahiliye 11558 numara ve 19 Safer 1265 (14.1.1849) tarihli Seraskeri'den(109) Sadarate yazılmış belgede Abdülhak Efendi oğlu Hayrullah Efendi'nin kendilerine bir dilekçe yazarak Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de yürütmekte olduğu ders nezaretinden, riyaset-i ettiba memuriyetinin değiştirilmesi nedeniyle ayrılmak istediği hakkındadır. 21 Safer 1265 (16.1.1849) tarihli belgede Hayrullah Efendi'nin mektepteki memuriyetinden affı konusunda İrade çıktığı kayıtlıdır.

1265 (1849)'de ders nazırlığından ayrılan Hayrullah Efendi aynı yıl İlimiye sınıfından ayrılarak Mülkiye'ye geçmiştir. Bu konudaki bir Baş.Arş.belgesi aynı yıllarda Hayrullah Efendi'nin Meclis-i Maarif-i Umumiye azası olduğunu da göstermektedir. İrade Dahiliye 10912 numara ve 29 Cemazüyelahir 1265 (22.5.1849) tarihli belgede sınıf değiştiren Hayrullah Efendi'ye verilecek rütbe-i evvel sınıf-ı evveli rütbesinden de sözedilmektedir. Sözü edilen belgede özetle şunlar yazılıdır: Meclis-i Maarif-i Umumiye azalarından **Hayrullah Molla** tebdil-i tarik arzusundadır. Hayrullah Molla'nın isteği, kendisi dirayetli, liyakatli bir kişi olması nedeniyle Cenab-ı Şehriyarlerinin cömert müsaadeleri ile gerçekleşecektir. Adı geçen, halen Mekke payelilerinden olup İstanbul payesine hak kazanmıştır ve İstanbul payesinin rütbe-i evvel-i sınıf-ı sanisi'nden ilerde bulunmaktadır. Bu nedenle kendisi evvel sınıfa katılsa İstanbul payesine eşit ve denk olamayacağından adigeçene **rütbe-i evvel sınıf-ı evveli** ihsan buyurulmuş ve memur meclislerinde bulunanlara nişan verilmesi usul olması sebebiyle önceki mevleviyet nişanını terketmek ve ancak azalık memuriyetine mahsus olmak üzere nail olacağı yeni rütbeye bir adet nişan verilmesi hususunda... Sadaretin bu yazısına Selh C 1265 (22.5.1849) tarihinde irade çıkmış-

(109) Seraskeri: Bâb-ı Seraskeri: II. Mahmut devrinden itibaren yeni kurulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye isimli ordunun bağlı olduğu kuruluş. Başkanına Serasker denirdi. Serasker en büyük askeri amir idi. Şimdiki İ.Ü.Merkez Binasının olduğu yer Seraskerlik Makamı idi. M.Sertoğlu, a.g.e.

tır(110).

7- Hayrullah Efendi'nin Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye Aza Seçilmesi

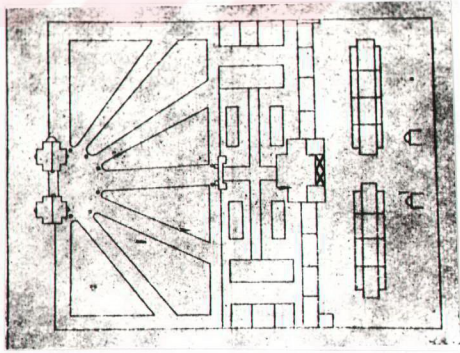
Hayrullah Efendi Meclis-i Maarif azası bulunduğu sırada Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye aza olarak atandı. Bu konuda Baş.Arş. İrade Dahiliye 15691- numara ve 11 Muharrem 1268 (6.XI.1851) tarihli İrade'de özetle şunlar yazılıdır: Meclis-i Marif azalarından Hayrullah Efendi'nin malum miktar maaş ile Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye azalığına memuriyeti... Aynı bilgi Lutfi Tarihinde şu şekilde verilmiş: "Meclis-i Maarif azasından Abdülhak Efendi mahdumu Hayrullah Efendi Meclis-i Vâlâ'ya aza nasb olundu."(111).

Baş.Arş.İrade Meclis-i Vâlâ 9355 numara ve 8 Safer 1269 (21.XI.1852) tarihli ve içeriği "Mekteb-i Tıbbiye ittihaz olunan Humbarahane ile mahal-i saireye cari su yollarının tesviyesi" ile ilgili belgede söz konusu meclis azalarından Hayrullah Efendi'nin de mührü bulunmaktadır(112).

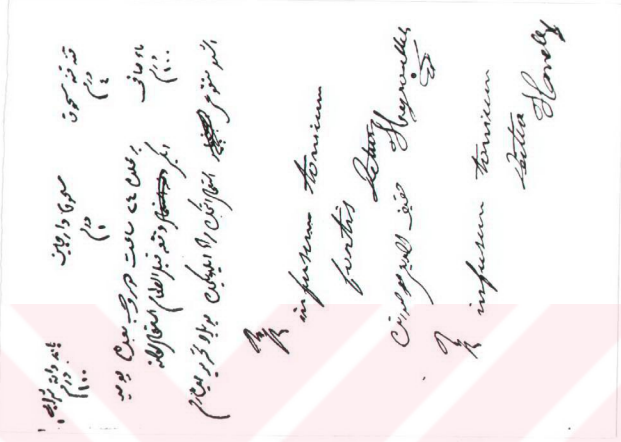
8- Hayrullah Efendi'nin Encüman-i Dâniş'e İkinci Başkan Seçilmesi

1851'de Osmanlı Devletinde ilk defa tesis edilmiş ilmi bir cemiyet olan **Encümen-i Dâniş**(113) kuruldu. Adigeçen bu meclisin nizamnamesini hazırlayanlardan biri de Hayrullah Efendi idi. Kuruluş mazbatasında **Encümen-i Dâniş'e** aza 40 kişiye bu azalık ünvanının bir **şeref payesi** olarak verilmesi gerekir denmekteydi. Üyeler buradaki görevleri için para

- (110) Osmanlı Tarihinde İlmiye sınıfından Mülkiye sınıfına geçiş yapanlar az da olsa vardı. Bunun bir örneği de Tanzimat'ın ünlü ismi Ahmet Cevdet Paşa'dır. Kazasker rütbesinde iken Mülkiye'ye geçiş yapmıştır. Ancak bu derece yüksek rütbeden geçiş tektir. İ.Ortaylı, a.g.e., s.183.
- (111) Lutfi Tarihi, c.IX, s.68.
- (112) Galatasaray'ında bulunan Tıp Mektebi 1848 yılında yanmış ve Tıbbiye Hasköyde bulunan Humbarahane kışlasına taşınmıştı.
- (113) E.Akyüz a.g.e.de Encümen-i Dâniş'i arşiv belgeleri ile birlikte yayınlanmıştır. Encümen-i Dâniş için bkz. tez. s. 15

Hayrullah Efendi'nin çizmiş olduğu Galatasaray Tıbbiye binları planı (Tanzimat I kitabından alınmıştır)

Hayrullah Efendi tarafından yazılmış bir reçete (Tanzimat I kitabından alınmıştır.)

almayacaklardı. Yine Encümen-i Dâniş'in dört bölüm ve 26 maddeden meydana gelen nizamnamesinin II. bölümünde başkanlardan birinin Arapça ve Farsça'yı, birinin de yabancı dilleri bilmesi gerekir denmekteydi. Adı geçen bu meclisin kuruluş mazbatasında başkanın üyelere her yönüyle üstün olması da istenmektedir. Bu nitelikte olan bir insanın bulunması güç ve hatta imkânsız olması nedeniyle bir birinci, bir de ikinci başkan olmak üzere iki kişinin tayini ve bunların bilgice birbirlerini tamamlamasının uygun olacağı adı geçen mazbataya yazılmıştı. Ayrıca her iki başkanın da Meclis-i Maarif-i Umumiye üyeleri arasından seçilmesi şartı da vardı. Encümen-i Dâniş ikinci başkan seçilen Hayrullah Efendi o sırada 34 yaşındaydı. Encümen-i Dâniş'in açılış günü, Encümen adına hazırlanmış nutku Hayrullah Efendi okudu. Hayrullah Efendi bu konuşmasında; dünyada ilim ve eğitim gibi bir şeref ve üstünlük olamaz ve tahsil de başka bir şeyle gerçekleştirilemez. Her ne ile ilgili olursa olsun ve her nerede bulunursa bulunsun ilim ve eğitimin kıymeti inkâr edilemez. İnsanın hem manevi hem temel bilimlere ihtiyacı vardır diyerek insanı başka canlılardan ayıran "sözün" kudret ve üstünlüğü üzerinde uzun uzun duruyor ve sözün değerli olmasının ilerlemiş ilim ile ilgisine bağlayarak; konuşmasına şöyle devam ediyordu: Her insana şeref veren sahip olduğu fen ve eğitimdir. Eğitim ve bilime sahip olmayan lisan her ne kadar mükemmel ve muntazam olsa bile imar edilmemiş boş bir arazi gibidir. Sonuç olarak gerek maddi ve gerek manevi ihtiyaçlar nedeniyle ilim ve ustalığın tahsile ihtiyaç duyduğu açıktır. İşte bu önemli hususa hizmet için asra uygun olan faydalı bu hizmete yardımcı olmak için Encümen-i Dâniş adı ile bizim gibi acizlerin oluşturduğu bir cemiyetin kurulması hususu için yüce buyruk esirgenmemiştir(114). Hayrullah Efendi Kıta-i Afrika isimli eserini 1268 (1851) Encümen-i Dâniş ikinci başkanı iken yazdı(114^a).

(114) E.Akyüz, a.g.e., s.16, 17, 18, 21, 23, 29, Maarif Sâlnâmesi, 1316, s.25, Mahmud Cevad İbnü'l-Şeyh Nafi, a.g.e., s.45-46. İbrahim Necmi, Abdülhak Hamit ve Eserleri isimli eserinin 8.sayfasında Hayrullah Efendi'nin Encümen-i Dâniş'e ikinci başkan olarak seçilmesini şu cümlelerle değerlendirmiştir: "Abdülhak Molla oğluna zamanının en iyi terbiyesini vermek istedi. Şark ve Garb ilmini birlikte öğretti. Böylece Hayrullah Efendi emsali arasında o kadar temayüz etmişti ki, Mustafa Reşit Paşa Encümen-i Dâniş'i kurduğu zaman ikinci başkanlığa kendisinden uygununu bulamamıştı. Birinci reis ulemadan Ataullah Efendizâde Şerif Efendi ve katip de Ahmet Cevdet (sonradan Paşa) idi...." Kanaat Kütüphanesi, İst., 1932, s.8.

(114^a) Kıta-i Afrika için bkz. tez s. 99.

9- Hayrullah Efendi'nin Mekatib-i Umumiye Nazırlığı ve Üçüncü Dereceden Mecidiye Nişanı Alması

Hayrullah Efendi'nin eğitim alanındaki görevlerinden biri de **Mekâtib-i Umumiye Nazırlığı'dır**(115). Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin gösterdiği lüzum üzerine meclisin bir icra organı olmak ve Meclise bağlı olarak idare edilmek kaydıyla 8.11.1846'da kurulan Mekâtib-i Umumiye Nezaretini, mevcut okulların idaresi için teşkil edilmişti. İşte sözü edilen bu Mekâtib-i Umumiye Nazırlığına Selh Şevval 1270 (25.7.1854)'de Hayrullah Efendi tayin edildi. Lütfi tarihi'nde konu ile ilgili şunlar yazılı: "Mekâtib-i Umumiye Nezaretini, Meclis-i vâlâ azalığı ile beraber Hekimbaşızâde Hayrullah Efendi'ye verildi."(116)

Hayrullah Efendi'nin Nazırlığı sırasında İşkodra, Yenişehir, Yan-ya, Manastır'da birer rüşdiye mektebi açılmış, Recep 1273 (Şubat 1857) tarihinde dönüşlerinde Dârü'l-fünun'a muallim tayin edilmek üzere iki kişi Avrupa'ya tahsil için gönderilmişti(117).

Hayrullah Efendi Meclis-i Vâlâ'daki azalığını ve Mekatib-i Umumiye Nazırlığı görevini yürüttüğü sırada **üçüncü dereceden Mecidiye nişanı** ile taltif edildi. Bu konuda Baş.Arş.İrade Dahiliye 22678 numara ve 25 Ş 1272 (1.5.1856) tarihli İrade, Meclis-i Vâlâ azasından Hayrullah Efendi'ye üçüncü rütbeden Mecidiye nişanı ile taltif edilmesi hakkındadır(118).

Hayrullah Efendi, Mekâtib-i Umumiye Nazırlığı görevini yaptığı sırada kendisine tahsis edilmiş 11000 kuruş maaşın arttırılması için ricada bulunmuş ve karşılığı bulunduğu takdirde isteğinin yerine getirilmesi için irade çıkmıştır (Baş.Arş. İrade Dahiliye no: 20 Ş 1273 (15.4.1857)).

-
- (115) Mekâtib-i Umumiye Nazırlığı için bkz. tez s. 14 ayrıca bkz. F.R.U-nat, a.g.e, s.19.
 (116) Lütfi Tarihi c.IX, s.101, Mahmud Cevad İbnü'l-Şeyh Nafi, a.g.e, s.60.
 (117) Mahmud Cevad İbnü'l-Şeyh Nafi, a.g.e. s.65.
 (118) Mecidiye Nişanı: Sultan Abdülmecit Devrinde adına çıkarılan nişan, geniş bilgi için bkz. İbrahim Artuk, Cevriye Artuk, Osmanlı Nişanarı, İst. 1967.

10- Hayrullah Efendi'nin Maarif Müsteşarlığı

1856'da bugünkü Milli Eğitim Bakanlığı'nın görevini yapacak olan Maarif-i Umumiye Nezareti kuruldu. Böylece kabinede eğitim işlerini üstlenecek bir Nezaret teşkil edilmiş oldu. Mekatib-i Umumiye Nâzırlığı, Maarif-i Umumiye Nezareti müsteşarlığına çevrildiğinden(119) Hayrullah Efendi'ye de Maarif müsteşarlığı görevi verildi. Hayrullah Efendi'nin maaşının da arttırıldığını belirten Baş.Arş.İrade Dahiliye 24799 numara 25 Ş 1273 (20.4.1857) tarihli iradede Hayrullah Efendi'ye verilen yeni görevle ilgili olarak özetle şunlar yazılıdır: Mekâtib-i Umumiye Nazırı Hayrullah Efendi'nin Maarif-i Umumiye Nezareti'nin kurulması nedeniyle, mekatib-i Umumiye Nezareti memuriyetinin Maarif-i Umumiye müsteşarlığına çevrilmesi gerektiği ve Meclis-i Vâlâ azalığı da kendisinde kalmak üzere sözü edilen müsteşarlık memuriyetine tayini ve tahsis edilmiş 11000 kuruş maaş üzerine 9000 kuruş ilavesinin uygun olduğu... Lütfi tarihinde bu konudaki bilgi şöyle vermektedir: "Mekatib-i Umumiye Nezareti, Maarif-i Umumiye Nezareti müsteşarlığına tahvil ve Nazırı bulunan Hayrullah Efendi'ye müsteşarlık ünvanı verildi(120).

Maarif Nazırı Sami Paşa'nın ek görevle Girit valiliğine atanması üzerine Maarif Nazırı vekilliği 7 Safer 1275 (15.IX.1858)'de çıkan irade ile Hayrullah Efendi'ye verilmiştir(121).

11- Hayrullah Efendi'nin Mekteb-i Tıbbiye'yi Islah İçin Kurulan Komisyona Üye Seçilmesi

Baş.Arş.İrade Dahiliye 27458 numara ve 17 S 1275 (26.9.1858) tarihli Dâr-ı Şura-yı Askeri'ye ait belgeden Hayrullah Efendi'ye, Maarif Müsteşarlığı zamanında idaresi bozulan Tıp Mektebi'nin ıslahı amacıyla teşkil edilen bir komisyonda yeni bir nizamnâme hazırlanması için görev verildiği anlaşılmaktadır(122).

- (119) Maarif Sâlnâmesi, 1295, s.36-37, Mahmud Cevad İbnü'l-Şeyh Nafi, a.g.e. s.66-67.
- (120) Lütfi Tarihi, c.IX, s.135.
- (121) Mahmud Cevad İbnü'l-Şeyh Nafi, a.g.e., s.66-67.
- (122) Söz konusu bu ıslah çalışmaları 1852-1859 tarihleri arasında Mekteb-i Tıbbiye'nin nazırlığını yapmış olan Cemaleddin Efendi'nin dönemine rastlamaktadır. Lütfi Tarihi, c.IX, s.83, 150.

Dâr-ı Şurâ-yı Askeri'nin Tıp Mektebi'nin ıslahı için ileri sürdüğü gerekçeler ile teşkil edilecek komisyon hakkındaki bu belgesinde özetle; öğrencilerin mektebe uygun sayıda alınmadığı, sayının gittikçe arttığı, buna bağlı olarak boşuna masraf yapıldığı, yapılan soruşturmada Mektebin bazı sınıf öğrencilerine bir kısmına tıp ilmiyle ilgisi olmayan dersler öğretildiği, bu öğrencilerin boşuna zaman kaybı olması nedeniyle sözkonusu bu dersleri okumak istemedikleri, mektebin zabıtasının yoldan çıkmış olduğu ve gereksiz hocalara maaş verildiği, Tıp Mektebi'nin ıslahı ve verilecek dersler için gerekli hocaların yeniden tayini ve bu sırada Ordu-yu humayun ve hastaneler için her sene Mektep'ten çıkacak olan ve her sene yeniden alınması gereken öğrencinin devamlı nizam olmak üzere sınırlandırılması ve şu anda meydana gelmekte olan lüzumsuz masraf ve israfın durdurulması gerekli görüldüğünden ve bu maddeler için her şûra dairesinde bir özel komisyon teşkil edilerek, bilgileri itimada lâayık olmaları nedeniyle Meclis-i Al-i Tanzimat azalarından İsmail Paşa, Mekatib-i Askeriye Nazırı Derviş Paşa ve Maarif-i Umumiye Nazırı Hayrullah Efendi ile Seretibba-i Şehriyâri Salih Efendi'nin adı geçen komisyona memur buyurulmaları ve adı geçen Nâzır hazretleri ile Meclis-i Tıbbiyeden(123) gereken hocaların ve Hassa ve İstanbul Ordu-yu humayun hastanelerinde bulunan ve adı geçen mektepten çıkan tabiplerin çağırılması ile haftada iki ve üç defa toplanması, bu konuda verilecek karar ve yeniden kaleme alınacak nizamnâmeler için İrade-i Seniyye buyurulması yazılıdır.

25.5.1275 (4.10.1858)'de Sadaret'e gelen yazıya 2 Ra 1275 (11.X.1858)'de komisyonun kurulması için irade çıkmıştır(124).

-
- (123) Meclis-i Tıbbiye: 19.yy. ortalarında Hekimbaşının görevleri, Tıbbiye Nezaretine devredilmişti. Bkz. tez s. 38 Tıp Mektebi nazırına ülke sağlık işlerinde yardımcı olmak üzerede 1840'da Meclis-i Umur-ı Tıbbiye kuruldu. B., Şehsuvaroğlu, A.D.Erdemir, G.C.Güreşsever, a.g.e. s.169, K.Özbay, Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri, İst., 1976, s.54.
- (124) Cemaleddin Efendi Tıbbiye Nâzırı iken Türkçe, Arapça, Farsça bilgilerini arttırmaları için ve daha çok sayıda Türk hekim yetişmesi için 1273 (1856)'de kabiliyetli öğrencilerinden Mümtaz sınıf adı verilen bir sınıf krmuş ve vakanüvis Lütfi Efendi (Takvimhane-i Amire musahhihi ve Tarihi Lütfi'nin yazarı)'yi de hoca tayin etmişti. (bkz.tez.s. 22) R.T.Gencer, a.g.e., s.53,54,55,57., ayrıca bkz. tez.s. 22.

12- Hayrullah Efendi'nin Mekteb-i Tıbbiye Nazırlığı

Hayrullah Efendi 19.5.1275 (1.6.1859)'de Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nazırlığına tayin edildi. Bu tayini Lütfi Efendi Tarihinde şöyle nakletmektedir: "Mekteb-i Tıbbiye Nazırı Cemaleddin Efendi'nin Riyaset-i Ettiba-i Hassa'ya memuriyeti maniası, uhdesinde bulunan Tıbbiye Nezâreti, Maarif-i Umumiye Müsteşarı Hayrullah Efendi'ye ihale kılındı." Lütfi Efendi burada konu ile ilgili düşüncesini de şu şekilde dilel getirmektedir: "Tıbbiye Nezaretinin hekimbaşılıkla münasebeti meydanda iken, bu tevcihin medarı olmak üzere dermiyon olunan adem-i tenasüb bais-i taaccübdür." Cemaleddin Efendi'yi Nazırlıktan almak için ileri sürülen ve Lütfi Efendi'yi hayrete düşüren uygunsuzluk muhtemelen kendi tarihinde 1849-1850 yılı olayları arasında yazdığı "Hekimbaşılık ünvanınının Mekteb-iTıbbiye nezaretine tahvil edilmesi"dir.(125).

R.T.Gencer a.g.e.de mümtaz sınıfın kuruluşunu anlattıktan sonra "...ve mekteb Nezaretine hayrullah Efendi'nin tayini üzerine Sınıf-ı mezkûr lâv olunmuş ise de..." demektedir. Yukarıdaki cümle, Gencer'in sözkonusu eserinden faydalananlar tarafından "Hayrullah Efendi Mümtaz sınıfı kapattı" şeklinde değerlendirilmiştir. Ancak yukarıda bildirilen arşiv belgelerinden böyle bir bilgi edinilememektedir. Ayrıca gerek Başbakanlık Arşivinde ve gerek diğer kaynak araştırmalarında bu sınıfın nasıl ve kim veya kimler tarafından kapatıldığına dair bir kayıt bulunamamıştır.

Bu konuda yazarlardan O.Ş.Uludağ kaynak göstermeden Mümtaz Sınıfın Cemaleddin Efendi gittikten sonra gizli olarak çalışmaya devam ettiğini, çünkü Cemaleddin Efendi'nin yerine Mektep Nazırı olarak Hayrullah Efendi'nin idare-i maslahat politikası güderek bir taraftan artık Türkçe ders isteyen talebeyi hoş tuttuğunu, diğer taraftan da muallimlere yaranmak istediğini ileri sürmektedir(126).

Baş.Arş.İrade Dahiliye 31742 numara ve 11 Zilkade 1277

(125) Lütfi Tarihi c.IX, s.26, 150.

(126) O.Ş.Uludağ, Tanzimat ve Hekimlik, Tanzimat I, 1940, s.971.

(21.5.1861) tarihli Hayrullah imzasını taşıyan ve Sadarete yazılmış belge bir tıp cemiyetinin kuruluşu hakkındadır. Hayrullah Efendi mekteb-i Tıbbiye'nin Nazırı olarak sözkonusu Cemiyeti'nin kurulması hakkında özetle şunları yazmıştır(127): Fenn-ı tababetin esasını Yunan ve Arap hükeması bildirmişse de, zamanla bu bilgi eskimiş ve bilimin gelişimi Batı'ya geçerek devam etmiş ve birçok yeni keşif yapılmıştır. Yeni tıpta mahir ve eski tıbbı anlayan bir tabib grubu makamına gelerek bir halka-i tıbbiyenin teşkili için müracaat etmiştir. Gerçekten bu yolda tesis ve teşkil olunması arzu edilen halka-i tıbbiye bir çeşit vatanperverlik gayretinden kaynaklanmaktadır. İlmin de yeniden Doğu'ya nakledileceği şüphesizdir. Dünya politikasına karışmamak şartıyla Cemiyetin akt ve teşkiline müsaade... Hayrullah Efendi'nin yazısı Meclis-i Tanzimat'a havale edilmiş ve adı geçen meclis, dünya politikasına karışmaması kaydı ile bir Tıp Cemiyeti'nin kurulmasını onaylayarak 25 Zilkade 1277 (4.6.1861)'de Sadarete göndermiş ve 5 Z 1277 (14.6.1861)'de cemiyetin kurulması için irade çıkmıştır(128).

Hayrullah Efendi Tıp Mektebinde nazırlık yaptığı sırada otopsi konusu ile ilgilenmiş, tıp öğrencilerinin otopsi yaparak ders görmelerini sağlamıştır. O yıllarda Tıp Mektebinde hoca olan M.Fa^uvel anatomo-patolojik demonstrasyon olmadan eğitimin çok noksan olacağını, halkın inançları nedeniyle ölülerine otopsi yaptırmadıklarını, bunun da eğitimi olumsuz yönde etkilediğini belirtmiştir. Hayrullah Efendi ölülerin sahiplerinden izin alınarak otopsi yapılmasını gerçekleştirmiştir(129).

Hayrullah Efendi yine Tıp Mektebinde Nazır olduğu yıllarda, Medical ve Farmasötik kurulun organize edilmesi hususunun önemi üzerinde durmuş, Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'ye yazdığı mektupta hekim ve eczacıların çalışmalarını yasalara bağlamak için etkili şekilde hareket etmek

(127) Hicri 11 Zilkade 1277 Milâdi 21.5.1860'ye tesadüf ettiğine göre ve Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin kuruluşunu 1861-1862 yıllarında gerçekleşmesi gözönüne alınırsa bu resmi belgede kurulmasına Hayrullah Efendi aracılığı ile izin verilen cemiyetin Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye olması muhtemeldir. A.g. Cemiyet için bkz. tez.s.16.

(128) Türkçeleşme akımı sonucu ve bu akımın taraftarlarınca kurulan Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye kurulduktan bir süre sonra dağılmış ve 1865'de tekrar kurulmuştur. N.Sarı, Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye ve Tıp Dilinin Türkçeleşmesi Akımı, s.121-142.

(129) Gazette Medicale D'orient, III. année, Septembre, 1859, No.6, s.105-107.

niyetinde olduğunu ifade etmiştir(130)(131)(132).

Gazette Medicale D'Orient Hayrullah Efendi için "Eczaneler ve Eczacılıkla ilgili yasalar ve sivil eczanelerin düzenlenmesinde ve halkı korumak için hükümetin yaptığı kanun ve hükümleri uygulamada etkin rol oynadı" demektedir(133).

Hayrullah Efendi yukarıda sözü edilen mektubunda Cemiyetten, tıbbi konularla ilgili resmi yazılara gazetesinin sütununda yer verilmesini istemiştir. Mektubun muhtevası hakkında bilgi veren aynı gazetenin ilk sayfasında "Son,Exc.Hayrullah Efendi'nin isteği üzerine Tıbbiye-i Şahane Cemiyeti, Gazette Mèdicale d'Orient sütunlarını, İmparatorluğun tıbbi konularla ilgili resmi faaliyetlerinin yayınına açmaktadır." denmektedir.

Hayrullah Efendi Tıp Mektebi Nazırlığı esnasında bir ilaçla ilgili şikayetleri dikkate alarak araştırma yapılmasını istemiştir. Şikayet konusu, bazı ecza depolarından alınmış olan kinin sulfatın etkisizliği sebebiyle, saf olmadığı ithamı ile ilgilidir. Merkez eczaneyi yakından ilgilendiren bu söylentiler nedeniyle Hayrullah Efendi, Faik Paşa(134) tarafından yapıl-

-
- (130) Gazette Medicale D'orient, II. année, Octobre, 1859, No.7, s.125, III.année, Novembre, 1859, No.8-9, s.164-168.
- (131) Eczacılık Mektebinin kuruluşundan (1839) sonra eczacılık sanatıyla, eczacı dükkanlarının denetimiyle ilgili ve hekim ile eczacı ilişkilerini belirleyen nizamnameler çıkarıldı. Ancak alınan bu önlemler diplomasız eczacıların ve attarların faaliyetini önleyemedi. Hekimler için de bu tür yasalar 16.yy.dan sonra çıkarılmaya başlandı 19.yy.boyunca devam etti. N.Sarı, Osmanlılarda Hekim ve N.Sarı, Osmanlılarda Hekim ve Deontolojisi, İst., 1977, s.49, 142-165.
- (132) Osmanlı İmparatorluğunda Tababet-i Belediye İcraasına dair nizamname ve ayrıca Beledî, İspençiyarlık sanatının icrasına dair Nizamname 1861 yılında çıktı. N.Sarı, Tıp Deontolojisi, Dünya'da ve Türkiye'de 1850 yılından sonra Tıp Dallarındaki İlerlemelerin Tarihi, Editör, E.K.Unat, Cerr.Tıp Fak.Vakıf Yay.: 4, İst. 1988, s.403-423.
- (133) Gazette Medicale D'orient, V.année, Juillet, 1861, No.4, s.50-53.
- (134) Dellasuda Faik Paşa (Giorgia: (1835-1913). İlk öğrenimini İstanbul'da yaptıktan sonra Fransa'ya giderek eczacılık tahsili yapmıştır. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de Fenn-i İspençiyari ve Kimya hocalığına tayin edilmiş ve 40 yıl bu görevi sürdürmüştür. 1887'de ferik rütbesini almış, Savunma Bakanlığı Ecza Deposu Müdürlüğü ve Osmanlığı İmparatorluğu Eczacılık Müfettişliği görevine atanmıştır. Babası Franceko Dellasuda'nın Beyoğlunda bir eczanesi var-

mış kinin sulfat tabletlerini kısa zamanda toplatmış ve konseyi olağanüstü toplantıya çağırılmış ve sorunu ortaya koyarak bir analiz komisyonu kurmuştur. Borazzi, Marc Picipio, Calleja, Pincoff gibi doktorlardan(135) oluşan bu komisyon, toplatılmış 26 şişe kinin sulfat üzerinde, Gülhane, Deniz, Tophane, Serasker, Valde Sultan, Kuleli, Maltepe, Haydarpaşa hastanelerinde tetkik yapmıştır. Dikkatle yapılan analizlerden sonra komisyonun verdiği raporda Merkez Eczanesinin kinin sulfatının saf ve kullanılmasının sabit şekilde tedavi edici etkiye sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Hayrullah Efendi'nin aynı hastanelerin servis şeflerinden istediği raporlarda da aynı sonucun çıktığı görülmüştür(136).

Hayrullah Efendi Mekteb-i Tıbbiye Nazırlığı esnasında Askeri Hastanelerde denetlemeler yapmıştır(137). Askeri hekimlerin kararlarına daha fazla güven duyulsun diye yaptığı bu denetlemelerin birinde Mekteb-i Tıbbiye'nin dahili ve harici hastalıklar kiliniklerinden iki hocayla Maltepe Askeri hastanesine gitmiş ve 200 askerin muayenesinde hazır bulunmuştur. Hastane hekimlerinin koyduğu teşhisler Tıp Mektebi'nin iki hocası tarafından da doğrulanmış ve Hayrullah Efendi sonuçtan hoşnut olmuştur(138).

Hayrullah Efendi Mekteb-i Tıbbiye Nazırlığı sırasında, sahip olduğu **üçüncü rütbenin** ikinci rütbeye çevrilmesi için irade çıkmıştır (Baş.Arş.İrade Dahiliye sora: 29996, Tarih: 22 S 1276 (20.9.1859))(139).

- dı. Turhan Baytop, Türk Eczacılık Tarihi, İst., 1985, İ.Ü.-Yay.No.3358, Eczacılık Fak.No.47, s.412-413.
- (135) Sözü edilen bu doktorların isimleri gazette Medicale d'Orient'de çeşitli nedenlerle geçmektedir.
- (136) Gazette Medicale D'orient, III.année, Novembre-Decembre, 1859, No.8,9. Rapor sonuçları a.g.gazetenin aynı sayısının 18.sayfasında verilmiştir.
- (137) Tezin 38. sayfasında belirtildiği gibi Hekimbaşılık unvanı Mekteb-i Tıbbiye Nezaretine tahvil edilmiştir. Hekimbaşının görevlerinden biri de ordunun sağlık işleri ile ilgilenmektir. Hekimbaşılık hakkında geniş bilgi için bkz. N.Akdeniz, Osmanlılarda Hekim ve Deontolojisi.
- (138) Gazette Medicale D'orient, III. année, Janvier 1860, No.10, s.177-178.
- (139) Söz konusu üçüncü derecenin ikinci dereceye çevrilmesi tez s. 34 de geçen üçüncü dereceden Mecidiye nişanı ile ilgilidir.

13- Hayrullah Efendi'nin Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahaneye ^{şeref} Üyesi seçilmesi

Hayrullah Efendi 1858 yılında Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'ye(140) üye seçilmiş, ancak işlerinin çokluğu nedeniyle cemiyetin çalışmalarına iştirak edemeyeceğini bildirmiştir. Bunun üzerine adıgeçen cemiyet üyelerinden M.Fauvel, Hayrullah Efendi'nin şeref üyesi olmasını teklif etmiş ve konuyla ilgili komisyona göndermiştir. Hayrullah Efendi daha sonra sözkonusu bu cemiyete şeref üyesi olmuştur(141).

Baş.Arş.İrade Dahiliye 32489 numara ve 5 Muharrem 1278 (13.7.1861) tarihli belgeden Hayrullah Efendi'nin yukarıda belirtilen tarihte Mekteb-i Tıbbiye Nezaretinde bulunmadığı anlaşılmaktadır. Sözkonusu belge özetle; Mekteb-i Tıbbiye eski Nazırı Hayrullah Efendi'nin, saltanatın karşılıksız iyilik yapan bendesi olması nedeniyle ileride uygun bir işe memuriyete tayini ile ilgilidir.

14- Hayrullah Efendi'nin Altıncı Daire Başkanlığı

Hayrullah Efendi'nin yöneticilikle ilgili görevlerden biri de Altıncı Daire Başkanlığıdır(142)(143).

(140) A.g. Cemiyet için bkz. tez.s.16

(141) Gazette Medicale D'orient, II.année, Octobre, Juillet, 1859, No.4, s.132-134, III.année Juillet, 1859, No.4, s.78-80. C.Bernard, R.Virchow,L.Pasteur, R.Koch, E.Behring gibi Batı'lı bilim adamları ve bizden Keçecizade Fuat Paşa o yıllarda a.g.cemiyete şeref üyesi seçilmişlerdi.

(142) Mehmet Süreyya, a.g.e., s.319.

(143) İstanbul 1857 yılından itibaren Belediye bölgelerine ayrıldı. Altınca Daire olarak bilinen bölge Galata ve Beyoğlu mıntıkasını içine alıyordu. Bu konuda Lütfi tarihinde şunlar yazılıdır: İcâd-ı Devair-i Belediye: "İstanbul ile Bilâd-ı Selâise devair-i Belediyeye taksim olundu. Galata ile Beyoğlu Altıncı Daire-i Belediye İttihaz olunarak, ol havalinin ekser ahâlisi devair-i belediyenin lüzum ve muhassenatına ve Avrupa usulüne vakıf olduklarından, diğer dairelere örnek olmak üzere ibtidâ oradan başlanarak, icab-ı hale şüru olundu". Lütfi Efendi bu konuda kendi fikrini de şöyle ifade ediyor: "Hamdolsun diğer daireler ahalisinde o kadar malumat olmadığından, daireleri dahilinde fuhuş-hâneler, kumar mahalleri gibi dinin yasak ettiği şeylere rağbet etmediklerinden Altıncı Dairenden

Recep 1278 (Ocak 1862)'de Altıncı Daire başkanı olan Hayrullah Efendi 26 Şaban 1279 (16.2.1863)'de bu görevinden istifa etti. Hayrullah Efendi 34256 belge numaralı ve yukarıda tarihi belirtilen istifa dilekçesine özetle; bir süreden beri Altıncı Belediye Dairesini nizamnâme esaslarına göre idare ettiğini, ancak Beyoğlu ahalisine iyi işler yapsa da kötü söz ve iftiradan uzak kalamadığını, bu iftira, yalan söz ve kışkırtmaların aksamalara neden olacağını, bu sebeple esas nizamnâme hükümlerine göre teşekkül etmesi lâzım gelen Daire Meclisi azalarının bir an evvel seçilmesini ve göreve başlamasını, bütün bunlar için iki defa müracaat ettiği halde cevap alamadığını, sağlık nedenleriyle Avrupa hamamlarına gitmek istediğini yazmıştır. Hayrullah Efendi'nin sadarete yolladığı bu istifa dilekçesi, sadaret tarafından "tebdil-i hava avdetinden sonra yine münasib bir memuriyete tayin olunmak üzere" İrade'ye arz edilmiş ve 28 Şaban 1279 (18.2.1863)'da İrade çıkmıştır(144).

15- Hayrullah Efendi'nin Meclis-i Vâlâ'ya İkinci Defa Aza Seçilmesi ve Tahran Sefirliği

Safer 1281 (Temmuz 1864)'de tekrar Meclis-i Vâlâ azalığına atanan Hayrullah Efendi'nin(145) son görevi diplomasi alanında oldu. 23 şaban 1281 (21 Ocak 1865)'de Tahran'a ortaelçi olarak atandı(146)

Baş.Arş. İrade Hariciye 12333 numara ve 15 Zilhicce 1281-28 Nisan 1281 (11.5.1865) tarihli belge Hayrullah Efendi'nin imzasını taşımaktadır ve Hariciye Nezaretine hitaben yazılmıştır. Bu belge de Hayrullah Efendi özetle; İran'da kendisine yapılacak karşılama törenlerinde verilmesi adet olan resmi hediyeleri almak ve diğer masrafları (hayvan

örnek almadılar." Lütfi Tarihi, clit IX, s.141. Diğer daireler için bkz.O.N.Ergin, Mecelle-i Umur-ı Belediye, Birinci cild, Matbaa-i Osmaniye, İst., 1922-1338, s.1550-1552.

(144) Hayrullah Efendi 1279 (1862) tarihinde Avrupa seyahati yapmıştır. E.Kuran Tanzimat Devri Osmanlı Aydını Hayrullah Efendi (1820-1866)'nın Yolculuk Kitabı adlı eseri, Prilozı, POF, VOL.30, 1-516, Sarajevo, 1980, s.300.

(145) Mehmet Süreyya, a.g.e., s.319.

(146) Hariciye Nezareti Salnâmesi, 1301, s.190, Mehmet Süreyya, a.g.e., s.319.

kirası, yol masrafı vs.) karşılamak için para istemektedir. 23 Z 1281 (19 Mayıs 1865) tarihinde 30000 kuruş gönderilmesi için irade çıkmıştır.

Baş.Arş. İrade Hariciye 12489 numara ve 20 Rebiyül evvel 230 Temmuz 1281 (13.8.1865) tarihli belge Hayrullah imzalıdır ve Tebriz'den Hariciye nezaretine gönderilmiştir. Hayrullah Efendi bu mektubunda Tebriz'de kendisi için yapılan karşılamayı anlatmaktadır. Mektupta özetle şunlar yazılıdır:

Sefir olmam sebebiyle İran Sınırına vasıl olduğumda sınır muhafızı ve kardeşi, Tahran'dan mihmandarlık hizmetine tayin edilen sertabib Asker Han ve Tebriz hükümdarı veliaht hazretleri tarafından karşılandım. Saygı gösterileri arasında ve rahat bir şekilde 15 günde Tebriz'e gelindi. Bazı hukuki işlemler için on gün kadar Tebriz'de kalmam gerekti.

İstanbul'da bulunan İran Sefiri Mirza elhac Hüseyin Han Osmanlı İmparatorluğundaki ilerlemeleri buraya bildirmiş olduğundan aynı ilerlemeleri arzu ettiklerini beyan etmektedirler.

Tebriz'de büyük karşılama törenleri yapıldı. Tebriz'in harici işler müdürü Abdülvahab Han'ın konağına giderken uzak bir yerden gelen misafiri ilân için 18 pare top atışı yapıldı. Ayrıca Abdülvahab Han resmi kıyafetini giymiş, nişanlarını takmıştı. Beni sokak kapısında karşıladı.

İngiltere ve Rusya konsolosları Osmanlı sefirine yapılan bu büyük karşılama törenlerindeki imtiyazın manası nedir diye gayr-ı resmi sormuşlar. İslâm camiasından olduğu için cevabı verilmiş(147). Hatta Azarbeycan'a bağımsız olarak hakim olan Aziz Han'ın, Tebriz'e gelen sefirlere karşılama yapması adet olmadığından ve kendisi de adet haline gelir ihtimaline karşı, beni de karşılamaya gelmeyecekken, Tahran'dan telgraf alması üzerine gelmiştir. Debdebeli karşılama merasiminden sonra yaptığımız konuşmada, İslâm devletlerinin menfaatlarından sözedilmiştir.

(147) İran'da o zaman dört ortaaelçi bulunuyordu. Osmanlı Devleti, Rusya, İngiltere, Fransa. Abdülhak Hamit Tarhan, Hatıralırım, İkdam, 8 Mart 1342, No.9615.

Kendisi sünni mezhebine mensup olduğundan Azarbaycan ahalisi sünnilere hürmet ederler.

Tebriz'e geldiğimin dördüncü günü veliaht hazretleri davet etti. Veliiaht da resmi kıyafeti için de karşılama töreni yaptı. Yolculuğumun nasıl geçtiğini sordu. Veliiaht her iki İslâm devletinin müttelik olduğunu, sohbet arasında da kendilerinin selâmeti için Osmanlı Devleti ile her hususta birlik olmak istediklerini söyledi.

Her ne kadar buradaki durum Tahran'a gittikten sonra bildirilecek idiyse de Hacı Mirza Han Hazretlerine bilgi verileceğinden Hak-i Payie bilgi vermek üzere bu istidanın takdimine cesaret kılındı.

Bayezit Kaymakamı Ali Bey'in liyakatı idareye yetmediğinden asrın nezaketine vakıf bir kişinin tayin buyurulması (Bende-i Sefir-i Tahran, Hayrullah).

Hayrullah Efendi'nin mektubu 27 Recep 1282 (16.12.1865)'de Mabeyne gönderilmiş. Yazıda Bayezit kaymakamı Ali Bey'in idarede yetersiz olduğunun Hayrullah Efendi tarafından belirtildiği de kayıtlıdır.

Hayrullah Efendi'nin İran'da Şah tarafından kabul edildiğine dair Baş.Arşivinde bulunan bir belgede "el-Muzaffer el-Melik Nasriddin Şah Kaçar Essultan İbn Sultan" mührü okunmaktadır. İran Şah'ının Osmanlı Padişahına hitaben Farsça yazdığı mektubun Türkçe çevirisi de konu ile ilgili belgeler arasındadır. İrade Hariciye 12978 numara ve 10 S 1283 (23.6.1866) tarihli belgelerden Şah tarafından yazılmış olan mektupta özetle; Hayrullah Efendi'nin ülkesine memur olarak geldiği ve kabul edildiği, adı geçen elçinin ülkesinde itimada mazhar olacağını malum olduğu, gerek kendi ülkeleri ve gerek tabi olduğu ülke nezdinde etkili iyi işler yapacağını kesin olduğu yazılıdır(148). Hayrullah Efendi'nin Tahran

(148) Cerr.Tıp.Fak.Deontoloji Anabilim Dalında bulunan S.Ünver arşivi Hayrullah Efendi dosyasındaki bir belgede Hayrullah Efendi'nin İran Şahı tarafından kabulü hakkında aynen şunlar yazılıdır: "Tahran'a gittiği zaman itimatnâmesini takdim etmek için kendisini yüksek bir kulenin üst katında kabul ettiğinden pek büyük zahmetle ve maiyeti ile beraber nefes nefese çıkmış ve biraz dinlendikleri odada erkân-ı sefarete "bu adam bana eziyet etmek için andilkast beni

Sefirliği ile ilgili olarak Padişah'ın yazdığı mektuba cevabın İnan şahı'n-
dan gelen mektup 16 Recep 1283 (14.XI.1866) de Sadaret'ten Padişah'a
arz edilmiştir.

Yukarıda açıklanan belgeden, Hayrullah Efendi'nin şaha itimat-
namesini verdiği anlaşılmaktadır. Ancak aşağıda açıklanacak belge daha
eski tarihli olup Hayrullah Efendi'nin sayfiyeden dđnen şah'la gđrüşmesi
ile ilgilidir. Hayrullah Efendi bu gđrüşmeyi Hariciye Nazaretine bildirmiş-
tir.

İki ũlke yakınlaşması ve dđnya politikası ile ilgili bu konuşmayı
bildiren mektup, Baş.Arş. İrade Hariciye 12595 numara ve 18 C 1282-26
Terşin-i evvel 1281 (9.XI.1865) tarihli belgedir. Hayrullah Efendi şah'la
yaptığı bu gđrüşmeyi özetle şöyle anlatmaktadır: Sayfiyeden dđnen şah'ın
çehre dđnüşü nedeniyle burada bulunan sefirlerin gayr-ı resmi olarak
şah'ı ziyaretleri adet olduğundan, ben de davet edilerek içinde bulunduğu-
muz ayın dokuzuncu pazar gđnũ hariciye Nazırı ile birlikte şah tarafından
kabul edildim. şah gđnlük giysileri ile sandalyede oturuyordu. Karşısında-
ki sandalyeye oturmamı işaret etti ise de oturmadım. Oturmam için lisa-
nen teklif ve ısrar ettiğinde olađanüstũ edep ve kaide ile hareket ve gelişi-
ni resmi dille tebrik ederek oturdum. Daha sonra beni yanına çağırıp
geçen hafta gizli olarak konuştuğumuz dahili ve harici meseleler için "Ve-
zir Muhtar ile bunları konuş, çünkü iki devlet de İslâm olduğundan politi-
kamızın esası İslâma kuvvet getirmek iken neden müttefik olmayalım,
burada ecnebi müdahalesine gerek ve ihtiyaç yoktur. İki devlet arasındaki
sefirlerin 15-20 seneden beri yaptıkları yanlışlıklar nedeniyle birleşme
yoluna gidilmemiştir. Halbuki her iki tarafın birçok konuda aynı fikirde
olacağı malumdur" dedi. şah, aramızda geçen konuşmayı İstanbul'a kaç
günde gönderirsin dedi. Sefaretin özel postası olduğunu, dđrt haftada bir
Erzurum'a posta gönderildiğini ve bir iki hafta sonra posta çıkacağını söy-
ledim. Bunun üzerine telgrafın faydalarından söz aıp, Osmanlı toprakları-
nın ekseri yerlerinde telgraf hatları olduğu gibi Erzurum'dan Bayezit'e

buraya çıkardı. Ben de onu tarihimde elbette terzil edeceğim" dedi
o zaman sefaret başkâtibi olan kekemeli Nazım Paşa merhumdan
menkuldür - Halil Edhem Bey".

kadar da talgraf hattı uzatıldığını söylediğimde, Tebriz telgrafının Bayezit'e getirilen telgraf hattı ile birleştirilmesi meselesini konuştuk. Daha sonra demiryollarının luzumundan ve Tahran'a iki saatlik mesafeye demiryolu döşeneceğini ve şehrin düzenlenerek yollarının genişletileceğini anlattı.

Hariciye Nazırı ile daha önce konuştuğumuz meselelerden, iç düzenin bir an önce teşkiline dair bazı şeyler söylemeye niyet ettiysem de gayr-ı resmi de olsa böyle bir konuşmaya ferman olmadığından ve Şah da mükâlatı devam ettirmek istediğinden sözü genel meselelere getirip bir saate yakın süren bir konuşma yaptık. Daha sonra gitmek için izin isteyip Hariciye Hazırına veda ederken, yine sizinle görüşeceğiz sözlerine her zaman mülâkata hazırım cevabıyla Şah'ın yanından ayrılıp, sefarethaneye döndüm. Ertesi gün İstanbul sefiri Hüseyin Han'ın kardeşi olup Şah'ın birinci yaveri olan Yahya Han sefarethaneye özel olarak gelip "Şah sizin dahi ıslahat hakkındaki fikirlerinizden hoşnut olduğundan, kendilerine bir haberiniz olursa beni çağırınız" dedi.

Bunların hepsi Şah'ın Osmanlı Devletine olan hürmet ve emniyetinin örneğidir. Gayr-ı resmi konuşmamızda Şah'ın gösterdiği ilgi, İslâm olması sebebiyle Osmanlı Devleti ile ittifadının iyi sonucudur. İnşallah Devlet-i Aliyye'nin ittifak-ı himmeti vükelâ-yı devlet ile daha kuvvetleneceğinden şüphe yoktur...

Hariciye Nezaretine gelen bu mektup 25 Recep 1282 (14.12.1865)'de Sadarettin mabeyne gelmiştir(149).

(149) E.Z.Karal'a göre (Osmanlı Tarihi c.V, s.161) II.Mahmut devri ve tıp adamları, Tıp okulunun Batı düşünce ve bilimlerine dayanması, bu okulun doktorlukta olduğu kadar düşünce ve siyasette de büyük adamlar yetiştirmesine sebep olmuştur. N.Berkes'e göre (a.g.e. s.229-230) Tıbbiyenin ilk mezunları arasında sonunda düşünce ve siyaset alanında önemli yerler almış üç kişi vardır: Hayrullah Efendi, Fuat Paşa, Hekim İsmail Paşa. Tarihin ilk aşamasında tıbbiye doktor yetiştirmekten çok eğitim, bilim, düşünce yönetim alanlarında ilk modern eğitilmiş kişileri yetiştirmiştir.

16. Hayrullah Efendi'nin Sanatçı Kişiliği

Hayrullah Efendi hekimlik, eğitimcilik, idarecilik, diplomatlık gibi çalışmalarının yanında çeşitli sanat alanlarında da denemeler yapmıştır.

Hayrullah Efendi, amcası Mustafa Behçet Efendi; babası Abdülhak Molla gibi şairdir. Oğulları için yazdığı dörtlük şöyledir:

Nasûhi, Hâmid'in ey nûr-i çeşmim
İşit bu pendî benden şâdman ol
Ben aldım kâmımı bu dehr içinde
Biraz da gel sen eğlen kâmran ol(150).

Paris'le ilgili olarak Yolculuk Kitabına şu beyti yazmıştır:

Cihanın her nevi ahvalini taadad kabildir
Fakat bu Paris'in medhü senesın yâd müşkildir(151).

Diğer bir şiirinde ise bir sevgiliye şunları yazmıştır:

Kemân ebrularında yârimin hayli suâl oldu
Siyeh kâküllerinden söz uzandı kil ü kal oldu
Kurunca sahn-ı sinemde saf-i müjganları oldu
Ne kanlar aktı çeşmimden nasıl ceng-i cidâl oldu
Aceb tarif olunmaz derde düştüm bilmedim eyvah
Halâs olmak bu âteşten bana emr-i muhâl oldu
Ne husrev gördü bu derdi ne buldu çâresin Ferhâd
Kıyâs etmem benim çektiklerim Kıys'e misâl oldu

(150) Veli Kurdoğlu, Şair Tabibler, İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Neşriyatı, Sayı: 58, İst., 1967, s.260.

(151) E.Kuran, a.g.m., s.301.

Ehibbadan vefâ yok âşına bigânedir Hayri

Bu âlem bildiğim âlem değil bilmem ne hâl oldu(152).

Hayrullah Efendi tiyatro ile de ilgilenmiştir. "Hikaye-i İbrahim Paşa Ba İbrahim Gülşeni" isimli tiyatro eseri ülkemizde yazılmış ilk tiyatro eseridir(153). Ayrıca Paris'te seyrettiği bir oyunu da Türkçeye çevirmiştir. Yolculuk Kitabının içine yazdığı bu çeviri eserin adı "Rotomago"dur(154).

Hayrullah Efendi aynı zamanda ressam ve karikatüristtir. Tiyatro eserinin bulunduğu deftere oğlu Nasuhi'nin resmini yapmış, altına "Oğlum Nasuhi dört yaşında iken, 1257" diye yazmış. Ayrıca "Saçları parlak sarı, yüzünün rengi pembe beyaz, hırkası turuncu, yeleği yeşil, pantolonu açık morumsu siyah idi ve gözleri siyah idi." ilâvesini yapmış. Hattatı İbrahim Efendi'nin de bir karikatürü bu defterde imiş. S.Ünver, Hayrullah Efendi ülkemizin ilk karikatüristidir demektedir(155).

Hayrullah Efendi süsleme sanatı ile de ilgilidir. Yukarıda sözü edilen defterde; Sultan Mahmut devrine ait kapı örneği, Mekteb-i Tıbbiye'nin plânı, tezyini parçalar, tarih kitapları için kap örnekleri yapmış(156). Nakş-i Hayal isimli eserinde de süsleme örnekleri bulunmakta-

(152) V.Kurdoğlu, a.g.e, s.262.

(153) Hayrullah Efendi'nin tiyatro eseri için bkz. tez.s. 97

(154) Rotomago için bkz. tez.s. 116.

(155) Cerr.Tıp Fak. S.Ünver arşivi. S.Ünver'in kopya ettiği karikatür, Hayrullah Efendi dosyasında bulunmaktadır. Abdülhak Hamit bu karikatürün İbrahim Efendiye çok benzediğini söylemiş.

(156) Cerr.Tıp.Fak. S.Ünver Arşivi, Hayrullah Efendi dosyası.

dır(157).

Hayrullah Efendi hat sanatı ile ilgilidir. Hat sanatının bazı çeşitlerine vakıftır(156). Nahş-i Hayal adlı eserinde yazı denemeleri vardır.

Amcası Mustafa Behçet Efendi, babası Abdülhak Molla gibi Hayrullah Efendi'nin de meyva yetiştirmeye ve bahçeciliğe meraklı olduğunu S.Ünver'den öğrenmekteyiz(158).

17. Hayrullah Efendi'nin Ölümü

Hayrullah Efendi Tahran sefirliği sırasında Şaban 1282'de 49 yaşında iken hayata veda etti. Babasının ölümü hakkında Abdülhak Hamit Tarhan Hatıratında, kendisinin sefarette bulunmadığı bir sırada, babasının gece bir davetten geldiğini, yattıktan sonra bir sıkıntı ile kalktığını ve şiddetli bir öksürük krizine yakalandığını, gelen doktorların birşey yapmasına fırsat kalmadan kalb krizinden hayatını kaybettiğini yazmaktadır. Hayrullah Efendi'nin ölümü üzerine İran Şahı cenazeyi olağanüstü ve özel bir törenle Tahran'da Şah Abdülaziz Türbesi civarında bir yere defnetmeyi arzu ettiğini bildirmiş, Şah'ın arzusu Bab-ı Ali'ye bildirilmiş ve olumlu cevap gelmesi üzerine Hayrullah Efendi'nin naaşı top atışları arasında ve muhteşem bir törenle toprağa verilmiştir(159).

Lütfi Tarihi Hayrullah Efendi'nin ölüm olayını şöyle yazmaktadır: "Tahran Sefiri Hekimbaşızade Hayrullah Efendi müşarünileyh sefaretle Tahran'da iken Berât-ı Şerif gecesi Vilâdet-i Padişahi'nin icra-yı şehri ayini zımında vükelâyı İraniye'ye verdiği büyük bir ziyafetin ertesi gecesi füc'eten vefat etmiştir. Cenazesi devlet-i İraniye tarafından fevka'lâde ihtiram ile kaldırılmış ve ruhu için pek çok sadâkât verilmiştir(160).

(157) Nakş-i Hayal için bkz. tez.s. 104.

(158) Bizde Meyve Yetiştirmeye Meraklı Son Hekimbaşılar ve Yemişleri, İ.Ü.Türk Tıp Tarihi Arşivi, c.5., Sayı: 19-20, Mart-Haziran, 1942, s.46-48.

(159) Abdülhak Hamit, Hatıralarım, İkdâm, 22 Mart 1342, No.9689.

(160) Lütfi Tarihi, Cilt XI, Türk Tarih Kurumu Yay. III. Dizi - Sa12a Ankara, 1989, s.52.

Hayrullah Efendi'nin mezar taşında şu dörtlük yazılıdır(161):

Reis'ül ettiba-i Sultani
Abdülhak Efendizâde Hayrullah
Efendi-i Sefir-i Tahran
Tarih-i irtihal şehr-i şaban

Sene 1282

1282 yılı Milâdi takvimde 1865 yılına isabet etmektedir. Fakat Şaban ayının 12. gününden sonra gelen ay milâdi Ocak ayına ve yıl olarak da 1866'ya isabet etmektedir. Çeşitli kaynakların Hayrullah Efendi'nin ölüm tarihini Milâdi 1866'ya isabet ettiği için Hicrî 1283 yazmış olmaları muhtemeldir. Ancak biz mezar taşında yazılı olan 1282'yi ve 1866'yı doğru kabul ettik. Ölüm Şaban ayının 12. gününden sonra olmuş ise Milâdi 1866'ya isabet eder.

18. Hayrullah Efendi'nin Maddi Durumu Hakkında Bazı Bilgiler ve Ölümünden Sonra Ailesinin Durumu

Hayrullah Efendi'nin ölümünün, geride bıraktığı ailesini maddi bakımdan büyük sıkıntılara soktuğunu yine arşiv belgelerinden öğreniyoruz. Devletin en üst makamlarına yazılmış olan dilekçeler ailenin durumunu gözler önüne sermektedir.

Baş.Arş. İrade Meclis-i Mahsus 1399 numara ve tarihsiz bir belgede Hasenetullah(162) imzası bulunmaktadır. Bu belgeye ek bir belgede "Hasenetullah hanım, zevcesi Fatma Münteha Hanım, büyük mahdumu Nasuhi Efendi, küçük mahdumu Hâmid Efendi, küçük kızı Mihrünisa Hanım" yazmaktadır.

(161) Hayrullah Efendi'nin mezar taşının fotoğrafı yakın plan çekilmiş olarak Nazan Danişmend'in a.g.m.de neşredilmiştir. Ayrıca S.Ünver'in a.g. arşivinde mezar taşındaki dörtlük kayıtlıdır. Yine S.Ünver'in arşivinden öğrendiğimize göre Hayrullah Efendi'nin mezarı İranlılar tarafından türbe olarak kabul edilmekte imiş.

(162) Abdülhak Molla'nın eşi, Hayrullah Efendi'nin annesi.

Sadarete yazılmış bir dilekçe olan bu belgede özetle şunlar yazılıdır: İran sefiri oğlum Hayrullah Efendi'nin ölüm haberi geldikten başka, daha önce eşim Abdülhak Efendi merhum'un ölümünde birtakım kişilerin beceriksiz idareleri neticesi oğlumun yardımını ile geçinirken onun da ölümü tamamen perişan olmamıza sebep olmuştur. Geçimimizi sağlayacak bir akçe ve habbe gelirimiz olmadığından merhameten emsallerimiz gibi bizlere de yeterli miktar maaş tahsisıyla perişanlıktan kurtulmamıza müsaade-i merhamet...

Aynı tasnif ve numaralı, 11 Şevval 1283 (16.2.1867) tarihli belge müteveffanın valdesi imzasını taşımaktadır. Belgede özetle şunlar yazılıdır: Oğlum Hayrullah Efendi'nin ölümüyle aydan aya alınmakta olan maaşın kesilmesinden ve terekesinin ise bizlere faydası şöyle dursun toplamı beş-altıyüzbin kuruşu aşacağı hesap edilen borçlarına yetmeyeceğinden kadın ve erkek yirmibeş kişiden oluşan ev halkının idaresi kendi başımıza kalmıştır. Halbuki zaten hiçbirimizin sade bir kuru ekmele bile geçinecek gelirimiz yoktur. Oğlumun eline bakmakta olduğumuzdan bugün zarurete düşmüş bulunuyoruz. Bu perişan halimize merhamet ederek 150 sene-den beri Saltanata hizmet etmişlerin emeklerine hürmeten Padişahın bir sadakası olmak üzere aciz durumdaki aileme bir miktar maaş tahsisi ihsan buyurulmazsa açıkça perişan ve biçare bir parça ekmeğe muhtaç olacağız. Fakat devletimizde Saltanata değil böyle hizmet etmişlere, daha az emek verenlerin ailelerine yardım edildiğinden, bizlere de yetecek kadar bir yardım yapılacağını umuyorsak da şimdiye kadar henüz birşey yapılmadı. Bundan böyle bir müddet daha sabır ve tahammüle kudretimiz kalmadığından Allah ve Rasulallah aşkına bir an önce kayrılmaklığımız için merhamet-i Aliyye-i sadaretpenahileri... sadaretin 29 Şevval 1283 (6.3.1867) tarihli yazısında özetle şunlar yazılıdır: Tahran sefirinin ailesinin verdiği dilekçe Encümen-i Mahsus'ta okunmuş, ölenin annesi, karısı, iki oğlu ve küçük kızının muhtaç durumda oldukları tahkikat sonucu anlaşılmiş olduğundan hizmeti geçmiş kişilerin ailelerinin sefaletten korunmasının uygun olacağı ve buna dayanarak ölenin babası Abdülhak Efendi'nin tayın bedeli ile kendisine ait 1500 kuruş maaşın verilmesi... Maaşın bağlanması için Selh şevval 1283 (6.3.1866) de yani aynı gün İrade çıkmıştır.

Hayrullah Efendi'nin İran sefiri Hüseyin Han'dan senetsiz olarak aldığı 239 adet Osmanlı Lirası borcunu da devlet ödemiştir. Konu ile ilgili Baş.Arş. İrade Hariciye 13241 numara ve 11 Ra 1284 (13.7.1867) tarihli belgede özetle şunlar yazılıdır: Tahran sefiri merhum Hayrullah Efendi'nin İran sefiri Hüseyin Han'dan senetsiz 239 adet Osmanlı lirası borç aldığını adı geçen sefir iddia etmekte olduğundan ve yabancı bir sefere borcun devlet tarafından ödenmesi gerektiğinden bu meblağın Osmanlı Bankası tarafından ödenmesi...12 Ra 1284 (14.7.1867) tarihinde borcun ödenmesi için İrade çıkmıştır.

Gerek yukarıdaki belge, gerek aşağıda sunulacak belgeler Hayrullah Efendi'nin sağlığındaki maddi durumu hakkında fikir vermektedir. Aldığı borçlar, satışa çıkardığı gayrimenkulleri maddi bakımdan yetersizlik içinde olduğu izlenimini vermektedir. Baş.Arş. İrade Dahiliye 22299 numara ve 23 M 1272 (5.10.1855) tarihli belge Hayrullah Efendi'nin Büyükçamlıca'daki bağının Padişah'a satışı ile ilgilidir. Belgeden Hayrullah Efendi'nin arsanın senedi ile birlikte yazmış olduğu Hıfzssıhat isimli risaleyi de Padişah'a takdim ettiği anlaşılmaktadır. Yine bu belgede, Hayrullah Efendi'nin arsanın değeri hakkında birşey düşünmediği, fakat kış gelmeden ailesini barındırmak için eskiden beri almış olduğu Beşiktaş'ta hayli zamandır inşaasını düşündüğü konak için 1200 kese gerektiği, ama bunu tedarik edemediği yazılıdır. 26 M 1272 (8.10.1855) tarihli irade'de Hayrullah Efendi'ye 1500 kese verilmesi için Hazine-i Hassa-i Şahaneye bildirilmesi hususu kayıtlıdır.

Baş.Arş. İrade dahiliye 29335 numara ve 21 Safer 12762 (19.9.1859) tarihli belge Hayrullah Efendi'nin imzasını taşımaktadır ve Evkaf Nezaretine yazılmıştır. Belgede Hayrullah Efendi özetle Bebek'te bulunan yalının yarısının annesine, diğer yarısının merhum pederinden kendisine intikal ettiğini, sözkonusu bu sahilhaneyi müstemilâtı ile birlikte, annesinin hissesi de içinde olarak 250.000 kuruş karşılığında Ecza-i Ambar-ı Amire Müdürü Mirliya Faik Paşa'ya(163) sattığını, sözüedilen meblağın tamamını aldığını ve sahilhanenin intikalinin Faik Paşa'ya yapıl-

(163) Faik Paşa: Deltasuda. Bkz. tez.s.40.

masını istemektedir. 27 Safer 1276 (25.9.1859) tarihli ve saffet imzalı Evkaftan Sadaret'e yazılmış belgede; Bebek'te bulunup annesiyle ortak olarak sahip oldukları sahilhaneyi Ecza Ambarı Müdürü Faik Paşa'ya satıktıkları ve gerekenin yapılması için Mekteb-i Tıbbiye Nazırı Efendi'nin tezkeresini kendisine takdim ettiği, adı geçen sahilhanenin bulunduğu yerin Müslüman tebaya mahsus yerde bulunduğu, sözkonusu sahilhanenin Mâliye müsteşarının sahilhanesi yanında bulunduğu, bu sebeple Faik Paşa'ya intikalinin nizama müsait olmadığı ve verilecek emirle hareket edileceği yazılıdır. Sadaretin 7 Rebiülevvel 1276 (4.10.1859) tarihli yazısına 12 Rece.b 1276 (4.2.1860) tarihinde çıkan İrade'de sahilhanenin nizamının bu satışa müsait olmaması nedeniyle işlemler sonuçlanmış ise reddedilmesi ve sahilhanenin satışından vazgeçilmesi kayıtlıdır.

Hayrullah Efendi Tahran'da iken; İstanbul'da aldığı borçlarını ödeyemediği ve üstüne de faizi bindiği için Bebek'teki yalısı satılmış. Hayrullah Efendi yalısı satıldığı için İran'a yerleşmeyi düşünüyormuş. Oğlu Abdülhak Hâmit babasının bu arzusunu ve İran'da ölümü hakkında şöyle demektedir: "Ölüm onu, bu suretle, müebbeden o topraklarda yerleştirmiş idi."(164).

V. HAYRULLAH EFENDİ'NİN ESERLERİ

A. TIBBİ ESERLERİ

1- Beyt-i Dihkani

Çiftçinin evi anlamına gelen Beyt-i Dihkani isimli baskı eserlerin baskı nüshaları Süleymaniye ve İ.Ü. Kütüphanelerinde (nadir eserler kısmı) bulunmaktadır. Yazma nüshası Konya Mevlana Müzesi Kütüphanesi'ndedir(165).

Eser iki cilt olup, birinci cildi 241, ikinci cildi 209 sayfadır. Birinci cildin tamamı ve ikinci cildin 190. sayfasına kadar olan kısmı ziraat ve hayvancılığa 190-209. sayfalar ziraatçilerde görülen hastalıklara ayrılmıştır(166).

Hayrullah Efendi'nin Ziraat Meclisi üyesi iken yazdığı bu eserin Tıbb-ı Dihkani adı altında ziraatçilerde görülebilecek hastalıklara ve tedavilerine ayırdığı bölümün konu başlıkları şöyledir:

-
- (165) Beyt-i Dihkani, yazma nüsha Konya Mevlana Müzesi Kütüphanesi, No.2823, 1.cilt 163 varak, yazı: Talik, ebadı: 19.2X9.2, 2.cilt No.2824, 182 varak, İslami Tıp Yazmaları Kataloğu, R.Şeşen, C.Ak-pınar, C.İzgi, editör: E.İhsanoğlu, IRCICA, İst., 1984, s.224.
- (166) Eserin büyük bölümü ziraate ayrıldığından, basımı ile ve kitab hakkında ayrıntılı bilgi Hayrullah Efendi'nin tıp dışı eserleri arasında tez s.85'de verilmiştir.

Genel olarak hastalık, iltihab, beyin iltihabı, sekte, baş ağrısı, peklik, ishal, kolika yani sancı, bayılma ve nefes tutulması, öksürük, ateşle yanmak, bıçak ve balta yaraları, el ve ayak kırılması, çeşitli zehirlenmeler, akrep ve yılan sokması, kuduz hayvan ısırması, ağız ve burundan kan akması, kan almak ve sülük yapıştırmak

Yazar 20. babda; çiftçi ve işçilerde sıklıkla görülen hastalıklar ile basit tedaviler hakkında şu kısa bilgiyi veriyor: Her ne kadar çiftçi, bağcı gibi kişiler sürekli hareket halinde olduklarından (yazar riyazet-i bedeniyye diyor) birçok hastalıktan uzaksalar da, kırık, çıkık, yaralanma, zehirli hayvan sokması veya zehirli bitkilerle zehirlenme gibi tehlikelerle karşı karşıyadırlar. Çiftçi bağcı, işçi gibi bu kişiler dertlerine çare bulacak iyi bir tabip bulamadıklarından eskiden beri görenek diye (yazar görenek sözcüğünü kullanıyor) inanılan tıp ve hikmete sığınmayan bazı uygulamaları yapmaktadırlar. Ölüme sebep olabilecek bu uygulamalardan kaçınmaları için **tıbb-i dihkani** adı altında biraz bilgi verilmiştir (s.190-191).

Bıçak ve balta gibi aletlerle olan yaralar hakkında yazar şu bilgileri vermektedir: Bir rençber çalışırken çapa, bel veya balta ile yaralandığı zaman, soğuk su ile yaradaki yabancı cisimler temizlenir, yaranın ağzı birleştirilir ve üzerine yakı konarak bağlanıp kanı dindirilir. Yara büyükse ve atardamar kesiği varsa yine ıslak sünger ile yara yıkanarak kanayan damar bulunur sıkıca bağlanır. Yara ayak parmaklarında ise aynı şekilde temizlenip sarılır ve yaralıya hareket etmemesi söylenir.

Yazar yukarıdaki bilgileri verdikten sonra eskiden yaralara tuz koymak ve rakı ile yıkamak gibi yanlış uygulamaların yapıldığını, bu uygulamalar sonucu cildin bozulduğunu ileri sürüyor.

Anlatılan uygulamalarla iyi sonuç alınmazsa kıymık merhemi kullanıp, tiftik ile yarayı işletmeyi tavsiye eden yazar 202. sayfada **el ayak kırılmaları** bahsinde açık kırığı su ve sirke ile yıkamayı öneriyor.

2- Durûru'l-muhât

Bel soğukluğu ile ilgili olan eserin yazma nüshası 15X24 ebadın-

da ve 17 varak olup İ.Ü. Kütüphanesi de 7042 numarada kayıtlıdır. Kahverengi meşin ciltli ve bakımlı durumdaki eserin yazı türü talikdir.

Eserin taş baskı nüshası 43 sayfa ve 12,5x19,5 ebadında olup Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim Dalı Kütüphanesinde bulunmaktadır. İstanbul'un diğer kütüphanelerinde nüshalarına rastlanmamıştır. İstinsah tarihi kayıtlı olmayan yazma ile 1260 (1844) tarihli baskı eser aynı bilgiyi içermektedir.

Eserin bölüm başlıkları:

Mukaddime, Birinci Bend, İkinci Bend, Cima Yoluyla Ortaya Çıkan Durûru'l-Muhât, Üçüncü Bend; Livlata Sebebiyle Ortaya Çıkan Bel Soğukluğu, Dördüncü Bend; Frengi Durûrü'l-Muhâtı, Beşinci bend, Erkeklerin Hastalıktan Korunması.

Eserin isminin anlamı: Dürûr: Bol akıntı, Muhât: Sümüğümsü nesne. Eser bel soğukluğu ile ilgili olduğundan sözü edilen sümüğümsü bol akıntı ile cinsel organla ilgili akıntıdan söz edilmektedir.

Yazar eserin Mukaddimesinde, tahsil gördüğü tıp ilminde imtihan amacıyla yazdığı Makalat-ı Tıbbiye isimli kitabdan başka, birçok kişinin yakalandığı durûrü'l-muhât yani bel soğukluğu hastalığı ile ilgili bu risaleyi hastalığın hususiyetini açıklığa kavuşturmak, korunma ve tedavi yöntemlerini belirtmek üzere kaleme aldığını yazıyor(s.2).

Yazar eserin birinci bendinde başka bazı hastalıklara da benzeyen bu hastalığa birçok kimsenin kolaylıkla yakalandığını, Avrupa kıtasında kadın ve erkeklerde nezle gibi yaygın olduğunu belirttikten sonra insan mizacının zevk ve eğlenceye düşkün olması nedeniyle cinsel ilişkiye de rağbetin ortada olduğu gerçektir, demektedir ve devamla kendisi tıbbiyede tahsilinin başlangıcından okunmakta olunan bu risalenin yazılış tarihine gelinceye kadar beş yıl müddetince(167) bu hastalığa yakalanmış bine yakın

(167) Hayrullah Efendi Durûrü'l-Muhât risalesini Mekteb-i Tıbbiye'nin beşinci sınıfında yazdığını belirtmektedir. Mukaddimedede de imtihan için Makalat-ı Tıbbiye'den başka olarak söz konusu bu risaleyi

kişiyi gördüğünü ve hepsinin hastalıklarının birbirine benzediğini ve belki de aynı cins olduğunu belirterek, Avrupa'da sözkonusu hastalığın yaygın olması nedeniyle ortaya çıkışı, yayılması, tedavisi, korunması konusunda birçok risaleler yazıldığını, ancak adı geçen kıtada hastalığın fahişelerle yayıldığından, tartışmaların bu yönde yapıldığını söylemektedir (s.3-4).

Yazar daha sonra normal bir cinsel ilişki şekli olmadığını belirttiği livâttan (168) söz ederek, bu ilişki şeklinin yaygın olduğunu, Mekteb-i Tıbbiye'de çok sayıda bu tip hastanın muayene edildiğini, bu fiilin Avrupalılarca bilinmediğini ve kitaplarında yazılmamış olduğunu ileri sürmektedir. Yüzyılın hekimlerine göre kadın ve erkek cinsel organlarında bulunan akıntının makatta da olduğunu bildiren yazar, önde gelen tabiblerden birinin, genç bir şahsın makadında bulunan bu tür kötü bir akıntıyı altı ay süren tedaviden sonra şifaya kavuşturduğunu naklediyor (s.4-5).

Bu hastalarda yaptığı incelemeye göre yüz kişiden kırkında hastalığın livâta yoluyla ortaya çıktığını ifade eden yazar, bu konuda bazı şüphelerin olduğunu ileri sürmekte ve meful (pasif) olan kimsede bu hastalığın sebebinin ifraz yapan zarın etkisiyle komşu olduğu temiz idrar yoluna bulaşmasıyla mı, yoksa kilot ve çamaşıra bulaşıp oradan makadın etrafını kirletmesiyle mi meydana geldiğinin müphem olduğunu düşünmektedir (s.5). Sonuç olarak hadisenin şüpheli olduğunu tekrar vurgulayan yazar, Hab Finger (*حَب فَنجِر*) isimli bir hekime ait, bel soğukluğu ile ilgili şu vak'ayı anlatmaktadır: Bel soğukluğu olan bir şahıs, cinsel organını sildiği mendil ile burnunu silmiş ve iki gün sonra burnundan muhâta benzer bir akıntı gelmiştir (s.5).

Yazar hastalığın insandan insana bulaştığı inancını şöyle açıklamaktadır: Hastaliksız bir fahişe ile iki kişi cinsel ilişkiye girse, önceden ilişkide bulunan kişi belsoğukluğuna mübtela olup, sonradan ilişkiye giren

yazdığını ifade etmişti. Terbiye ve Tedavi-i etfal risalesinin mukaddimesinde ise Mekteb-i Tıbbiye'de altı yıl tahsil ettiğini belirtmektedir. (Bkz. tez s. 78) Bu duruma göre gerek Makalat-ı Tıbbiye gerek Durûrû'l-Muhât Hayrullah Efendi'nin imtihan çalışmalarıdır. ^{ve}
~~.....~~ Dururû'l-Muhât'ın yazılış tarihi 1259(1843)'dur.
 (168) Livâta: erkekler arasındaki cinsi sapıklık. F.Devellioğlu, a.g.e.

kişi sağlam olsa, birkaç gün sonra ikinci şahıs sözkonusu hastalığa yakalanır. Halbuki fahişe hastalıklı değildi (s. 5-6)(169).

Yazar belsoğukluğu denilen hastalık ile frengi hastalığının farklı hastalıklar olup olmadığı konusunda hekimlerin çeşitli görüşleri olduğunu, kendisinin eserinde frengiden olana frengi durûru'l-muhatı, bunun dışında kalanlara durûru'l-muhat diyeceğini belirtiyor (s.6).

3- Lûgat-ı Tıbbiye

Eser yazma ve tek nüsha olup Cerr.Tıp.Fak.Deontoloji Anabilim Dalı Kütüphanesinde 581 numarada kayıtlıdır(170). Lûgat 575 safya(171) olup, 19x26,5x3,5 ebadındadır. Cildi meşin, ön ve arka kapağı yaldızlı şemse süslüdür. Mukaddime sayfası çiçek buketi ile tezyin edilmiştir. Yazı türü nesih olan eserde, anlamı açıklanacak sözcükler 2 cm.lik sütun içine kırmızı mürekkeple, anlamları siyah mürekkeple yazılmıştır. Sözcüklerin Fransızca karşılıkları için de kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Eserde sonradan ilâve edilmiş sayfalar bulunmaktadır. Müellif Arap harfleriyle yazdığı Fransızca kelimelerin bazılarını Lâtin harfleriyle sayfa kenarlarına yazmıştır(172).

Eserin cildi ve şirazesini dağınık, sayfaları ciltten ayrılmış bir halde olup, 28. sayfaya kadar eskiden ve su ile olması muhtemel lekeler mevcuttur.

- (169) Bulaşma fikri Hipokrat'dan beri vardır. Hipokrat sularla hastalık bulaştığından söz etmiştir. İnsan vücudunda gittikçe çoğalan bazı tohumlar olduğunu ileri sürerek bulaşıcı hastalıklardan söz eden 16.yy.hekim ve şairi Veronalı Frakastoryus'dan sonra birçok bilim adamı bu konuda çalıştı. Hollanda'lı Anton Von Leewenhoek (1632-1723) büyütecinde ufak canlıları gördü ama hastalık yaptıkları konusunda bir şey söylemedi. Bu mikroskopik canlıların hastalık yaptığını ilk defa Louis Pasteur (1822-1895) söyledi.C.Yıldırım, a.g.e., s.161, N.Sarı, Cerr.Tıp.Fak. Ders Notları.
- (170) A.Kazancıgil Lûgat-ı Tıbbiye için Hayrullah Efendi'nin en önemli eseri olup ansikloedi niteliğinde olduğunu kaydetmektedir. A.Adıvar, a.g.e., s.218.
- (171) Eser varak hesabına göre değil, sayfa hesabına göre numaralanmıştır.
- (172) Lûgat'da bulunan el yazıları, Hayrullah Efendi'nin İ.Ü.Kütüphanesinde bulunan not defterlerindeki yazı ile aynıdır. Bkz. tez s .76.

Lûgatın zahiriyesinde Arap harfleriyle şunlar yazılıdır: "Re-isü'l-Ettiba-i Devlet-i Osmaniye sudurdan Abdülhak Molla merhumun mahdumu müverrihinden Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye nazır-ı esbakı Hayrullah Efendi merhumun eser-i güzidir. 4 Şubat sene 308 (17.2.1892). Hamidiye Etfal Hastane-i Ali'si ettiba-i mütehassısından, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane fenn-i menafi-i aza muallimi Madmud."

Muhiddin imzası ile ise şunlar yazılıdır: "Lûgat ve kamusu tıbbi dair. İlk lûgat-ı tıp kitabımız budur. Matbuu yoktur. İkinci, mektepçe yapılmış elimizde eski Lûgat-ı Tıp(173) Üçüncüsü merhum doktor Şerefeddin Mağmumi'nin(174) lûgatıdır. Dördüncüsü Darü'l-Aceze ettibasından Şükrü tarafından telif olunmuştur. Beşincisi tıp medrese heyeti tarafından başlanılan lûgat ki elif harfi ikmal edilmiştir. Bir aralık acizleri dahi dahil olduğu halde Müderris Ziya Nuri(175) ve merhum Asaf derviş Paşalar(176) ile sair meslekdaşlar tarafından işbu son lûgatın telifine başlanmış ise de her neden ise heyet devam edememiştir. Bu babda fikrim evvelâ asra uygun bir lûgat vücuda getirmek ve bu ileride kamusa esas olur fikrine uyan ve bunun için şu yukarıdaki eserler ile acizlerinin ikinci tabı lûgat şeklinde tahrir ve tab ve neşredilmiş olan Rehber-i Mekûlat-ı Mısır'lı Mehmet Necari'nin, Kamûs-ı Fransevî-Arabisi ve başlıca Garb'ın en değerli ve asrın lûgatı mehzaz ittihaz olunarak vukuf ve salahiyeti haiz bir heyet-i

-
- (173) Sözü edilen Tıp Lûgatı'nın Kııımlı Aziz ve arkadaşlarının Nysten'in Tıp Lûgatından yararlanarak yazdıkları lûgat'ın olması muhtemeldir.
- (174) Şerafeddin Mağmumi: (1870-1927). Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den 1894'de mezun oldu. Ülkenin çeşitli yerlerinde Kolera mücadelesinde çalıştı. Tıp ve eczacılıkla ilgili eserleri vardır. T.Baytop, Türk Eczacılık Tarihi, İ.Ü.Yay. No.3358, Eczacılık Fak.Yay.No.47, İst, 1985, s.424.
- (175) Ziya Nuri (1872-1936). Askeri Tıbbiye'den 1890'da mezun oldu. Almanya'da K.B.B.İhtisası yaptı. 1900'de Gülhane'de K.B.B.kürsüsünde çalışmaya başladı. 1904'de Tıp Mektebine muallim oldu. Ülkemize ilk defa K.B.B.da endoskopik muayeneyi yaptı. K.B.B.'la ilgili çeşitli eserleri vardır. H.Altuğ, Müderris Ziya Nuri Birgi Paşa, 8 Büyük Türk Hekimi, Yay.Hazırlayan: E.K.Kunat, İ.Ü.-Cerr.Tıp.Fak ve Tıp Tarih Kurumu, İst., 1986, s.33-40.
- (176) Asaf Derviş Paşa: (1868-1928). Ülkemizde doğum ve kadın hastalıkları biliminin kurucularındandır. Gülhane'nin ilk kadın hastalıkları muallimidir. Kadın hastalıkları ile ilgili üç ciltlik eseri vardır. A.Kazancıgil, Doğum ve Kadın Hastalıkları Bilgisi, Dünyada ve Türkiyede Tıp Dallarındaki ilerlemelerin Tarihi, Editör, E.K.Unat, Cerr.Tıp.Fak. Vakfı Yay: 4, İst., 1988, s.79.

ilmiye tarafından yeniden tedvin ve telif olunmalıdır. Yalnız tavuk mu yumurtadan, yumurta mı tavuktan çıkar, nice yumurta tavuktan çıkar, lûgat kamûstan çıkmalı. Kamûs evvelâ yapılmalı. Lûgat ondan alınabilir. Lûgat vokabüler, kamûs diksiyoner. Muhitü'l-maarif ansiklopedi. 1 Eylül sene 925. Müessesat-ı Hayriyye-i Sıhhiye Müdür-i Umumisi, İstanbul Meclis-i Umumi Belediyesi azasından Hilâl-i Ahmer ve Himaye-i Etfal Müfettişi hekimbaşı-zâde Doktor Muhiddin(177).

Eserin zahiriyesinde Hayrullah imzası ile şunlar yazılı: Galatasaray-ı Humayun'u mevkiinde tahsisine buyurulan Mekteb-i Tıbbiye-i Adliyye'nin sene 255 (1839) memuriyetim esnasında işbu lûgât-ı Tıbbiye'nin cem ve tertibine mübaşeret ve ikdâm ederek oniki sene müddet çalışıp ve elyevm mütalaat-ı kütüb-i nisâb olunan lûgat ve ıstılahat ve Türkçe ve Arapçası bulunmayan birtakım şeylerin isimleri ve tarifleri mümkün olduğu mertebe ihtisar olunarak yazılmıştır. 15 R Sene 67 (17.2.1850).

Aynı sayfada; Li muharrirehu Nasuhi İbn Hayrullah(178) başlığı altında şu dörtlük yazılı:

Ya ak yazılıdan al ya kızıl veliden
Nasibini Sarı saltıktan al da kaygusuz ol
Arak, şarap deme konyak deme deme zira
Erenlerin demine hû demektir ideal yol

12 Zilkade sene 1312 (7.5.1894).

Hayrullah Efendi eserinin mukaddimesinde tabii ilimlere dair terimlerin Batı dillerinde ve Arapçada ayrı ayrı olması nedeniyle tıp tahsili yapanlara kolaylık sağlamak amacıyla Mekteb-i Tıbbiye'de memuriyeti esnasında 1255 (1839) senesi sonlarında bu lûgatı yazmaya başladığını 1267 senesi Cemâzi-yel-âhir'inde (1.5.1850) bitirdiğini ve Padişah'a takdim olduğunu belirttikten sonra, lûgatına hastalıklar, teşrih, hekimlik,

(177) Hekimbaşı-zâde Muhiddin için bkz. tez s. 26.

(178) Nusuhi: Abdülhalik Nasuhi: Hayrullah Efendi'nin büyük oğlu.

kimya ve bitkilerle ilgili Arapça terimlerin Türkçe açıklamasını yaptığını ve ayrıca Fransızcalarını da yazdığını belirtiyor. Yazar bu lûgatın devamı olarak Fransızca terim ve sözcükleri, Türkçe ve Arapça açıklayan ikinci bir lûgat daha yazacağını, böylece Arapçasını bildiği bir sözcüğün ve terimin Fransızcasını arayan kimsenin birinci cilde, Fransızcasından Arapçasını arayanın ikinci cilde bakabileceğini ve böylece daha faydalı olacağını ifade ediyor(179). Lûgatı hurûf-ı hecâ(180) üzere düzenlediğini belirten yazar, Fransızca sözcüklerin Türk hattı ile yazdığını belirtiyor.

Bir ansiklopedi niteliğinde olan Lûgat-ı Tıbbiye 6051 terim^{isim} ve sözcük içeriyor. Bitki, hayvan, maden, hastalık, tedavi ve anatomi ile ilgili terimlerin Arapçasının Türkçe açıklandığı lûgat'da bazı sözcüklerin tam Türkçe karşılıkları da verilmiş. Aristo, Hipokrat gibi alimlerin de tanıtıldığı Lûgat-ı Tıbbiye'de bazı kelimelerin köklerinin hangi dile ait olduğunu açıklayan müellif bazı terimlerin de hangi alim tarafından ortaya atıldığını da belirtmiş. Nebatların familyasını, hangi kıta ve ülkelerde yetiştiğini, ne amaçla kullanıldıklarını da zaman zaman açıklayan yazar anatomi veya hastalıklarla ilgili sözcüklerin açıklamasına daha fazla yer vermiş. Sayfa kenarına sonradan ilâve edilmiş sözcükler için Arap harfleri kullanılmamıştır.

(179) Hayrullah Efendi'nin Fransızcadan Türkçe'ye yazacağını söylediği lûgatı kütüphanelerimizde görülemedi. S.Ünverde a.g. arşivinde böyle bir lûgatın bulunmadığına işaret ediyor.

(180) Hurûf-ı Hecâ: Alfabe harfleri.

Lugat-ı Tıbbiye'nin ilk sayfalarından bazı örnekler(180a):

ابرام

İbham: Ebram vezninde(181) başparmak manasındadır. Fransızca'da pus derler (s.3).

ابريسيم

İbrisüm: İpek manasındadır. Harîr de derler. Fransızcada seva denir (s.3).

ابار

Abar: Azar vezninde yanmış kurşundur. Fransızcada blumb esbanik denir (s.3).

ابترا

İbtida: Bir şeye başlamak (s.3).

↕

Evkat-ı erbaa-i maraziyenin evvelidir. Fransızcada envazyon la maladi denir. Tafsilatı evkat-ı erbaa-i maraziyyede yazılmıştır (s.3).

ابكم

Ebkem: elzem vezninde anasından dilsiz doğmuş kimsedir. Lâkin burada dilsiz demekten amaç dili olmadığı değildir. Duyma sinirinin kusurlu olmasından sesi alamaz. İşaretle ve kendilerine mahsus dilleri ve meramlarını ifade tarzları vardır. Fransızcası moe'dir (s.3).

ابروز

Abruz: Bukurya grubundan bir nebattır. Aslı Hindistan'da olup kese içinde birçok tohumu vardır ve üzerinde büyük siyah lekeler bulunur. Amerikan karıları sözü edilen bu tohumlardan gerdanlık ve bilezik yaparlar. Usaresini Avrupa hekimleri meyan kökü gibi kullanırlar (s.6).

(180^a) Kelimeleri tanıtmada yazarın uslubuna sadık kalınmaya çalışıldı.

(181) Vezin: Arapça kelimelerin manasını anlamak ve şeklini tayin etmek için onun kök halde mi yoksa türemiş halde mi olduğunu bilmek gerekmektedir. Arapça kelimelerin bünyesi, kendini meydana getiren harflerin durumuna bağlıdır. Fiilden türeyen bütün kelimeler asli kök veya kökdür. Gerek asli, gerek türemiş harflerden meydana gelmiş kelimeler, muayyen şekillerde bulunurlar. Bu şekillere, kalıplara vezin denilmektedir. F.Timurtaş, Osmanlı Türkçesine Giriş, İ.Ü.Edebiyat Fak.Yay.No: 1809, İst., 1981, s.124-125.

ابوتا Abutá: Bir nebat çeşididir. Kolik sancılarında kullanılır (s.3).

ابلانیا Eblanya: Bir ağaç çeşididir. Afrika kıtasında bulunan Kesirü'lKasım'da bulunur (s.6).

بانغا Banga: Okyanus'taki Santomo adasındaki hurma ağacının meyvasına derler. Batın hastalıklarında tedavi için kullanılır (s.6).

ابرشر Ebreş: Ahmer vezninde; temiz cildde beyaz ve siyah noktalar olmasıdır. Fransızca'da efelid denir. Berşhan da derler. Ba harfinde yazılmıştır (s.8).

ابظر Ebzar: Ahmer vezninde üst dudığında sarkık deri bulunan kimseye denir. Fransızcada Grandör velaküri tüberior denir ki üst dudanın büyüklüğüdür (s.8).

ابلاس Iblas: Mahsun ve kalbi kırık kimseye denir. Fransızca safrije denir (s.8).

ابوتسر Abanoz: Hindistan'a mahsus bir ağaçtır. Siyah ve serttir (s.8).

Iyus: Hind adalarında yetişen bir çeşit nebattır. Zehirli olduğundan adı geçen bölge insanları oklarına bu bitkiyi sürerek düşmanlarını öldürürler (s.8).

Ixie: Afrika'nın güneyinde yetişen bir nebattır (s.8).

Icaquièr: Amerika'da yetişen bir ağaç cinsi (s.9).

ابقر Ebkar: Güherçile anlamındadır. Fransızcası titer'dir (s.9).

ابیل Ebil: Şalgama benzeyen bir nebattır (s.9).

ابگون Ab-gûn: Nişasta anlamındadır. Fransızcası Fekul'dür (s.9).

- عج | Ebeh: Sesi tutkun olan kimsedir. Mürd-i baht, savt illetine uğramaktır. Fransızcası ufule'dir (s.9).
- عجز | Ebhas: Gözlerin üstünde veya altında olan şişliktir. Fransızcada antoryum denir (s.9).
- ايض | Ebyaz: Ak cisme denir. Beyaz da denir. Fransızcada blanş denir (s.9).
- ابرير | Ebriz: Kesebe vezninde halis altına denir. Fransızcası orir'dir.(s.10)
- ابر | İbre: İğne anlamındadır. Fransızcada yuvan ve ekuil denir. Tıp lûgatında ele alınmasının sebebi; cerrahi ameliyatlarda yara birleştirilmesinde kullanılması ve pusulanın mıknatıs tarafını göstermesidir (s.10).
- اورس | Ebursi: İmmül dem anlamındadır. Fransızcası anevrizma'dır (s.10).
- ابزن | Ab-zen: Farsça bir sözcüktür. Aslı âbzennedir. Arapçaya abzenc olarak girmiştir. Göbeğe veya başa kadar suya girmektir. Soğuk, ılık ve sıcak şekli vardır. Hastalıklarda çeşitli amaçlarla yapılır. Fransızcada afusun veya ben denir. Umumi olduğu zaman ben Jeneral, hususi olursa ben lokal, mahalli olursa ben neolokale denir (s.10).
- امجر | Ebhar: Ahmer vezninde ağzı fena kokan kimseye denir. Mide bozulması da denir. Fransızcası halim fetit'dir. Ağzın fena kokması iki üç sebeptendir. Birincisi; yemekten sonra ağız ve dişlerin iyi temizlenmemesi, ikincisi; dişlerde ortaya çıkan iskorbit hastalığı sebebiyle dişlerin çürümesi ve küflenmesi, üçüncüsü hazımyolu hastalıkları ve ağız içindeki yaralardır (s.11).
- ابرون | Ebrun: Türkçede kayakuyruğu denir. Bazıları heyülalem derler.

Fransızcası urin'dir (s.11).

ا ب ح | Ebhel: Ebhel vezninde bir ağaç cinsidir. Sac ağacı da denir. İki çeşittir. Birinin yaprağı selvi yaprağına benzer. Diğeri ilgun ağacına benzer, kuşkonmaz otu gibi kırmızı yemiş verir. Ardıç da denir. Lâtince zuniprus denir (s.11).

ا ب ح | Ebuhayl: Türkçede eşek marulu denir. Fransızcası litoviroz'dur (s.11).

ا ب ح | Abk: Aşık vezninde zık dedikleri akıcı madendir. Yeri gelince açıklanacaktır. Fransızcası merkür'dür (s.11).

ا ب ح | Epidemi: Yunanca bir kelimedir. Hipokrat'ın sahip olduğu kitabın ismidir ki Calinos onu şerh etmiştir. İslâm hükemasından ülema-i efrişi de aynı kitabı şerh etmiştir. Sözü edilen bu kitap Aya-sofya kütüphanesindedir. Fransızcada epidemiya denir. Türkçede salgın hastalık karşılığıdır. Birkaç çeşittir. Sadece bir belde de mevsim ve gıdaya bağlı olarak ortaya çıkan hastalıklara denmez (s.11).

ا ب ح | Ebher: Ebher vezninde kalbin karıncığından çıkan büyük atardamarın ismidir. Baş ve bedene doğru iki kola ayrılır. Sözü edilen bu damara Aristitales orti demiştir. Arapça kitaplarda ekseri sözü edilen kelime kullanılmıştır. Orta-i said (çıkan aort), orta-i safil (inen aort) gibi. Fransızcası aort'dur (s.11-14).

ا ب ح | Ebcak: Ahmer vezninde bir gözlü kimseye denir (s.15).

ا ب ح | Ebcer: Göbeği çıkmış kimseye denir. Fransızcası arni umblikal'dir ki göbek yarığı demektir (s.15).

4- Makalat-ı Tıbbiye

Süleymaniye ve İ.Ü.Kütüphanelerinde (nadir eserler kısmı) nü-

haları bulunan bu matbu eser 1259 (1843)'de Matbaa-i Amire'de basılmıştır.

Bazan bir cümle, bazan bir paragraf bazan bir veya birkaç sayfadan oluşan 400 makaleden meydana gelmiş olan eser 149. sayfadır. Müellif diğer tıbbi eserlerinde, çeşitli konulara bakılması için Makalat-ı Tıbbiye'nin makale numarasını vererek göndermeler yapmıştır. Eserini bu tarzda makalelere ayırmış olmasının nedeninin istenen konuyu bulmakta kolaylık sağlanması için olması muhtemeldir.

Eserin sonunda müellifin ifadesine göre Döbua'ya(182) ait hastalıkların sınıflandırılmasını gösteren yedi adet cedvel vardır.

Baş.Arş.İrade Dahiliye 3941 numara ve 8 N 1259 (2.10.1843) rihli belge Makalmat-ı Tıbbiye'nin basımı ile ilgilidir. Belgede özetle; Hayrullah Efendi'nin tıbbi dair Makalat-ı Tıbbiye isimli bir eser telif ederek bir nüshasını Hilâfetin koruyucusuna takdim ettiği ve faydalı bir eser olduğundan basımına Tabhane-i Amire'de İrade buyrulduğu yazılıdır.

İ.Ü.İst.Tıp Fak.Deontoloji Anabilim Dalı Arşivinde Ceride-i Sadaret, 156 numara, 1259 (1843) tarih, sayfa: 4 kayıtları bulunan ve resmi bir evrakın kopyası olan belgede; Hayrullah Efendi'nin sekiz fasıl, 400 makale ve 20 vasiyete havi Türkçe akıcı bir dille yazılmış Makalat-ı Tıbbiye isimli eserinin basımı için irade çıktığı ve cild-i evvelinin basımına başlandığı kayıtlıdır.

Baş.Arş.İrade Dahiliye 4186 numaralı ve 21 M 1260 (11.2.1844) tarihli belgede, Hekimbaşı Hazretleri'nin oğlu Hayrullah Efendi'nin telif edip Tabhane-i Amire'de 1200 nüsha olarak basılmış olan Makalat-ı Tıbbiye isimli eserinin basım işinin tamamlandığı, eserin bir nüshasının 8 kuruş 35 paraya mal olduğu, 6 kuruş 5 para kâr konulduğu, iki kıtasının Takvimhane Nazırına takdimiyle beraber Padişaha sunulacağı, İrade çıkarsa Mali-

(182) Raymond du Bois: Zamanın ünlü Fransız hekimi, A.Adıvar, a.g.e., s.218.

ye'ye havale edileceği yazılıdır.

Eserin bölüm başlıkları şu şekilde düzenlenmiştir:

1- Mukaddime, 2- Teftis-i Emraz Beyanındadır, 3- Teftis-i emrazda esbab-ı tahkikde olan menafi beyanındadır, 4- Cemi emrazda perhiz beyanındadır, 5- Emraz'ın taksimat-ı cedide ve adidesi beyanındadır, 6- İltihab ve Humma beyanındadır, 7- Buhran ve intihâ-i emraz ve mevt beyanındadır, 8- Esbab-ı sitte-i zaruriye beyanındadır, 9- Bazı Tenbihat-ı Tıbbiye ve Usul-i İhtiyatiye beyanındadır. (182^a)

Müellif, Makalat-ı Tıbbiye isimli eserinin mukaddimesinde ecdadının reisü'l-etibba olarak başarılı hizmetler verdiğini, özellikle babasının reisü'l-etibba-i şehriyari olması nedeniyle kendisinin de onu takibederek Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye'de tahsil yaptığını, sözünü ettiği tıp mektebinde memuriyete başladığından kitabını yazdığı güne kadar; tıp tahsili sırasında aldığı notlarla, Avrupa tıbbından gerekli nakil ve tercüme yaptığını, tıpla uğraşan kişilere hastalıkların teşhisinde zorunlu olan kanunları, Batılı etibba arasında muteber bir kişi olan Döbua isimli hekimin(182) hastalıkları sınıflandırmasına göre yaparak eserini sekiz fasıl üzerinden tertip ettiğini ve ismini de Makalat-ı Tıbbiye koyduğunu belirtiyor(183).

Müellif eserinin birinci bölümünde hastalığın araştırılmasını ele almıştır. Baştan itibaren bütün organların muayenesini, normal ve hastalıklı bulguları, muayene şekillerini anlatmaktadır.

Müellif, tabib olan kişinin hastanın yanına gittiğinde özel belirtilerine göre hastanın önce hangi mizaca mensup olduğunu tesbit etmesi gerektiğini, tesbit ettiği mizacda(184) olanların hangi hastalığa istidatlı

(183) Makalat-ı Tıbbiye Hayrullah Efendi'nin imtihan tezidir. Bkz. tez s.66.

(184) Mizaç: M.Ö.600 yıllarında yaşayan Empedocles dünyanın ateş, toprak, su ve havadan meydana geldiğini söylemişti. Hipokrat ve Calinos da insanın dört hılttan meydana geldiğini iddia etmişlerdi. Kan, kara kafa, sarı safra ve balgamdan oluşan bu dört hilt arasında denge varsa sağlık, dengesizlik varsa hastalık meydana geliyordu. Salerno hekimleri her bir hiltin fazlalığında değişik mizaçlar olduğunu ileri sürdüler. Bu mizaçlar demevi (sanguin), balgami (flegmatik), safravi (colerik), sevdavi (melankolik) olarak isimlendirildi. E.Atabek, Ortaçağ Tababeti, İ.Ü.Cerr.Tıp.Fak.Yay. Rektörlük No.2272, Dekanlık No.42, s.46-48., N.Sarı, Cerr.Tıp.Fak. öğrencileri için hazırlanmış ders teksirleri.

(182^a) Jazarın dil özelliğini belirtmek amacıyla bölüm ... rilmıştır

olduklarını gözönüne alarak nazik bir şekilde hastanın elini tutup vücut ısısını kontrol ederken parmak uçlarıyla nabız muayenesi yapmasını tavsiye etmektedir. Patalocya yani hastalıklar bilimi denilen kitabda yazdığı gibi nabzın anlaşılabilmesi iki bilgiye bağlıdır diyen yazar, sözkonusu bu bilgileri şöyle açıklamaktadır:

1- Tecrübeyle elde edilmiş bir bilgi olan kişinin sağlıklıken nabzının nasıl olduğunun bilinmesi

2- Kişinin mizacı ve yaşının gözönüne alınması. Devamla, tıp kitaplarında yazdığı gibi demevi mizaçlı genç bir şahsın nabzının sağlıklı iken dakikada 70 olduğunu, hekimin bunu gözönüne alarak karar vermesi gerektiğini ileri sürmektedir (s.3-4).

Yazar hekime; muayene sırasında hastanın rengine (soluk, kırmızı vs.) dikkat etmesini önermektedir.

Hastanın baş ağrısı olup olmadığının araştırılmasını belirten yazar dokuz çeşit başağrısını anlattıktan sonra göz muayenesine geçmekte ve gözün büyüklüğü, şekli, hacmi, rengi, parlaklığı üzerinde durduktan sonra gördüğü bir Amerikalının göz küresinin kırmızı, vücut kıllarının beyaz olduğunu, halbuki adamın yaşının 30 olduğunu, bu durumun bir hastalıktan ileri geldiğini hastanın kıllarının beyaz olması nedeniyle hastalığa albinos dendiğini anlatmaktadır. Şaşılığın görme kusuruna neden olduğunu belirttikten sonra 11 çeşit göz hastalığı açıklamaktadır (s.5-6).

Burun ve kulakla ilgili muayene ve hastalıkların anlatılmasından sonra (s.6) ağız muayenesini ve sekiz çeşit ağız hastalığı olduğunu ifade eden yazar dil muayenesi ve dokuz çeşit dile ait hastalık belirtmektedir (s.7).

Ağız ve dil muayenesi sırasında hastanın iştah durmu da ele alındıktan sonra gırtlak muayenesine geçiliyor. Bademciklerde verem yani şiş, yemru olup olmadığını anlamak için dışarıdan el ile muayenesinden sonra hastanın yüzü ışığa çevirilip ağız açtırılarak dil basacağı (yazar

zabt-ı lisan diyor) ile dilin bastırılıp gırtlak muayenesi yapılması gerektiğini vurguluyor (s.8).

Akciğer muayenesi için şu bilgileri veriyor: Hastaya geniş bir nefes aldırılır, sağlıklı durumda akciğerler serbesttir ve öksürük yoktur, hastalıkları ise solunumda zorluk, göğsün sıkışması, kötü ses gelmesi, öksürük ve tüberkül yani akciğerlerde birtakım ufak noktaların olmasıdır (s.8) Herne kadar bilinen emarelerle hastalık ortaya çıkarılırsa da, önemli bir organ olduğundan hekimlerin yalnızca bu bilgi ve tecrübelerle yetinmeyip, göğsün dış tarafına vurulan darbelerle(185) gelen seslerden hastalığın yer ve cinsini tayin etmeleri gerektiğini ileri süren yazar Lanek(186) isimli meşhur hekimin üstüvane şeklinde zurnaya benzer steteskop yani ses ileten boş bir boruyu icat ettiğini, bu muayenenin hepsinden daha iyi olduğunu, bu muayene ile birlikte vurma muayenesinin birlikte yapılmasını tavsiye ediyor. Yazar, hekim, kulağını steteskobun bir tarafına dayayıp bir tarafını hastanın göğsüne koyarak ciğerdeki havanın giriş ve çıkışını dinleyerek olan değişiklikleri tesbit eder ve aldığı sonucu vurma muayenesi ile de tasdik eder demektedir ve yeni muayene metodlarını hekimlere önermektedir. Göğüste toplanan seröziteyi (yazar serözite diyor) teşhis için vurma muayenesinin daha uygun olduğunu vurguluyor. Akciğerleri steteskopla dinleme ile alınan sesleri ve ne anlama geldiğini de belirterek, batın organlarının muayenesine geçiyor (s.9-11).

Müellif burada, sayılan tıp bilgisine sahip olabilmek için fenn-i teşrihin bilinmesi gerektiğini vurgulamakta ve Mekteb-i Tıbbiye'nin kurucularından üstadı Mösyö Bernar'ın yardımıyla bir hastanın nasıl şifaya kavuştuğunu anlatmaktadır(s.13).

Batın muayenesinin nasıl yapılacağına tekrar dönerek, batında

-
- (185) Darbe ile yapılan muayene: Perküsyon Avusturyalı hekim Leopold Auenbrugger'in (1722-1809) buluşudur. F.Garrison, History of Medicine, Saunders Company, 1929, s.352.
- (186) Lanek: Rene Laennec: (1781-1826). Kalp ve akciğerleri dinleyerek teşhis koymaya yarayan steteskop denen aletin de mucidi olan Fransız hekimi. Tüberkül'ün etiyolojisini tanımladı. F.Garrison, History of Medicine, Saunders Company, 1929, s.412.

olabilecek hastalıkları ayrıntılı olarak anlatırken barsak hastalıklarından dizanetriyi aynı terimi kullanarak hakkında bilgi vermektedir (s.14).

Sarılık ve yenen gıdalara bağlı olarak dışkının aldığı renkleri anlattıktan sonra idrar tetkikinin de teşhiste önemli bir vasıta olduğunu belirtip, idrar miktarının diyabette teşhis edildiği gibi değişerek arttığını açıkladıktan sonra Lanek'in bu artışla ilgili tecrübesini ve vardığı sonucu şöyle anlatmaktadır: Lanek; diyabetli bir hastasına yiyecek ve içeceklerini tartarak vermekte fakat hasta beklenilenden fazla idrar çıkarmaktadır. İkinci tecrübesinde hastanın yattığı odaya, hasta yokken higrometre denilen mizân-ür rütûbet'i koymakta ve oda rutubetini 20 olarak, hasta varken sekiz olarak almaktadır. Bu olayın sebebi hastanın, odanın rutubetini vücudundaki gözeneklerden içeri ~~çekti~~ çekmesidir (s. 15-16)(187).

İdrarla ilgili teşhis gözlemleri ise şöyledir: Vücutta su biriktiğinde idrar azalır, mesane iltihabında yarı yarıya posalıdır, durürû'l-meni denilen bel soğukluğunda idrar ağrılı ve damla damla, mesane taşında tutulma şeklinde olur... Gıdaların da idrarın renginde değişiklik yaptığını ileri sürerek "sahib-i Kanun İbn Sina der ki" ifadesiyle adı geçen alimin fikirlerine de yer vermektedir (s. 16-17).

Kanın içindeki maddelerin, tuzların fazlalığında da idrarda tortu meydana geldiğini, idrarı kandan ayıran organın böbrekler olduğunu ve idrarın böbreklerde meydana geldiğini, mesane ile böbrekler arasında ince borular olduğunu, idrarın böbreklerden mesaneye bu borular vasıtasıyla aktığını ve sonra penisle dışarı atıldığını anlattıktan sonra tekrar idrarın görünümü ile ilgili bulguları değerlendirmeyi ele almaktadır (s. 17-18).

Anlatılan bütün muayenlerden sonra hastalığın had veya ~~had~~ ^{müzenin} olduğunun, hastanın yemesi ve hareketliliğinin de önemini belirtip hasta-

(187) 1889 yılında Joseph Mering (1849-1908) ve Oskar Minkowski (1858-1931) köpekte pankreasın çıkarılmasıyla, şekerli diyabetin bütün sedromlarının ortaya çıktığını bildirdiler. Böylece diyabet hastalığının sorumlu organı tanınmıştı. H.Hatemi, Endokrinoloji, Dünya'da ve Türkiye'de 1850 Yılından Sonra Tıp Dalındaki İlerlemelerin Tarihi, Cerr.Tıp Fak.Vakfı Yay.: 4, İst., 1988, s.96.

lıkların belirti, gidişat, müddet, derece ve sonucu ile ilgili beş konu hakkında (yazar derecat-ı hamse diyor) bilgi sahibi olunmalıdır, daha sonra hastanın yiyecek-içecek, hareket-sükûnet, uyku-uyanıklık durumunu tesbit etmelidir, diye açıklamalarda bulunmaktadır (s.18-19).

Eserin birinci bölümünün sonunda bazı deontolojik kurallara ve konsültasyona yer verilmiştir. Muayene sırasında hasta durumunu sorduğu zaman iyi olacağı söylenirse hem hastanın hem de akrabasının hoşnut edileceği, eğer hastalık tehlikeli ise zarif bir şekilde açıklama yapıp başka tabiplerin de bakmasının faydalı olacağı anlatılmalıdır, denmektedir. Çünkü tehlikeli bir hastalıkta hekim fikir danışmazsa bazı kötü sonuçlar ortaya çıkabilir, diyerek sözkonusu kötü sonuçlar hakkında şunları anlatmaktadır: Hasta iyileşmezse hekim, hastanın yakınlarının kötü sözlerine muhatap olur, hatta bazı meslekdaşları alay edip dedikodu yaparlar ki bu da hekimin şöhretini zedeler, geçim sıkıntısına düşmesine sebep olur. Hekim hastanın tedavisi için düşündüğü bir ilâcı meslekdaşlarına danışmalıdır. Hastalıklara ispesifik (spesifik: Yazar bu sözcüğün karşılığı olarak 25. sayfa, makale 44'de birebir sözcüğünü kullanıyor) yani kesin tesirli ilaçlar olan sıtmada kınakına ve sulfato, uyuzda kükürt gibi şifalı ilâçları kullanmalıdır. Yüzyılımızda meclis-i müşavere'ye çağırılmakla tabiplerin şöhret olduklarını, bir tabip konsültasyon yapmayıp meslekdaşlarını davet etmezse, kendinin de davet alamayacağını ve bilgisinden şüpheye düşüleceğini ifade ediyor. Aslında yazar konsültasyonu, tabibi koruyucu bir olay olarak görmektedir ve hastaya hiç bir faydası olmadığı kanısındadır. Bu fikrini de şu kelimelerle ifade etmektedir: "Ettibanın biri ikisinden, ikisi üçünden, üçü dördünden hayırlıdır." Ayrıca hastanın devamlı bir hekimi varsa, onun kararı konsültasyonla varılan karara tercih edilmelidir fikrini savunmakta ve hastanın hekimini değiştirmesi fikrine karşı olduğunu belirtmektedir (s.20-21). Eserin 141. sayfasında **Hekimlere Vasiyetler** başlığı altında bazı tıbbi deontoloji kurallarından sözedilmektedir. Yazar bu bölümün başında; tabibe bazı ilmi bilgileri bu kitapta vermeye çalıştığını, ancak tıp tahsili yapanların bazı önemli kuralları bilmeleri gerektiğini, Hipokrat'ın hekimlere bıraktığı vasiyetleri bazı ilâveler ve çıkarmalar yapıp **zamana uygulamaya çalışarak** 24 bend olarak naklettiğini belirtiyor. Bu kurallar özetle şöyle anlatılmaktadır: Tıp tahsili yapan kimse çok genç olmalıdır.

Çok kısa ve uzun olmayıp orta boyda olmalıdır. İyi huylu çalışkan olmalı, sözüne güvenilmelidir. Güvenilir kişi değilse hekim olarak halkın ona itimadı olmaz. Kendisi dürüst bir kişi olduğu gibi dürüst kişilerle görüşmelidir. Süfli kişilerle bir arada olmamalıdır, çünkü yüksek tabakanın ve alimlerin meclislerine girecektir. Tabip tatlı dilli olmalı yanında bulunanlardan faydalanmalıdır. Paraya, içkiye ve eğlenceye düşkün olmamalı, muhtaç duruma düşmemelidir. Kendini beğenmiş olmamalı, olgun kişi olmalıdır. Tabib kendi milletine kötü hisler beslememeli, halkda eğitime karşı ilgi uyandırmalıdır. Hastanın yanında uzun süre kalmamalıdır. Hastaya acı ilâç vermekten kaçınmamalı, tıp neyi gerektiriyorsa öyle hareket etmelidir. Hastaya fazla soru sormamalıdır, ifrat derecede muayene tabibin cehaletine atfedilir. Sır tutmaya aşırı dikkat göstermelidir. Çünkü hasta çok yakınlarına bile söyleyemediği gizli hususlarını şifa ümidiyle hekime söyler. hekim ilâcıyla övünmeyeceği gibi, ilâcı kesinlikle kendi evinde yapmamalı, eczaneye yollamalıdır. Hasta tarafından tekrar davet edilmedikçe, hekim hasta evine gitmemelidir, hevesli de görünmemelidir. Ancak çağırıldığında hemen gitmelidir. Çünkü ortaya çıkacak kötü bir durumu hekimin gecikmesine bağlayabilirler. Hekim tahsili bittikten sonra da mesleği ile ilgili yeni yazılmış eserleri okumalıdır. Çünkü tıp henüz son sözünü söylememiştir. Tıp tahsilinden sonra yeni yayınları takip etmeyen hekimlerin bilgileri, yeni mezun hekimlerin yanında yetersiz kalır. Bu sebeple Avrupa'daki tıp mektepleri günlük tıbbi olayları neşrederek birbirlerini bilgilendirirler. Hekim bu neşriyatlarla tıptaki son durumdan haberdar olur (188) Tabib yeni bir ilâç çıktığında faydalı olduğu anlaşılmadan hemen kullanmamalıdır. Kan dökücü olmamalı, düşük yaptırmamalı, öldürücü zehirler vermemelidir. Konsültasyona davet edildiğinde doğruluktan ayrılmamalıdır. Tıpla ilgili telif ve tercümesi olanlar yayından önce, çevresindeki-

-
- (188) N.Akdeniz Osmanlılarda Hekim ve Deontolojisi isimli eserinde Hayrullah Efendi'nin deontolojik görüşlerine yer vermiş ve diğer Osmanlı hekimlerinin görüşleri ile karşılaştırmıştır. Nil Sarı, Hayrullah Efendi'nin hekimin yeni yayınları takibetmesi konusundaki görüşünü: "Hayrullah Efendi bu görüşleriyle tıpdaki yenilikleri günü gününe takip etmeyen mesleğinde geri kalacağına şuuruna varmış ve böylece çağdaş hekimlik anlayışını getirmiş oluyor" düşüncesiyle değerlendirmiştir.

lere söylememelidir (s.141-147)(189).

Müellif eserin hatimesine şunları yazmış: Tıbbın insanlığa herşeyden önce gerekli olduğu "el ilmü'l-ûlman ilmü'l-tıb li'l-ebdan ilmü'l-fıkıh li'l-edyan" hadisinden anlaşılmaktadır. Tıp ilminin yüce bir mevzu olmasının sebebi insanın kâinatın en şerefli varlığı olmasındandır. Tıp tahsili yapan kişi diğer bilimleri de bilmelidir. Tıp tahsilinden önce hesap, fizik, coğrafya, maden, nebat ilimleri daha sonra eczacılık, kimya ilimleri öğrenilmelidir.

Tıp ilmi o kadar gereklidir ki herkes yaşadığı zaman süresince birçok kereler tıba muhtaç olur. Tıp ile meşgul bir kimsenin bir ev halkına etkisi bir devlet başkanınki gibidir. Tabip sahip olduğu ilim ile insanın ömrünün uzamasına ve sağlıklı kalmasına yardım ettiği için herkesin itimadına mazhar olur.

Müellif daha sonra gündüzlü ve yatılı olarak açılan Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'nin kurucusuna şükranlarını sunmakta ve Batı kitaplarından tahsile başlanıp bir süre sonra Türkçe eğitime geçileceğini, öğrencilerin tahsiline kolaylık sağlamak amacıyla bu eseri yazdığını belirterek, bundan sonra da öğrencilerin tahsil ettikleri ilim ve maariften millete, devlete faydalar geleceğini Allah'tan ümid ettiğini ifade etmektedir.

(189) S.Ünver, Tabib Hayrullah Efendi ve Makalat-ı Tıbbiye isimli yazısında adı geçen eserin tahlilini yapmıştır. S.Ünver yazısında "zamanına göre mühim ve ilmi bir eser olan bu kitap o zamanlar Mekteb-i Tıbbiye'de takip olunuyordu. Hayrullah Efendi eserinde şahsi ve kıymetli ve nâdir müşahedelerini de zikreder. Bu keyfiyet zamanına göre hâiz-i dikkattir" demektedir. Ünver, aynı yazısında Makalat-ı Tıbbiye Fransızca tıp tedrisatı zamanında yapılmış ilk türkçe eserlerdendir demektedir ve tıp eğitiminin Türkçe yapılması için mücadele veren Kırımlı Aziz, Vâhid, Hüseyin Remzi ve arkadaşlarının adı geçen bu eseri tıp eğitiminin Türkçe yapılacağına bir kanıtı olarak gösterdiklerini belirtmektedir. s.14, 16. Husrev Hatemi, Tıp mektebinde Türkçeleşme hareketini görmeyen fakat hazırlayan başlıca kişiler Şanizâde Ataullah Efendi, Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi ve Hayrullah Efendi'dir demektedir. H.Hatemi aynı makalesinde guvatrı Makalat-ı Tıbbiye vasıtasıyla bizde ilk tanıtının Hayrullah Efendi olduğunu da yazmaktadır. H.Hatemi, a.g.m., s.100.

Eserin sonunda verilmiş Dobua'nın hastalıkları taksimini gösteren cedvel:

1. Sinir sistemi hastalıkları:

- a) Beyin hastalıkları
- b) Beyincik hastalıkları
- c) Göz hastalıkları
- d) Kulak hastalıkları
- e) Omurilik hastalıkları
- f) Kafatası hastalıkları

2. Solunum sistemi hastalıkları

- a) Nefes borusu hastalıkları
- b) Akciğer hastalıkları
- c) Göğüs zarı hastalıkları
- d) Gırtlığın cerrahi hastalıkları

3. Dolaşım sistemi hastalıkları

- a) Kalb hastalıkları
- b) Perikart hastalıkları
- c) Atardamar hastalıkları
- d) Toplardamar hastalıkları

4. Sindirim sistemi hastalıkları

- a) Yemek borusu hastalıkları
- b) Mide-barsak hastalıkları
- c) Karaciğer, dalak hastalıkları
- d) Batın hastalıkları

5. Tenasül sistemi hastalıkları

- a) Tenasül hastalıkları
- b) Penis hastalıkları
- c) Rahim hastalıkları
- d) Böbrek ve mesane hastalıkları
- e) Perine hastalıkları

6. Kemik hastalıkları

7. Cild hastalıkları

Her hastalık da kendi içinde kısımlara ayrılmış olup, kitapta 4. fasılda 103 ve 104. makalelerde açıklanmıştır.

5- Mecmua-i Mualecat

İ.Ü.Kütüphanesi 1427 numarada kayıtlı 9,5x17,5 cm ebadında 88 sayfasının 20 varacağı yazılı kahverengi kapaklı, sayfalarında matbu çizgiler olan küçük bir not defteri özelliğindeki bu eserin ilk sayfasında kırmızı mürekkeple "Sahip Molla kütüphanesi 1427 Mualecata dair" ibaresi var. Aynı sayfada "Sertabib Hayrullah Efendi defteridir, kendisinin ve kendi hattıdır" yazısı okunmaktadır.

Defterin yazılı kısımları elle çizilerek çizelge şekline getirilmiştir. Çizelgenin bir tarafına hastalık isimleri bir tarafına ilaç isimleri yazılmıştır. Örnek: Eserin zahiriyesine yazılmış. Ayak burkulmalarında; "Meh-yur kunsulina kökünün siyah kabuğu bir bıçak ile kazıyıp br bez üstüne yakı gibi yayılıp veca olan mahalle vaz oluna.

Va 1^b: Habı kabz: Kınakına, ravent,

Va 10^a: Hab-ı kabz: Kına kına, ravent, haşhaş. İlaç olarak kullanılan bu bitkilerin altlarına miktarları da yazılmıştır.

6- Müfredat-ı Tıbbiye fi Beyan-ı Evzaü'l-Edviye

İ.Ü.Kütüphanesinde 1251 numarada kayıtlı bulunan 21 varaklı defterin ebadı 17,5x23,5 cm.dir. Kapağı ebru desenli defterin ilk varağında "sertabib Hayrullah Efendi hattıyla, Gurre min C sene 59" (27.7.1843) ibaresi okunmaktadır.

Varak 21^b de Arap harfleri ile "Bu eser 1259 senesinde seretib-ba Abdülhak Mollazâde Hayrullah Efendi'nin mektepte okuduğu müfre-

dat-1 tıp dersi defteridir ve kendi yazısıdır, 1934 Süheyl", "Hepsinden not aldım ve bazı sayfelerin resimlerini çektirdim. 28.1.1968" yazıları bulunmaktadır. Son iki yazı birbirine benzemektedir.

Defterin sayfaları bölümlere ayrılarak bazı ilâçların açıklamaları yapılmış, bazı sayfalar Lâtin harfleriyle yazılmış. Lâtin harfli bu yazı şekli, Lûgat-ı Tıbbiye'deki ile aynı karakterdedir. Defterdeki notlardan bazı örnekler:

Va.1^a:

Kısaltmalar İstilahat-ı İспенçiyari

Matbu: mat

Mahlul: mah

Süveyk: S

Onciya: Ci

Dirhem: di

Suhusdirhem: ⤵

Nıfıs dirhem: ⤵

Libre

Va.18^b

Edviye-i müleyyine:

Zamk-ı arabi, zamk-ı kesir, nişasta, piring, frenk arpası, ayrık kökü, hatmi, ebegümeci, lisan,ı sevr, yonca, menekşe çiçeği, meyan kökü, zeytinyağı.

Va.9^b: Ecza,i mutedile:

Turunç, demirhindi, dut, asit tartarik, asit oksalik, keskin sirke, asit borik, asit sülfirik, Jansiyane, şahtere, kınakına, agrimonya, pelin, nane, kaşık otu, zencefil, tarçın, papatya, biberiye, melisa, karanfil, misk, karabiber, vanilya, ardıç.

Va. 13^b: Sinir yatıştırıcılar:

Arnika çiçeği, kargabüken, fosfor.

Va. 14^b: Sinirleri uyuşturan edviye:
Afyon, morfin, pakotu, baldıran.

Va. 15^a: Terleten edviye:
Peygamber ağacı, bardane, mürver, saburarya, poligale.

Va. 16^b: İdrar söktürücüler: Ada soğanı, poligale, kuşkonmaz, güherçile.

Va. 17^a: Kusturucular.
İpekakuana, menekşe kökü, hıyar-ı şenb. Müsiller: Hıyar-ı şenb, demir hindi, kudret helvası, reçine yağı, magnezya, sinameki, ravent.

Va. 18^a: Solucan düşürmek için Nar kökü, civa, mercan-ı ebyaz, papatya ve belin ve zeytinyağı ve reçine idrar yollarını etkileyenler: Kunduz böceği, kıbaye, tirimentin.

Va. 18^b: Rahime tesir edenler: Zaferan, sedefotu.

7- Terbiye ve tedavi-i Etfal (Sıhhatnüma-i Etfal)

Fatih Millet Kütüphanesinde bulunup T.148 numarada kayıtlı bu yazma eserin ebadı 16,5x25,5 cm olup yazı cinsi taliktir. Teshipli olan yazma 57 varaktır. Cildi pembe bir mukavva ile kapatılmış olan eserin varaklarına altın cedvel çekilmiştir. Yazmanın sırtı cildinden ayrılmışsa da bakımlı durumdadır.

Eserin zahiriyesinde Arap harfleri ile şunlar yazılıdır: "Tıbbı dair, reisü'l-ulema merhum Abdühlak Efendi mahdumu Hayrullah Efendi'nin eseridir. Terbiye ve tedavi-i etfale dairdir. Sıhhat-i etfal."

Müellif eserin mukaddimesinde, babasının Reisü'l-Ettiba-i Sultani Abdülhak Molla'nın Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'ye büyük fayda-

lar sağladığını, kendisinin de altı yıl tıp tahsili yaptıktan sonra icazetnâme aldığını ve amacına ulaştığı için teşekkür olarak bu eseri yazdığını ifade ediyor. Çocuk konusunu ele almasının sebebini ise; çocukların isteklerini anlatma güçlerinin noksan olması, sağlık ve hastalık durumlarında annelerin, taya(190) ve dadıların bilgisizliklerine bağlı olarak hastalıklara yatkın olmaları, buluşa kadar tıbbi usullerle bakılmaları gerektiği şeklinde açıklıyor.

Eserin bölüm başlıkları:

1) Mukaddime, 2) Çocuk Sağlığını Korumada Genel Görüşler, 3) Çocuk Doğduğu Zaman Ebelerin Yapacakları İşler, 4) Sütannenin Seçimi, Sütannenin Sağlığı, 5) Sütannenin Durumu ve Çocuğa Bakması, 6) Çocuğun Sütten Kesilmesi ve Yemeklere Geçilmesi 7) Çocuğun Giydirilmesi ve Gezdirilmesinde Dikkat Edilecek Hususlar, 8) Çocuk Hastalıkları, 9) Diş Çıkarma, 10) Ağız Ağrısı, 11) Kilo, 12) Karın Ağrısı, 13) İshal, 14) Solucan, 15) Makadın Dışarı Çıkması, 16) Ruhiye, 17) Kızıl, 18) Kızamık, 19) Çiçek, 20) Sıraca, 21) Havale, 22) Öksürük, 23) Boğmaca Öksürüğü, 24) Fıtık, 25) Soğuğun Etkisi, 26) Rahitis.

İkinci babda; Çocuk Sağlığını Korumada Genel Görüşler başlığı altında şu bilgiler verilmektedir: Çocuğun sağlığını korumada gösterilecek özen büyüklerinkinden daha fazla dikkate muhtaçtır. Çünkü çocukların mizaçları yetişkinlere göre farklıdır. Keza birçok işte deneyimleri olmadığından tehlikelerden habersizdirler. Yine deneyimlerin yetersizliği sebebiyle sık sık hasta olurlar. Hastalıklarının başka bir nedeni de anne, taya ve dadılarının sağlıklı koruma konusunda bilgilerinin yetersizliği ve buna bağlı olarak çocukları bazı hastalıklara müsait kılmalarıdır (Va.2^a-b).

Bazı yiyecekler çocuğun hastalanmasında rol oynar. Çocuklar yenecek ve yenmeyecek maddeleri ayıramadıklarından ne bulurlarsa ağızlarına götürürler. Erişkin bir kimse yenecek ve yenmeyecek maddeleri fark ve temyiz etme kudretine sahiptir. Bu deneyimi ya kendi üzerinde veya başkalarından duyarak kazanmıştır. Çocuklar herşeyi kendileri denemek isterler. Meselâ, çocuk ateşe yaklaştırıldığı zaman, elini ateşe değdirir ve ağzına götürür. Eli yandığı için de ağlamaya başlar. Her şeyi ve nesneyi kendi üzerinde denemekten hastalıklı hale gelir.

(190) Taya: Dâye: Sütüne, çocuğuna bakan dadı, F.Devellioğlu, a.g.e.

Çocukların herşeyi ağızlarına götürmelerinin sebebi; kanlarının ısısının yüksek, sindirimlerinin hızlı olmasıdır. Sindirim hızlı olduğu için çabuk acıkırlar ve ne bulsalar ağızlarına götürürler (Va. 3^{a-b}).

Bebekler isteklerini anlatmadıklarından, bakımları ve sağlıklarının korunması için bakıcılara teslim edilirler. Çocuklarının isteklerini anlatabilmeleri için birkaç yıla ihtiyaç vardır.

Çocukların terbiyeleri altı yaşına kadar usulüne göre yapılmalı, altı yaşından sonra din kuralları öğretilmeli, ilme ve tahsile teşvik edilmelidir. İlim tahsili yalnız erkeklere değil kızlara da yaptırılmalıdır.

Müellif çocuğun ilim ve tahsile teşvikin burada kendi konusu olmadığını ancak tahsil için fazla yorulmanın beyin hastalıklarına yol açacağını ileri sürerek, bu kitapta anlatılanların doğumdan sonra çocuklara bakacak olan ebe, taya ve dadıların vazifelerinin ve bakım usullerinin neler olduğunu içerdiğini belirtiyor (Va. 4^a).

26 ncı babda Rahitis başlığı altında yazar rahitisli bir hastanın görünümünü anlatarak konuya girmektedir. Bir çocuğun başı büyük, yüzü dolgun, rengi sarıca, bedeni gevşek, sol tarafta midesi çıkık, oynak yerlerinde kemikleri kabarık ve kalın ve çocuk giderek zayıflıyorsa, rahitis hastalığına yatkınlığı vardır. Ancak bu belirtilerin hepsi bir arada bulunmayabilir. Mesela, oynak kemiklerinde kabarma varsa hastalığın ortaya çıkacağı hükmüne varılır. Eğer beden gevşek ve çocuk yürüyemiyorsa, bu hastalık bütünüyle ortaya çıkmıştır demektir(191).

Hastalığın ortaya çıkışı ve yayılımı hakkında yazar şu bilgileri veriyor: Rahitis 1612 ve 1620 tarihlerinde Dorset ve Summelset şehirlerinde ortaya çıkmıştır ve bir İngiliz tabib ilk olarak bu hastalığı yazmıştır.

(191) Rahitis: D vitamin noksanlığından ortaya çıkan hastalık. 1919'da Alman araştırmacı Huldshinsky, ultraviyole ışığının antiraşitik etkisine değindi. 1922'de antiraşitik etki yapan vitamin D bulundu. A.Demirkan, Kısa Tıp Tarihi, Bursa Üniversitesi Yay. No.2-018-0060, Bursa, 1982, s.136.

1634 tarihinde İngiltere'de sözü edilen bu hastalıktan ölenlerin defterlerinde hastalık ismi Rahitis olarak geçmektedir. Hastalık daha sonra Fransa ve Hollanda'ya geçmiştir. Ancak bu geçişin tarihi bilinmemektedir. Avusturya ve Macaristan'da Rahitis hastalığına İngiliz illeti denmekte olup Devlet-i Aliyye memalikine ne zaman geldiği bilinmemektedir. Avrupa'da bir yöre yoktur ki bu hastalık orada bulunmasın.

Rahitis hastalığının hangi coğrafik özellikte ortaya çıktığı hakkında da şu bilgiler veriliyor: Havası muzır olan vadilerde, özellikle alçak ve gölü fazla olan coğrafik özelliğe sahip bölgelerde daha fazla görünür.

Strazburg'da bir tabibe ait vakada; bir evde 11 çocuk olup tümünün bu hastalığa belli oranlarda yakalanmış oldukları yazar tarafından belirtiliyor (Va.55^a).

Hastalığın sebepleri hakkında çelişkili görüşler olduğunu ileri süren yazar devamla hastalığın çocukta ne zaman ve ne şekilde ortaya çıktığını şöyle yazmıştır: Bir görüşe göre hastalık çocuk henüz anne karnında iken vardır. Ancak bu görüş sahih değildir. Sahih olan görüş; hastalığın çoğunlukla çocuğun dişleri çıkmaya başladığı zaman ortaya çıktığı görüşüdür.

Hastalığın belirtileri ise şöyle tarif edilmektedir: Kemikler yumrulanır, kafa kemikleri birbirinden ayrılır ve kafanın şekli değişir, el derileri kalınlaşır, dişler sarı ve siyah bir renk alıp parça parça dökülür; yerine geç olarak çıkan dişler de düşer, kaburgalar birbirinden ayrılır, bel kemiği iki kat olur, uzun kemiklerden kol ve bacak kemikleri eğrildiğinden yürümeye ve ayakta durmaya engel olur, balık etlerinde yataktan kalkmasına bile engel oluşturan zayıflık vardır. Çocuk geceleri rahatsızlık hissederek, bazılarında öksürük, bazılarında ses kısıklığı vardır ve sonuçta ölüm olur (Va.55^{a-b}).

Yazar hastalığa yatkın olanlarda şu emarelere dikkati çekiyor: Çocuğun sesi, yaşına kıyasla kalındır, bazılarının zihni açıkça da çoğunlukla ahmak olurlar, çok uyurlar ve uyurken ağızdan nefes alırlar, çok

yemek yerler (Va.55^b). Yazar devamla; bu hastalığa yakalanmış çocukların vücutlarının düzgün olmadığını, ancak bazı ettibaya göre dik durmaya istekli olduklarını, reçel, bal gibi tatlıları sindiremeyip rahatsız olduklarını, çoğunlukla titreme, ateş yükselmesi ve kusmanın üç-dört gün sonra bu hastalığa yakalanacağını belirtisi olduğunu açıklamaktadır (Va. 55^b-56^a).

Hastalığın cinsiyetle ilgisine şu açıklamalar getirilmiş: Hastalığın kız veya erkek çocuklarından hangisinde daha çok görüldüğü bilinmemektedir. Ancak, Verni isimli bir tabib bu hastalığa yakalanmış kızların evlenmesinin uygun olmadığı görüşündedir. Çünkü sözü edilen bu kızların çatı kemikleri dar olduğundan güçle doğurmakta hatta ölü doğum yapmaktadırlar. Hatta bu lohusalar bazı hastalıklara yakalanıp hayatlarını kaybetmektedirler.

Hastalığın ortaya çıkmasında rol oynayan amiller ve hastalıktan korunmak için alınacak tedbirler olarak şu öneriler belirtilmiş: Hastalık daha çok köylü çocuklarında görünmektedir. Çünkü onların fakirlikleri kötü beslenmelerine neden olmaktadır. Söz konusu bu fakir evlerde çok sayıda adı geçen hastalığa müptela çocuk bulunmaktadır. Buna mukabil orta halli kimselerin çocuklarında bu hastalık daha azdır. Yaşlı anne-babadan dünyaya gelen ve rutubetli yerlerde oturan çocuklarda da rahitis hastalığı daha sık görülmektedir. Anne veya sütannenin sütünün çok veya az olması, havası rutubetli odalarda çocukların açık bırakılması, ıslak bezle kundak yapılması, çocuğun saatlerce kundakta tutulması da rahitise sebep olmaktadır. Ayrıca kanında frengi maddesi olan sütanneden emen çocuklarda da bu hastalık ortaya çıkmaktadır.

Dişlerin geç çıkmasının hastalığın habercisi olduğunu belirten yazar, hastalığın ancak yedi yaşına kadar olan devrede ortaya çıkacağını ileri sürüyor.

Hastalıktan korunmak için dikkat edilecek husus yemek ve içmekten ibarettir iddiasında bulunan yazar; ne kadar sulu ve vücudu gevşetici sebze yemekleri varsa terkedilmelidir önerisinde bulunuyor. Ayrıca

rutubetli deniz kenarı ve bataklık yerlerden uzaklaşılması, dağ veya kuru sıcak yerlere gidilmesi tavsiyesinde de bulunuyor. Yazar, Berton isimli bir tabibin sözkonusu hastalık hakkındaki görüşlerini şöyle nakletmektedir: Gemide yaşayanların çocuklarında rahitis hastalığının fazla olduğu hakkında şüphe vardır (Va.56^b). Bu şüphe yerindedir, çünkü uzun süre hapis hane- de kalanların çocukları da bu hastalığa müptela olmaktadır.

Yazar bu bab'ın sonunda "hülâsa-i kelâm" diyerek Makalat-ı Tıbbiye'nin 48. makalesinde açıkladığı emzice-i erbaa'dan(192) limfavi miza- ca sahip çocukların rahitise yakalandığını, ayrıca iskorpit ve cüzzam hasta- lıklarının da sözü edilen hastalığa sebep olduğunu ileri sürerek şu ilaçları tavsiye ediyor: Kibrit, zibak, hadid ve antimuan vs. eczalar(193) ve iskor- pit hastalığına karşı olan ilaçlar dahilen kullanılmalıdır. İlaçlardan başka diğer sağlığı koruyucu unsurlara da dikkat edilmesini vurguluyor. Eğer hastalık bahar ayında ortaya çıkmışsa beden hareketlerinin ve hastayı küçük bir fıçı ile deniz suyuna koymanın da faydalı olacağını ileri sürüyor.

Yazar bu hastalığın diğer hastalıklar gibi kısa zamanda iyileşme- yip belki yıllarca tedavi edildikten sonra "sıhhat-i meçhule" ulaşacağını belirtiyor (Va.57^a). Sıhhat-i meçhulden anlatmak istediğinin; rahitis hasta- lığının çoğunlukla çocuklarda oluştuğu, ortaya çıkış sebebinin çocukların kemiklerinin yeteri kadar sertleşemediğinden kemiklerin cevherine lenfa ve rutubet girdiği, buna bağlı olarak kemiklerin esas şeklinden ayrılıp eğildiği, özellikle mafsalların kabardığı, beş altı yıl sonra aynı kemiklerin katılaşımaya başlayıp içine lenfa ve rutubet giremeyeceğinden sözü edilen kemiklerin aldığı şekilden ayrılamayacağı olduğunu ifade ediyor (Va.57^b)(194).

(192) Emzice-i erbaa: Dört mizaç. F.Devellioğlu, a.g.e.

(193) Kibrit: Kükürt, Zibak: cıva, Hadid: demir

(194) S.Ünver a.g. arşivinde Hayrullah Efendi'nin Terbiye ve Tedavi-i Etfal isimli eseri için "zamanının kitabı, mühim, okundurulacak" demektedir.

(195) Takvimhane-i Amire: Takvim-i Vakayi'in basılması için kurulan matbaa. Ruznamçeci: Günlük hadiseleri yazan kimse. F.Devellioğlu, a.g.e.

8- İsimsiz Tıp Eseri

Hayrullah Efendi'nin Birleşik Amerika'da Philadelphila'da "College of Phisicioans Librari"de Bir Tıp Eseri (195^a).

Eserin kütüphane numarası: 10a/191. Yazı şekli rika. Tashihler Hayrullah Efendi tarafından yapılmış.

Eser N.497 "Ceddim Hayrullah Efendi âsârındandır" cümlesiy-le başlamakta (195^b). Konu başlıkları şöyle verilmiş: İlmi tıbbâ dair bazı düşünceler hakkında hastalıkların ortaya çıkmasına neden olan vasıtaların incelenmesi, Hastalıkların ortaya çıktığı zaman alınacak önlem ve tedavisi. Adli tıpla ilgili olarak: Cinai ölümdede (195^c) zor kullanma ve doğal

- (195^a) Hekimbaşı ve Müverrih Hayrullah Efendi'nin Tıbdan Bir Eseri başlığı altında S.Ünver tarafından Tıp Tarihimiz Yıllığı I.İ.Ü. Tıp Fak.Tıp Tarihi Enstitüsü, sayı: 52, s.40-41 ve Hekim ve İlaç 3(2): 21-22, 1963'de tezde belirtilen ikinci başlıkla yayınlanan makalede Hayrullah Efendi'nin tek nüsha bir yazması ele alınmıştır. S.Ünver, A.B.D.'nin Philadelphia şehrinde bulunduğu yıllarda "College of Phisicians Librari"ye gittiğini, müdürden Türkçe, Arapça, Farsça yazma tıp kitabı olup olmadığını sorduğunu, kendisine biri Türkçe diğeri Farsça iki yazma eser getirildiğini, Türkçe olanın şair Abdülhak Hamit'in babası Hekimbaşı Hayrullah Efendi'ye ait olduğunu söyleyerek bu tek nüsha yazmanın buraya nasıl geldiğine hayret ettiğini belirtmektedir. Eserin mikro-filmlerini adı geçen ülke ve kütüphaneden istemek üzere mektup hazırladıysa da, A.B.D konsoloslughuna adı geçen kütüphanenin posta kodunu öğrenmek için başvurduğunda Philadelphia'da böyle bir adres olmadığı cevabını alındı. Ayrıca 1960'lı yıllara ait ABD ile ilgili kataloglarda böyle bir adres tesbit edilemediğinden adı geçen kütüphane ile bağlantı kurulamadı. Hayrullah Efendi'nin bu eseri, S.Ünver'in makalesinden tanıtılmaya çalışıldı.
- (195^b) Eserin başlangıcı olan bu cümleinin değişik bir yazı uslubu olduğunu söyleyen S.Ünver, yazı oğlu Şair Abdülhak Hamit'e ait olamaz, zira babası, Hayrullah Efendi'nin babasının cediti Hekimbaşı Büyük Hayrullah Efendi'ye izafe edilmiş olabilir. Bilgiler 19.yy. ortalarına ait. Bu şerh Hekimbaşızade Muhiddin'e ait olabilir demektedir.
- (195^c) Metinde mevtül ahmer olarak geçen ve lûgatta mevt-i ahmer şeklinde yazılmış izafet terkininin anlamı kanlı ölüm olup cinai sözcüğünü uygun bulundu.

olmayan durumlarda yapılması gerekenler, Birinci bâb: Mizaçlar, ikinci bâb: Hava, Üçüncü bâb: Yemek ve içecekler, dördüncü bab: Hareket ve sükûn durumu, uyku-uyanıklık. Hıltların ifrazı, fazlalıkların atılması, cinsel ilişki, mastürbasyonun kötü etkileri, evlilik, karı kocalık, çocuk terbiyesi, nesil ve soylar (195^d).

B. TIP DIŞI ESERLERİ

1- Beyt-i Dihkani

Hayrullah Efendi'nin Tıbbi Eserleri bölümünde Tıbb-ıDihkani kısmının tanıtıldığı bu eserin 241 sayfa olan birinci cildi 20 tablo 94 şekil, 209 sayfa olan ikinci cilt 18 tablo, 49 şekil içermektedir. Tablolarda ağaç aşılması, çiftçi aletleri, değirmen, hayvan gibi ziraatle ilgili şekiller bulunmaktadır. Her iki cildin de fihristi ve doğru-yanlış cedveli vardır. Kitab İstanbul'da Dar üt Tıbaatü'l-Amire'de 1264 (1847)'de basılmıştır.

Eserin birinci cildinin ikinci sayfasında "Fenn-i Ziraatten Beyt-i Dihkani, Cild-i Evvel, Mütercimü'l-fakir tabib Hayrullah an Aza-i Meclis-i Ziraat" yazılıdır.

Baş.Arş. İrade Dahiliye 8371 numara ve 26 M 1263 (14.1.1847) tarihli belge Hayrullah Efendi'nin ziraate dair telif ettiği eserin ikinci cildinin basımı hakkındadır. Belgede özetle; Abdülhak Efendi Hazretleri'nin oğlu Meclis-i Ziraat azalarından Hayrullah Efendi'nin ziraate dair telif edip basılmasına irade çıkan kitabının ikinci cildinde adı geçen tarafından tercüme edildiği, basımı için Bab-ı Ali'ye sunduğu, yüce hükümdarın görüşlerine arz ve takdim kılınarak çıkacak iradeye göre hareket edileceği... yazılıdır. Eserin basımı için 19 M 1263 (17.1.1847)'de İrade çıkmıştır.

(195^d) S.Ünver Dirim Tom XLVII, Sayı: 9 Eylül 1972'de yayınlanan Hekimbaşı Hayrullah Efendi (1820-1866) isimli makalesinde Hayrullah Efendi'nin eserlerinin listesini verirken ABD'de gördüğü sözü edilen bu eseri Bel soğukluğu olarak isimlendirmiştir.

Hayrullah Efendi'nin adı geçen bu eserinin okuyucunun olup olmayacağı, bu konuda yapılan tahkikat, eserin kaç paraya mal olduğu hakkındaki bazı bilgileri Baş.Arş.İrade Meclis-i Vâlâ 2119 numaralı belgelerden öğreniyoruz. 10 S 1263 (28.1.1847) tarihli belgede Hayrullah Efendi'nin felahat ve ziraate dair tercüme ettiği ve basımına İrade buyurulan kitabın sürümü ve luzumunun olup olmadığı Takvimhane-i Amire Nazırı tarafından sorulmuş, mesele Meclis-i vâlâ'ya danışılmış, Meclis-i Vâlâ Ziraat Meclisi ile görüşmeyi önermiştir. 21 S 1263 (8.II.1847) tarihinde verilen cevapta özetle şunlar yazılıdır: Sözkonusu eserin İstanbul'da sürümü olmayacağı, basım ve satışı için dışardan da istekli çıkmayacağı için Takvimhane-i Amire ruznamçecisi(195) çağırılarak kitabın kaç kuruşa basılabileceği soruldu. Gösterdiği pusulaya göre bir tertip olarak 1200 cilt basıldığı takdirde kârsız olarak tanesi 43'er, 600 cilt basıldığında 53'er kuruşa çıkacağı ve böyle pahalı olmasının sebebinin eserin şekil ihtiva etmesinden dolayı herbirine 35'er para fiyat bindirmesi nedeniyle olduğu anlaşılmış ve halbuki aradaki farkı 15-16 paraya maletmek üzere Galatasaray'da litografyacı Kayol'un olduğunu Hayrullah Efendi tahkik ve ifade eylemiştir. Ayrıca kitabın herbiri için konulan 11,5 kuruş kâr fazla görülmüş ve bu şekillerin fiyatıyla kâr çıkarıldığında her cildin fiyatı yarıdan aşağı düşeceği anlaşıldığından eşkâl fiyatıyla kâr uygun sınıra düşürüldüğünde şimdilik 600 cilt bastırılıp takvimhane yoluyla gereken yerlere ve ziraat müdürlerine gönderilmek üzere yüz cildinin parasının Maliye hazinesine masraf kaydolanması ve kalanından yüz cildi kararlaştırılan fiyatı ile istekli olanlara satılmak üzere Takvimhane-i Amire'ye bırakılması ve kalan 400 cildinin çiftlik ve ziraatle uğraşan kişilere değerleri karşılığı satılıp hazineye gönderilmesi ve dağıtılmak üzere Anadolu ve rumeli taraflarında bulunan mutasarrıflara gönderilmesi Meclis-i Ziraat'te müzakere olunmuş ve tensibinize sunulmuştur.

Yukarıda açıklanan belge Ticaret Nezareti tarafından Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'ye gönderilmiş ve 28 S 1263 (15.II.1847) tarihinde Sadarete bilgi verilmiştir. Belgede özetle; ziraat hakkında yazılmış bu eserin (195) Takvimhane-i Amire :Bkz. tez s.83.

gerekli ve faydalı bir eser olduğu, çiftçilere para ile satılmasının usule aykırı olacağı ancak hazineden verilmesinin de bir nevi müsriflik addedileceği, böyle genel menfaatleri olduğu düşünülen kitapların ticari ve mali yönü düşünülemez olduğundan, yukarıda belirtilen sayı ve şartlarda bastırılıp kârsız olarak satılması...

Sadaretin yukarıdaki bilgileri içeren 9 Recep 1263 (23.6.1847) tarihli yazısına 14 Recep 1263 (18.6.1847) tarihinde irade çıkmıştır.

Baş.Arş. İrade Meclis-i Vâlâ, 3412 numara ve 14 Z 1264 (12.11.1847) tarihli belge takvimhâne Nazırı'nın Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'ye yazdığı bir yazıdır. Bu belge; Hayrullah Efendi'nin tercüme ettiği ve basılan Beyt-i Dihkani isimli eserinin birinci ve ikinci ciltlerinden karşılıksız olarak kendisine 20'şer kıta verilmesi hususunda verdiği dilekçe ile ilgilidir. 23 M 1264 (31.12.1847) tarihli belge Meclis-i Ahkam-ı Adliye'ye aittir. Belgede Hayrullah Efendi'ye istediği 20'şer kıta kitabın verilmesinin usule uygun olduğu, irade çıkarsa Maliye Nazırına havalesinin Meclis-i Vâlâ'da görüşüldüğü kayıtlıdır. 27 M 1264 (4.1.1848) tarihli ve yukarıdaki bilgileri içeren sadaretin yazısına 28 M 1264 (5.1.1848)'de İrade çıkmıştır.

Baş.Arş. Cevdet Maarif 1421 numara ve 23 Muharrem 1265 (19.12.1849) tarihli belge Hayrullah Efendi'nin iki cilt olarak Takvimhane-i Amire'de basılan fenn-i ziraat ve felâhata dair eserinin çeşitli sayılarda satılmak üzere eyalet ve sancaklara gönderilmesi hakkında Maliye'ye yazılmış Ahmed Yümni mühürlü ilmühaberidir. Bu belgeye göre adı geçen eserin dağıtımını şöyle olmuştur: Edirne, Rumeli, Yanya, Selanik, Bosna, Hüdavendigâr, Trabzon eyaletlerine 15'er, Filibe, Niş, Üsküp, Tesalya, Silistre, Vidin, Bolu ve Kastamonu, Sivas, Harput, halep, Şam-ı Şerif, Sayda, Trablusgarb, Girit Eyaletlerine 10'ar, İşkodra, Hersek, Amasya sancaklarına 5'er, Bozok ve Kayseri Sancaklarına 8, Bağdat ve Basra Eyaletlerine 30, Aydın ve Saruhan Sancaklarına 20, Ankara ve Musul Eyaletlerine 5'er, Midilli ve Sakız Kaymakamlıklarına 2'şer, Rodos ve Kıbrıs adalarına 5'er kıta. Belgede ayrıca eserin birinci cildinin 24, ikinci cildinin 21'er kuruş üçerbuçuk kuruş paraya mal olduğu, birinci cildine beş kuruş 36,5

para kâr ilâvesiyle 30 az ve ikinci cildine dört kuruş 36,5 para kâr ilavesiyle 26 az kuruşa satılacağı kayıtlıdır.

Eserin birinci cildinin fihristinde şu konu başlıkları yer alıyor:

Mukaddime, Ziraatle İlgili Arazi İlmi, Genel Olarak Fenn-i Kimyadaki Basit Maddeler, Basit Organik Maddeler (yazar gayr-ı medeni diyor), basit İnorganik Maddeler, Oksijen (yazar müvellidü'l-humûza diyor), Hidrojen (yazar müvellidü'l-ma diyor), Karbon yani Fahm, Fosfor yani Hamil-i Nur, Kibrit, Selenyum, Bor, Klor, Brom, İyod, Flor, silisyum yani Tebeşir, Alüminyum yani Şab, Toryum, Zirkonyum, Mağnezyum, Baryum, Kalsiyum, Lityum, Potasyum, Sodyum, Demir (yazar hadid diyor), Manganez, Çinko yani Tutya, Kadmiyum, Molibden, Krom, Vanadyum, Titan, Uran, Tellür, Antimon, Bizmut, Nikel, Kobalt, Kurşun, Seryum, Gümüş, Altın, Plâtin yani beyaz Altın, Ozmiyum, Polodyum, İridyum, Radium, Madenlerin Özellikleri Hakkında, İyi Havanın Tarifi, Çeşitli Sular (yazar miyah-ı mütenevvia diyor), Toprak, Gübre, Makbul Toprağın Kimyasal Terkibi, Tecrübe, Silis ve Alümin Hakkında İyi Toprak, Toprağın Çeşitleri, Tecrübe, Sarı Balçık, Tecrübe, Gübreli Toprak, Yanmış Kireç, Güneşin Tesiri, Ziraatle İlgili Tecrübeler, Arazinin Kazılması, Arazinin Islahı, Tecrübe, Ziraat Zamanı, Cedvel, Karışık Buğday, Hububatın Yabancı Cisimlerden Temizlenmesi, Hububata Musallat Olan Şarbon, Mahmuzlu Buğday, Hububatın Diğer Hastalıkları, Taneleri, Boşalmış Buğday, Hasad Hakkında, Çavdar ve Yulaf Emsali, Gıda İhtiva eden Kökler, Yumru ve Şiş Kökler, Sebzevat, Çayır ve Çemenzar, Çayır Ziraatı Cedveli, Sanayide Kullanılan Nebatlardan Yağ Çıkarılan Otlar, Ketten ve Kenevirden İp İmalî, Pamuk Hakkında, Boya Çıkarılan Nebatlar, Şarap Üretilen meyvalar, Şeker Çıkarılan Nebatlar, Bir Çiftçilikte Bulunan Bölümler, Genel Olarak Bir Orman, Limon Çeşitleri, Nar Ağacı, İncir Ağacı, Meyveleri Sıkılarak Yağ çıkarılan Ağaçlar, Ceviz Ağacı, Fındık Ağacı, Kayın Ağacı, Badem Ağacı, Zeytin Ağacı, Sanayide Kullanılan Ağaçlardan Dut Ağacı, Meyveli Ağaçlardan İspalyera, Adi Ormanların Tarifi, Çam Ağacı, Çıra Ağacı, meşe Ağacı, Servi Ağacı, Akasya Ağacı, Gül İbrişim Ağacı, Çınar Ağacı, Dışbudak Ağacı, İhlamur Ağacı, Sedir Ağacı, Atkestanesi Ağacı, Sakız Ağacı, Defne Ağacı, Gürgen Ağacı, Leylak Ağacı, Ak ve Kara Ağac, Söğüt ve Kavak ağaçları, Ağaç Dikmek ve Budamak, Daldırma Yoluyla Ağaç Çoğaltma, Bahçe ve Bostan Hakkında, Ağaç Yetiştirme ve Nebatların Çoğaltılması ve Beslenmesine dair Genel düşünceler Hakkında, Nebatın Kullanılması, Nebat Bilgisi İle İlgili Birkaç Makale, Birinci Kısım Kökler, İkinci Kısım Dallar, Üçüncü Kısım Yapraklar, Dördüncü Kısım Çiçekler, Beşinci Kısım Meyveler, Nebat Hastalıkları Hakkında, Birinci Cedvel, Line Nam Muallimin Usulü (196), İkinci Cedvel, Üçüncü Cedvel, Şekil

(196) Linne: Lenneaus: (1707-1778). İsveçli olan bu alim canlıların tasnifini yapmıştır. C.Yıldırım, a.g.e., s.158.

Sayfalarının Açıklanması.

Yazar eserin mukaddimesine özetle şunları yazmıştır: Fransızca yazılmış felahat (çiftçilik) ve ziraat kitaplarından Mezon Rustik yani Beyt-i Dihkanı simli eserin müellifi olan üstad bir çiftliği ve çiftçiliği şöyle hayal etmektedir: Boş bir alanda bir çiftlik evi, etrafında ziraat mahsulünü muhafaza etmek için anbarlar, un imali için rüzgar ve su değirmenleri, mahsulü nakil için kısıraklar, hayvanlar için ahır ve mandralar, inek, koyun, keçi, mandadan istihsal edilen maddeleri saklamak için toprak altında muhafaza yerleri, üzerinde yağ, peynir, yoğurt imalathanesi, ekmek fırını, tanzim edilmiş bağ ve bostan, yakındaki nehirden su temini, hububatın mevsiminde toplanması usulü, çiftlikte bulunanlara yetecek miktar yiyeceği ayırıp kalanı satmak usulü, yiyecekler için uygun mutfağın inşası, ormanların bakımı ve kereste elde etmek için ağaç kesme usulü, yeniden orman yetiştirilmesi, ormandaki hayvanların avlanması, salamura sanatı, salamura için gerekli tuzun kaynağını bulmak veya deniz kenarında tuzla inşasıyla tuz elde etmek, meyvaları mayalandırıp şarap yapmak, kalan meyva posalarından ispirto elde etmek ve büyük fıçılarla toprağın altında inşa edilen mazgallara yerleştirmek, şekerleme yapmak, şekerli köklerden şeker elde etmek, yağ için sanayi kurmak.

Yazar bir çiftlik evi ve ziraatçilik hakkında uzunca olan ve özeti verilmiş bu girizgâhtan sonra sayılan tüm sanatlarla birlikte, ilm-i hikmet, geometri, arazi ilmi, maden ilmi, toprak ve bitki özellikleri, fenn-i nebat ve fenn-i ispenciyari, fenn-i tababet, tıbb-ı baytari, çiftlik inşası için fenn-i mimari gibi konuların Mezon Rustik adlı eserde dört ciltte anlatıldığını belirtiyor. Sözü edilen sanat ve bilimlerin Avrupa'da bağımsız ve özel mekteplerde öğretildiğinden başka hikmet, geometri, hesap gibi ilimlerin bütün okullarda doğal olarak okutulmakta olduğunu ileri süren yazar ayrıca sözü edilen sanat ve bilim konuları ile ilgili kitaplar neşredildiğini de ifade ediyor.

Mukkaddimedede devamla her milletin kendi ihtiyacına göre kitap neşrettiği, ancak ülkemizde bu ilimler okutulmaya başlanmıyorsa da istenilen düzeye gelinemediğinden, yalnız ziraatle ilgili fenlerin gereği kadar

açıklandığı, Avrupa'da aşçılığın bile belli bir usule göre yapıldığı hususu gözönüne alınarak bazı konular atlanarak ve kısaltılarak, bazı konulara açıklama ve ilâveler yapılarak bu eserin tercüme ve telif edildiği yazılıdır.

Eserin ikinci bab'ında: Genel olarak Fenn-i Kimyadan Basit Maddeler Hakkında başlığı ile şu bilgiler veriliyor: Dünya fenn-i kimya usullerine göre tahlil edildiği zaman iki başlık altında 54 basit cisim olduğu görülür. Basit elemanlar (yazar unsur diyor) basit organik (yazan basite-i gayr-ı madeniye diyor) ve basit inorganik (basite-i madeniye) olarak ikiye ayrılır (s.9).

Basit organik maddeler sırasıyla: Oksijen, Hidrojen, Karbon, Fosfor, Kibrit, Selenyum, Bor, Azot, Klor, Brom, İyod, Flor, Silisyum (yazar adı geçen bu elementlerin adlarını aynen kullanmıştır) (s.10).

Organik Maddelerden Oksijen Hakkında:

Oksijen yani hava-i müvellidü'l-humuza denilen madde 100 kısım havanın 20 ve 100 kısım suyun 19 kısmıdır. Oksijen ile nebat ve hayvanlar arasında kesin ilişki vardır. Nebatların ve hayvanların büyüme ve çoğalmasındaki yanma olayında rolü vardır. Renksiz ve kokusuz bir gazdır. Diğer maddelerle birleşir ve garip tesirler yapar. Bunlar kimya kitaplarında geniş olarak kayıtlıdır (s.10-11).

Hidrojen hakkında: Hidrojen (yazar hava-i müvellid'ül-mâdiyor) veya yanar gaz (yazar hava-i mültehib diyor) oksijen ile birleşerek suyu meydana getirir. Renksiz ve kokusuzdur. Kimya kitaplarında geniş olarak anlatılmaktadır (s.11).

Beyt-i Dihkani 2. cilt: Eserin üçüncü sayfasında şunlar yazılıdır: "Fenn-i Ziraat'den Beyt-i Dihkani, Cild-i Sâni, elMütercimü'l-fakir tabib Hayrullah min Aza-i Meclis-i Zirae, 1264."

Yazar eserin mukaddimesinde; bundan önce tercüme ve telif ettiği Beyt-i Dihkani'nin birinci cildinde toprak, hava, su ve nebatlara dair

bilgi verdiğini, bu ikinci ciltte ise hayvanların terbiyesi, çoğaltılması ve tedavisi, asalak hayvanlar, av hayvanları, Tıbb-ı baytari ve biraz da Tıbb-ı Dihkani'den sözedeceğini anlatmaktadır(197).

Eserdeki konu başlıkları: Hayvanlar Hakkında Genel Bilgiler, At, Katır, Öküz, İnek, Manda, Deve, Koyun, Keçi, Domuz (yazar hınzır diyor), Köpek, Kedi, Hayvanların Sağlığı Ehli Hayvanların İçecek Suları, Mandra, Fenn-i Baytari, Ehli Hayvanları Semirtmek, İnek ve Koyun Gibi Hayvanlardan Alınan Sütlerden Yoğurt-Peynir ve Yağ yapmak, Ehli Kuşlar, Tavuk-Tavukların Kuluçkaya Yatması ve Yumurta Saklamak, Habeş Tavuğu, Hind Tavuğu, Tavus, Sülün, Güvercin, Keklik, Ördek, Kaz, Av Hayvanlarının Semirtilmesi, Balıklar, Sazan Balığı, Turna Balığı, Çamur Balığı, Yılan Balığı, Alabalık, Balık Beslemek İçin Havuz, Zarar Veren Hayvanlar; Kurt, Tilki, Yabani Kedi, Gelincik, Sansar, Su Samuru, Köstebek ve Fare, Bağ ve Bahçeleri Harab Eden Kuşlar; Saksagan, Atmaca, Serçe,, İncik Kuşu, İspinos, Karatavuk, Sarıasma, Haşarat; Engerek, Kertenkele, Kurbağa, Böcekler; Şaransol Dedikleri Buğday Biti, Bilât Tabir Edilen Böcek, Kunduz Böceği, Asma Yapraklarına Zarar Veren Böcek, Asma Kütüklerini Harabeden Böcek, Isırgan Böceği, Çekirge, Karınca, Nebatları Bozan Böcek, Sinek, Av; Geyik Avı, Ceylan Avı, Yabani Domuz, Ada Tavşanı, Adi Tavşan, Keklik Avı, Ardıç Kuşu Avı, Bildircin Avı, Yabani Ördek, Kuğu, Çiftlikte Bulunanların Zaruri İhtiyaçları, Meşrubatlar, Yeldeğirmeni, Kömür Yapmak İçin Tuğla Kesmek, Kireç Yakmak, Şeker Çıkarmak.

Yazar eserin birinci cildinin birinci babında Batılı tabiat alimlerinin dünyanın yapısına dair araştırma ve hipotezlerinden genel olarak sözettğini, bu babda hayvanların oluşumundan sözedeceğini belirtiyor.

Tabiat alimlerinin dünyanın tabakaları üzerinde yaptıkları araştırmalarda çok miktarda kabukluların bulunduğunu, tabiatın o zaman ancak o tür canlıları barındırabildiğini, daha sonraki tabakalarda insandan aşağı hayvanların kalıntılarının bulunduğunu, dünyada önce bitki türlerinin sonra hayvan türlerinin görüldüğünü anlatan yazar, daha sonra Kove'nin hayvan sınıflandırmasını özet olarak veriyor.

Yazar eserin hatime kısmına; Beyt-i Dihkani isimli üç ciltlik kita-

(197) Tez s. 85'de eserin tamamı hakkında ve s. 55'de tıbbi dihkani hakkında bilgi verilmiştir.

bın ilk cildini bitirdiği gibi ikinci cildini de kolayca 1264 senesinin Cemâzi-yel âhir'inin sonunda bitirdiğini, üçüncü cildine başlayacağından Allah'tan yardım istediğini yazmıştır(198).

2. Hezar Esrar.

Bin sır manasına gelen Hezar Esrar adlı bu esere Mustafa Behçet Efendi başlamış, Abdülhak Molla devam etmiş ve Hayrullah Efendi tamamlayarak basılmıştır.

İ.Ü.Kütüphanesinde bulunan eserin lito baskısının tarihi kayıtlı olmayıp 16x11 cm. ebadında ve 214 sayfadır. Tabı ise 16x11 ebadında ve 220 sayfa olup, 1285 (1868) yılında İstanbul'da basılmıştır.

Eserin ikinci sayfasında "İlaveli Hezan Esrar" başlığı altında Hayrullah Efendi; amcası Mustafa Behçet Efendi'nin hayatını hasta tedavisi ile geçirmiş olduğunu, okuduğu risale ve kitaplarda rastladığı ve alimlerle sohbetinde fikir alışverişi ve tartışmaları sırasında duyduğu, maddenin niteliği ve alametlerine dair tuhaf sırların deneyi mümkün olanlarının bin tanesini bir araya toplayıp bin sırdan meydana gelecek Hezar Esrar adında duyulmamış bir eser telifine başladığını, esrar sayısı 850'ye vardığında Şir-i pençeden 1249 senesinde öldüğünü, Reisü'l-ettiba ve Reisü'lulema olan babası Abdülhak Efendi'nin eseri tamamlamaya çalıştığını, ancak onun da sır sayısını bine ulaştıramadan öldüğünü, ismi bile önceden konuşmuş bu eseri yarım bırakmayı uygun görmediğini, ölmüş olan Mustafa Behçet Efendi ve Abdülhak Molla'nın isimlerini yeniden canlandırmak için kendisinin bu eseri 1279 (1862) senesinde bine tamamladığını, bu sırlardan birinin tecrübesinin yazarlarının ruhunu şadededeceğini yazıyor.

Eserin mukaddimesinde şunlar yazılıdır: Cisimlerin mizac olarak nitelikleri doğal (yazar bittabii diyor) ve özel (yazar bilhassa diyor) olarak ayrılır. Cisimlerin görünen özelliklerine havvas (nitelikler) denir.

(198) Kütüphane araştırmaları sırasında a.g. bu eserin üçüncü cildine rastlanmamıştır.

Doğal mizacın niteliğinde, cismi etkileyen bir temasın olması gerekirken, özel olanın da dokunmak, sürtmek, gibi temas olması gereksizdir. Yani, bazı cisimler öyle özellikler gösterirler ki herhangi bir temas olmadan da belli bir niteliğe sahiptirler. Ancak gök cisimlerinin tesiri, mıknatıs ve kehribardaki(199) gibi bu özelliklere karşı inanç gerekir. İnanç, madde ile ruh arasında manevi bir araçtır. Alim ve hekimlerden birçoğu eşyanın manevi niteliğini kabul etmeyerek bunun tabii bir durum olduğunu ileri sürerler. Bazıları ise tecrübeye dayanarak doğal niteliği itiraf ederler, ancak nasıl olduğunu bilmiyoruz derler. Bazıları ise kainatın bilinmeyenlerinin etkisi ve tabiat olaylarını ilmen açıklamada yetersizlik nedeniyle, hadisleri anlayamıyoruz demektirler. Meselâ; mıknatısın demiri çekmesi meselesinde doğal bir sebep göremediğimizden, mıknatısın demiri çekme keyfiyetine özel nitelik demeye mecburuz. Mıknatısın demiri çekmedeki özel niteliğinin kanıtlanamaması veya mıknatısla demir arasında görülen bir ilişki olmaması veya mıknatısın niteliğinin doğal olmamasının kanıtlanmasında dahi çekim olayını reddedemeyiz derler. Bu durumda doğru olan maddenin niteliklerini reddetmeyip deneye tabi tutmaktır. Ancak usulü hikmete tatbik etmek boşa çabadır. Çünkü sırlar denizinin dibi yoktur. Deneyde farklı sonuçlar elde edilip farklı söylentiler çıksa bile bu durum olayın batıl olmasını gerektirmez. Deneyde dikkatli olmalıdır. İstenen sonucun alınamaması deneyin kusurlu olmasından olabilir. Bazan da sır sahibi alim sırrı, gizli ve özel işaretlerle erbabının anlaması için yazmıştır. Çünkü gerçekler aynen yazılsa cahil kişiler arasında yanlış anlamlara sebep olur ve çeşitli sakıncalar ortaya çıkar.

Eserde sırlara geçilmeden, bir başlık şeklinde "Allahım ahtem-i akibetina bilhayr" Allahım akibetin karanlığından hayırla anlamına gelebi-
len bu cümle yazılmış(200).

- (199) W.Gilbert (1540-1603) sürtünmeyle kehribar (amber) taşının çekme kuvveti kazandığını göstererek, asıl bir iğneyle bu kuvveti ölçtü. Bu tür gözlemlerini bir kelime altında toplamak için amber kelimesinin Yunanca karşılığı olan elektrik kelimesini ilk kez kullandı. Gilbert sözü edilen bu çekim gücü için maddesel olmayan ruhsal türden bir etki demişti. C.Yıldırım, a.g.e., s.106.
- (200) A.Adıvar a.g.e.nin 217-219. sayfalarında Mustafa Behçet Efendi, Abdülhak Molla ve Hayrullah Efendi'ye Hezar Esrar isimli eser nedeniyle biraz alaycı, epeyce de eleştirici bir yaklaşımla; Modern Tıp Mektebinin nazırlığını yapmış iki kardeşin kendilerini henüz

Bir numaralı sırada şunlar yazılı: Nevrûz-ı Sultânî(201)'nin yani

Ortaçağ inanışlarından kurtaramadığını Mustafa Behçet Efendi'nin bütün hayatı boyunca Hezar Esrar adlı kitap için saçma sapan bilgiler toplamaya çalıştığını, Avrupa ve modern tıp eğitimi görmüş mahdum Efendi'nin (Hayrullah Efendi) 17.yy.dan beri kökleşmiş modern bilime ters düşen bu kitabı, içindeki sırları bine tamamlayarak bastığını yazmaktadır. Tez s.25 de yazıldığı gibi Mustafa Behçet bütün hayatını Hezar esrara adamamıştır. Ülkemizde baskı ilk tıbbi eser de ona ait olmak üzere kıymetli bilim kitapları tercüme etmiştir. Önemlisi Tıphane'nin açılması için lâyiha veren isim Mustafa Behçet'dir. Tıphane'den gerçek Batı tıbbına geçişte Mekteb-i Tıbbiye'nin nazır Abdülhak Molladır. A.Adıvar'ın a.g.e.de sözü edilen Hezar Esrar'ı eleştirmesi nedeniyle aynı eserin geliştirilmiş IV. basımını hazırlayanlardan A.Kazancıgil aynı sayfalarda verdiği dipnotlarda mustafa Behçet Efendi'nin yenileşme hareketlerinde önemli rolü olduğunu yazmaktadır. A.Kazancıgil söz konusu yazısında Mustafa Behçet Efendi'nin büyük kıymeti olan diğer bilimsel eserlerinden de söz etmektedir. Hayrullah Efendi'nin de çeşitli bilimsel ve çağına uygun kişiliği hakkında bilgi veren A.Kazancıgil; Hezar Esrar için; "Memleketimizde yapılmış ilk tıbbi folklor denemesi olarak kabul etmenin doğru olacağı kanısındayız" demektedir. H.E.Cengiz, Tarih ve Toplum dergisinin 75,76,77. sayılarında "İnsan Denenmiştir Denilen Herşeye İnanmamalı", "Kaka Deyip Geçmemeli", insanlar Nelerle Uğraşmış" başlıklı makalelerinde A.Adıvar'ın yaklaşımından daha da ileri itici bir eleştiri ile Hezar Esrar'dan örnekler vermektedir. Ancak H.E.Cengiz'in kitaptaki sırlardan örnekler verirken ne anlatmak istediği veya neye karşı olduğu anlaşılmamıştır. Aynı derginin 80.sayısında H.E.Cengiz "Hilmi Yavuz ve Eski Hayvan Bilimi" isimli makalesinde H.Yavuz'un Gösteri'nin Haziran Sayısında "Cengiz ve Eski Tıp" başlıklı makalesine cevap vermeye çalışırken Hezar Esrar'ı çağının gerisinde bir eser olarak değerlendirmiştir. Hezar Esrar'ın giriş yazısını azan Hayrullah Efendi eserin ilmi veya fenni değerinden söz etmektedir. Aynı Hayrullah Efendi diğer eserlerinde ilim ve fen sözcüklerini sıklıkla kullanmaktadır. (Bkz. tez.s.34 Encümen-i Daniş açış konuşması) ve Hezar Esrar'ın mukaddimesinde sırları deneyin ama ilm-i hikmete (fizik) başvurmayın demektedir. Eser, A.Kazancıgil'in a.g.e.de belirttiği gibi folklorik niteliktedir. Folklorun da çağa uygunsuzluğundan söz edilemez.

(201) Nevrûz-ı Sultânî: 9 Mart'ta başlayan İlkbaharın ilk günü. F.Develli-oğlu, a.g.e.

Güneş'in Hamel burcuna(202) girdiği günden dört gün önce kâseye su ve ince toprak konup karıştırılır. Toprağın dibe çökmesiyle berraklaşmış suyun, Güneş Hamel burcuna girerken tekrar toprakla karışıp bulandığının denenmiş olduğunu güvenilir kişiler nakletmişlerdir. Ancak bu açıklama inandırıcı değildir. Çünkü anlatılan olay gerçek olsaydı söylenen günde dere, havuz ve denizlerin de bulanması gerekirdi. Birinci sırada devamlı otu, tohumu gibi tedavi edici özelliği olan bitkilerin 9 Mart'tan başlayarak Güneşin Seretan burcuna(203) girdiği güne kadar birer dirhem yenmesinin ömrün uzamasına, afet ve kazalardan korunmasına yardım ettiği yazılıdır. Yazar hekimlerin her yıl nevruziye ismiyle devlet büyüklerine macun ikram etme geleneğinin buradan kaynaklandığını da belirtiyor.

Hezar esrarın ikinci sırrı ziraatle ilgili: 19 Temmuz'da Güneş Aslan burcuna girdiği gün buğday, arpa gibi hububat ve sebze tohumlarından arzu edilenler zirai usule göre toprağa ekilir. Ekilen bu tohumlar süratle büyürler. Büyüyen ekinlerin bir kısmı zayıf bir kısmı ise kuvvetli olur. Hangisi kuvvetli olmuşsa o yıl o bölgede o tür hububatın kuvvetli ve bol olacağı ziraat kitaplarında yazılıdır.

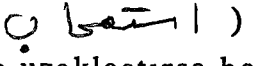
Baldırık olarak bilinen ot horoza yedirilirse döğüşte diğer horozları yeneceğinin tecrübe edilmiş olduğunu Yamıs isimli hekim yazmaktadır diye üçüncü sırrı bildiren yazar dördüncü sırada dolunay ile gözlerimiz arasında buhar görünmesi üç güne kadar yağmur yağacağını alametidir demektedir.

Beşinci sırada yine yağmur ile ilgilidir: Güneş fazlaca kırmızı olarak doğup; yükseldikçe karanlığa eğilim gösterirse şiddetli yağmura veya günlerce yağmur yağmasına delalet eder.

Gelincik denilen hayvanın zehirli bir yiyecek gördüğü zaman tüylerinin ürperip diken diken olduğunun Tuhfe'de yazılı olduğu dokuzuncu

-
- (202) Hamel Burcu: Sevr burcu ile Süreyya manzumesinin yakınlarında bulunan Güneş'in 9 Mart'ta girdiği burç, F.Devellioğlu, a.g.e.
 (203) Seretan burcu: Güneşin 22 Haziran'da girdiği Yengeç burcu. F.Devellioğlu, a.g.e.

sırda, aynı şekilde tavusun zehirli bir madde gördüğü zaman çırpınıp bağırdığının denenmiş olduğu onuncu sırada anlatılmaktadır.

17. Sır Dioskorides'ten(204) alınmış: Çobandayağının bir çeşidi olan Polamunyon isimli bitkiyi, keza Polimunya denilen otun kökünü ve enterette denilen otu () eden kimseyi akrep sokmaz, soksa ağrı duymaz. Yanından uzaklaştırırsa hemen ağrı olur.

18. sır Etmüller'den(205) alınmış: Damıtılmış sirke veya ağaçkavunu ekşisi içine döğülerek toz haline getirilmiş mercan veya yengeçgözü konsa bir ses ile beraber o ölçüde rüzgar meydana gelir. Ağzı kapalıyken kap kendiliğinden kırılır ve hava çıkar.

23. Sır İbn Baytar'dan(206) alınmış: Tos vurma adeti olan koçun yüzüne timsah yağı sürülse, diğer koçları tos vurmada yener.

-
- (204) Dioskorides: Miladi 1.yy.da Tarsus'ta doğmuş olup İskenderiye ve Atina'da tıp öğrenimi görmüş, Roma ordusunda askeri cerrah olarak çalışmış, görevi sırasında Anadolu'yu ve birçok ülkeyi gezmiş ve bu gezileri esnasında özellikle tıbbi bitkilerle ilgilenmiş, Grekçe Perihyles Iatrikes (ilaçlar bilgisi) Latince Materia Medica olarak isimlendirilmiş bir eser meydana getirmiştir. Sözü edilen bu eser 9.yy.da Hunain İbn İshak (809-877) tarafından Arapça'ya Kitab al-Haşayiş adı ile tercüme edilmiştir. A.Altıntaş, İslâm Tıbbını Etkileyen "Müfred Devâ" yazarları, Tıp Tarihi Araştırmaları, Sayı: 3, İst., 1989, s.63.
- (205) Michel Etmüller: 17.yy.lın önemli fizyologlarından. Hormon maddesinin ne olduğu hakkında ilk düşünenlerdendir. Hormon meselesine humorol teori ile yaklaşmıştır. A.Altıntaş, Tıp Tarihinde Testis Hormonu ve Anabolizan İlaçlara Geçiş, Cerr. Tıp.Fak. Dergisi, c.15. Nisan 1984, Sayı: 2'den ayrı bs., s.350.
- (206) İbn Baytar: (1197-1248). Endülüs'lü Arap hekim. Dioskorides ve Galen gibi ünlü hekimlerin eserlerinden de yararlanarak kısaca Baytorname denilen tedavi kitabı ile ünlüdür. Eserinde 1400 kadar drog tanıtmaktadır. T.Baytop, Türkiye'de Bitkiler İle Tedavi, İ.Ü.Yay.No:3255, Eczacılık Fak.No.40, İst., 1984, 32-35.

25. Sır Zekeriyya Razi'nin Kitabü'l-Hülâsa'sından alınmış. Bakırdan yapılmış bir iğne birkaç defa kızdırılıp erkek keçi kanında soğutulduktan sonra kulak memesi delinirse, o kulak memesi bir daha kapanmaz.

990. Sır: Bir kadın kuzu kulağı tohumunu bir beze koyup sol pazusuna sararsa gebe kalmaz. Bu sır İbn Zühre'den alınmış.

3- Hikâye-i İbrahim Paşa Ba İbrahim Gülşeni(208).

Hayrullah Efendi'nin Tıp Mektebinde öğrenci iken yazdığı bu dört perdelik tiyatro eseri, ders notlarını tuttuğu defterde bulunmaktadır. Kırmızı maroken kaplı, içinde Tıp Mektebi'nin planları, karikatürler, imza ve reçete örnekleri olan defter 190x290 mm ebadında ve 46 yapraktır. Tiyatro eseri defterin 20/2-28/1 yaprakları arasındaki 16 sayfasını kapsamaktadır(209).

Hikâye-i İbrahim Paşa dram türünde bir tiyatro eseridir. Eserde; Osmanlı Sarayı, padişahın da içinde bulunduğu devlet büyüklerinden seçilmiş kahramanlar ve bunlar arasında geçen gurur, ihtiras, intikam, kuşku

- (207) Zekeriyya Razi: (854-932). Horosan'da Rey şehrinde doğmuş ünlü İslâm alimi. 184 eserinin 50'den fazlası tıbbidir. En büyük eseri El-Havi olan Razi'nin çiçek ve Kızamıkla ilgili olan eseri Batı dillerine çevrilmiştir ve aranan eser olmuştur. Farmakolojiye birçok madde sokmuştur. ateşin bir hastalık değil, hastalık belirtisi olduğunu söylemiştir. S.Ünver, İslâm'da Tıp, Tıp Tarihi Yıllığı II, s.6.
- (208) Eserin orijinali bulunamadığı için inceleme imkanı olmadı. Bir tiyatro eseri olan İbrahim Paşa ile İbrahim Gülşeni'nin Hikâyesi Aytekin Yakar tarafından Lâtin harflerine çerilerek tam metin halinde yayınlanmıştır. A.Yakar, Hikaye-i İbrahim Paşa Ba İbrahim Gülşeni, A.Ü.Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yay: 160, Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Enstitüsü: 3, Ankara, 1964. Eseri değerlendirmede gerek A.Yakar'ın gerek diğer araştırmacıların konu ile ilgili yayınlarından faydalandı. ^{da yazdığına göre}
- (209) A.Yakar, a.g.e., s.6., Abdülhak Hamit Tarhan a.g. bu defteri muhafaza etmek üzere S.Ünver'e vermiş ve İst.Tıp.Fak. Tıp Tarihi Enstitüsü Yazmalar bölümü 221 numaraya kaydedilmişse de bu defter bugün İst.Tıp.Fak. Deontoloji Anabilim ve Cerr.Tıp.Fak. Deontoloji Anabilim Dallarında bulunmamaktadır. S.Ünver'in a.g. arşivi Hayrullah Efendi dosyasında S.Ünver'in yazısı ile defter hakkında uzunca bilgi verildikten sora, defterin enstitüde olduğu ancak son zamanlarda görünmediği kayıtlıdır.

gibi duyguların oluştuğu bir ortamda geçmektedir(210) oyunun konusu tarihi olup 19.yy.da Mısır'ın tehlike gösteren durumuna dikkat çekilmiştir. Olay her ne kadar Kanuni zamanında geçiyorsa da piyesteki sorun 19. yy. Osmanlı Devletine aittir(211).

Piyeste bulunan kahramanların isimleri: 1) İbrahim Paşa, sadrazam ve padişahın damadı, 2) İskender Çelebi, Defterdar (mali işler sorumlusu), 3) Silahdar, 4) İbrahim Paşa'nın adamları, 5) Padişah Sultan Süleyman, 6) Devlet ileri gelenleri.

İçeriğinde müzik de bulunan Piyesteki olay özetle şöyledir(212): Şeyh İbrahim isimdeki derviş, Mısır'dan çıkacak İbrahim isimli birinin Osmanlı Devletine zarar vereceğini söyler. Bu kehanet Mısır'dan devşirilip sonradan sadrazamlığa yükselen kendini gurura kaptırmış ve padişaha kafa tutacak kadar ileri gitmiş İbrahim Paşa'yı korkutur. Hindli Siyavuş Kehaneti sadrazama iletirken Defterdar da yanlarında bulunmaktadır. İbrahim Paşa Defterdar'ın sırrı duymasından rahatsız olur, yakalatır, zindana attırır. Defterdar İskender Paşa'yı ziyarete gelen hindli Siyavuş, onun zindanda olduğunu öğrenir. İbrahim Gülşeni yeni bir kehanette bulunur ve Devletin zarar göreceği İbrahim'in Sadrazam İbrahim Paşa olmayıp

(210) Hayrullah Efendi eserinde piyese hikâye demiştir. A.Yakar bu isimlendirmeyi a.g.e.nin 12.sayfasında şöyle açıklamaktadır: "Yazarın Avrupa Seyahatnamesinin 300.sayfasında da operayı 'ibret-âmiz bir takım hikâyelerin suret-i mücessemesi (ders verici bir takım hikâyelerin canlı şekil) diye tanımlar. Hayrullah Efendi'nin piyese kavramını karşılayacak bir isim bulma çabası içinde olduğu görülüyor".

(211) A.Yakar, a.g.e., s.12.

(212) Hayrullah Efendi'nin yazdığı bu piyese edebiyat tarihi yazarları arasında bazı yönleriyle tartışma konusu olmuştur. İ.H.Danişmenin Piyese yayınladığı sayısındaki tanıtma yazısında, Tanzimat Edebiyatımızda ilk piyese Şinasi'nin Şair Evlenmesi değil, Encümen-i Dâniş ikinci başkanı Hayrullah Efendi'nin Hikâye-i İbrahim Paşa Ba İbrahim Gülşeni olduğunu iddia etmiştir. Çünkü Hayrullah Efendi Tıp Mektebini 1844'de bitirdiğine ve eserde not defteri içinde bulunduğu göre Şair Evlenmesinden (1859) en az 15 yıl önce yazılmıştır. Mustafa Nihat Özön ise; neşir tarihine kadar ailesi dışında kimsenin bilmediği piyese ancak yazarına özelliğinin bir kanıtıdır, 1939 tarihine kadar neşredilmemiş bir eser 1860'da neşredilmiş şair Evlenmesi'nin ilklik sıfatını etkilemez şeklindeki ceva-

Hicri 1247'de Mısır'dan çıkacak başka İbrahim olduğunu söyler(213). Son kehanetten habersiz olan Sadrazam İbrahim, Defterdar İskender Çelebi'yi öldürtür. Olayın entrikalarını İskender Çelebi'nin mektuplarından öğrenen Kanuni de Sadrazam İbrahim Paşa'yı öldürtür(214).

4- Kıta-i Afrika

Süleymaniye Kütüphanesi Hüsrev Paşa Bölümü 265 numarada kayıtlı ve istinsah tarihi 1262 (1845) olan yazma eserin ebadı 14,5x24,2 cm'dir. Mukavva cilt içinde olan eser rika hattıyladır ve bakımlı durumdadır. *Hasan Nazmi tarafından istinsah edilen yazma 32 varaktır.*

S.Özege'nin Eski Türkçe Baskı Eserler Katoloğunda kayıtlı olmayan adı geçen bu eser İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Katoloğunda eski Türkçe baskı eserler arasında zikredilmektedir. Katalogda 9435 M 29 numarada kayıtlı olan eser fişlere yazılmadığı için görülemedi. Katalogda verilen bilgiye göre eser; 1268 (1851-52) yıllarında basılmış olup 23,5x16,5 ebadında ve 220 sayfadır. Yine aynı katalogda Malte Brun, kısaltarak tercüme eden Hayrullah denmektedir.

Yazma eserin bölüm başlıkları: Tarif-i Umumidir, Kıta-i Afrika, Afrika'nın Dağları, Afrika'nın Nehirleri, Afrika'nın Denizleri, Afrika'nın

bını 1940'da kendisinin yayına hazırladığı Şair Evlenmesi'nin önsözünde belirtmiştir. Hikâye-i İbrahim Paşa'daki trajik unsurlar ve müzik Refik Ahmet Sevengil tarafından opera olarak tanımlanmıştır. A.Yakar; Fevziye Abdullah'ın Dün-Bugün Yay. Şinasi Külliyesi'nin II.Kitabı'nın önsözünde belirttiği; Hikaye-i İbrahim Paşa bir tıbbiye talebisinin not defterine yazdığı müsfeddelerdir, perde, tablo gibi kavramlar karıştırılmıştır, hadiseler bir tarihçi gözüyle incelenip milli ve siyasi hislerle yazılmıştır şeklindeki görüşüne, "çocuğun zayıf doğmuş olması doğmamış olması demek değildir" diye cevap vermektedir. Yine A.Yakar; Şair Evlenmesi'nin ilklğine gölde düşürmemek için Hikâye-i İbrahim paşa'yı unutmaya gerek yoktur; yerleri belirlenerek ikisine de hak tanımak en doğru olanıdır, Şair Evlenmesi yayınlanan İlk Türk Piyesi, Hikaye-i İbrahim Paşa ise yazılmış İlk Türk Piyesidir" demektedir. A.Yakar, a.g.e., s.6-11.

(213) Bu tarih Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa ile oğlu İbrahim Paşa'nın isyan yılına isabet etmektedir. A.Yakar, a.g.e., s.13.

(214) A.Yakar, a.g.e., s.15-36.

Adaları, Mısır'ın Nebatları, Mısır'ın Hayvanları, Mısır'ın Madenleri, Adıgeçen Arazinin Havası, deniz Kenarında Bulunan Şehirler, Vahalardaki yerleşim Bölgeleri, Osmanlı Devleti'nin Mısır'daki Mali ve Askeri Durumu, Güneyde Bulunan Yerleşim Bölgeleri, Kımur Dağları, Habeş Ülkesi, Berberi Şehirleri, Trablus Eyaleti, Trablus Şehri, Tunus Eyaleti, Cezayir, Fas Ülkesi, Çöl ve Büyük Sahra, Senegal ve Gambiya, Sudan, Kongo, Septe Boğazı ve Ümit Burnu Sahilleri, Güneydoğu Sahilleri, Doğu Sahilleri, Doğu Afrika'ya Bağlı olan Adalar, Batı Afrika'ya Bağlı Olan Adalar.

Yazar eserin mukaddimesinde daha önce Başmüneccim Osman Efendi'nin Avrupa ve Asya kıtalarına dair tercümelemler yaptığını, kendisinin de Fransızca'yı bilmesi nedeniyle bu tercümelemleri yaptığını, bundan sonra Amerika Kıtası ve Büyük Okyanus'ta bulunan adalar hakkında tercümelemler yapacağını belirtiyor.

Yazar; eserin Kıta-i Afrika, Tarif-i Umumi bölümünde özetle, Afrika Kıtasının Dünya'nın üçüncü kıtası olup Süveyş vasıtasıyla Asya'ya bitişik olduğunu, Güney'den Kuzeye 1820 fersah, Doğu'dan Batı'ya 1650 fersah olmasıyla 1.750.000 fersah karesinde üçgen şeklinde bir yarımada olduğunu tarif ettikten sonra burada yaşayanların siyah renkli ve habeşi kişiler olup nüfusunun tahminen 110.000.000 olduğunu belirtip 18 vilayete sahip olduğunu, bu 18 vilâyetin de üçünün Kuzey, yedisinin orta, sekizinin Güney'de olduğunu anlatıyor. (Va. 2^a)

Afrika kıtası hakkında bilgilerin az olduğunu ileri süren yazar bilinmeyen arazi dedikleri çölün çok sıcak, kıtanın da nebat bakımından mahsulsüz olduğunu kaydediyor. (Va. 2^a)

Afrika'nın Asya kıtasına yakın olan yerinde Gazze'den Akdeniz'e doğru Dimyad, Reşid, İskenderiye, Trablus, Tunus, Cezayir ve Fas'ın bulunduğu, Fas'ın dahilinde bulunan Septe Boğazı'ndan Güneybatıya gidildiğinde Gambiya, Senegal ve daha Güney'e gidildiğinde Gine Körfezi ve Gine'ye gidileceğini belirten yazar Afrika'nın en Güneyinde Ümit Burnu'nun bulunduğunu, Ümit Burnundan yukarı doğru gidildiğinde Kuzeydoğuda Mozambik, Zengibar, Babülmendep ve Habeş Boğazı ile Mısır sahil şeridine varılacağını belirtiyor. Yazar devamlı, Süveyş'in Afrika ile Asya

kıtalarının birleştiği yerde bulunduğunu, Afrika sahillerinde üç boğaz olduğunu bunlardan birincisinin Akdeniz ile Büyük Okyanus'un birleştiği yerdeki Septe Boğazı, ikincisinin madagaskar adası ile Mozambik arasındaki Mozambik Boğazı ve üçüncüsünün Kızıldeniz ile Hind Okyanusu'nun birleştiği yerdeki Babülmendep Boğazı olduğunu kaydediyor. (Va. 2^b)

Afrika'da beş büyük körfez ve bu körfezlere mukabil burunlar olduğunu kaydeden yazar Afrika'nın dağlarından ve nehirlerinden söz etmektedir. Kıtada tarçın, hurma, incir, akasya, demirhindi, muz, ceviz gibi meyvelerin çok fazla yetiştiğini, eti yenen hayvanların, acaip av hayvanlarının, haşaratın bulunduğunu, madenlerden altın istihsalinin fazla olduğunu, ayrıca bakır ve gühercile gibi maddelerin de elde edildiğini bu bölümde anlatmaktadır. (Va. 3^a)

5- Mesail-i Hikmet

İsmi fizik meseleleri olarak çevirebileceğimiz bu baskı eser Süleymaniye ve İstanbul Üniversitesi Kütüplanelerinde bulunmaktadır. Kitap 13x20 ebadında ve 119 sayfa olup üç tablo içermektedir. Baskı tarihi Evahir-i Rebiü'l-evvel 1265 (Şubat 1849) olan eser, Amire matbaasında tab~~ed~~ edilmiştir.

Eserin üçüncü sayfasında müellifle ilgili şu paragraf bulunmaktadır: "Mevali-i azamdan ve Meclis-i Maarif-i Umumiye azasından Mekteb-i Tıbbiye ders nazırı faziletli Hayrullah Efendi'nin Mekatib-i Rüşdiye(215) şakırdanı için hikmet-i tabiiye'den cem ve telif eylediği Mesail-i Hikmet nam risaledir."

Fihrist adı ile yapılan cedvelde eserdeki konular şunlardır: Fiziğin Esası, Havanın Belirtileri, İstikametleri Belli Mevsim Rüzgârları ve İstikametleri Değişik Düzgârlar, Işığın Belirtileri, Elektrik ve Isı Üretimi-Deprem, Mıknatıs Akımı veya Çekimi, Galvanizma, Mekaniyye yani Cisimlerin Hareketi, Güneş ve Ay Hakkında Bazı Fikirler, Sesin İşitilmesinde Havanın Dalga Hareketi, Görme ve Görmeye Vasıta Olan Gözün Tarifi, Kitapta Adı Geçen Aletlerin Kısa Özeti, Kitapta Geçen Fizik

Terimleri, Tıp Lûgatı Cedveli.

Yazar eserin mukaddimesinde Maarif-i Umumiye Meclisi tarafından kurulan Mekatib-i Rüşdiye talebesi için yazdığı bu eserde, Mekeb-i Tıbbiye'de tahsil ettiği tıp bilimi içinde geçen fizik yani hikmet-i tabiiyeden 220 soru-cevaptan meydana gelen 12 makale düzenlediğini belirtiyor.

Kitaptaki soru ve cevaplardan bazı örnekler:

Birinci Soru: Fizik, yani ilm-i hikmet-i tabiiye nedir?

Cevap: yaratılmış her şeyin tabiatından sözedilen ilimdir. Aklın olabileceği herşeyin özelliklerini inceler. Eski alimler felsefe kelimesinin eşya ve insanla ilgili her şeyi içine aldığı zannettiklerinden Eflâtun(216) sözkonusu bu kelimenin ifade ettiği manayı hikmet ve tabiiyat olarak ikiye ayırmıştır. Eskiden siyaset, hesap, hendese felsefe olarak değerlendirilmişse de, sonradan bunların hepsi felsefe olarak kabul edilmemiştir (s.4-5).

Altıncı soru: Hikmet kaç kısma ayrılır?

Cevap: Hikmet ilmi yani felsefiyat genel olarak hikmet-i ameliyye ve hikmet-i tabiiye olmak üzere iki kısımdır (s.5).

Yedinci soru: Hikmet-i ameliyye nedir?

Cevap: İnsanın ahlâk ve adetlerine hizmet eder ki buna bazıları hikmet-i siyasi ve hikmet-i ahlâki derler (s.5).

Sekizinci soru: Hikmet-i tabiiye nedir?

Cevap: Hikmet-i tabiiyenin kendine has iki ismi vardır. Birisi Yunanca'dan alınmış olan ve tabii cisimlerin durumunu gösteren fisiha yani fiziktir. İkincisi tabii cisimler hakkında ileri sürülen fikirler anlamına filozofiyatdır (s.5).

(216) Eflatun (427-347). Platon isminin araplaştırılmış şeklidir. İslâm düşünürlerine tesir etmiş Yunan filozofudur. O.Hançerlioğlu, Felsefe Ansiklopedisi, Remzi Kitabevi, İst. c.5, Platonculuk maddesi İslâm Ansiklopedisi, c.1, Eflâtun maddesi.

Yazar 19. soruda, yüksek bir dağa çıkıldığı zaman barometre (yazar mizanü'l-hava diyor) içindeki civanın aşağıya inmesinin sebebini; havanın ağırlığının az basınç yapması olarak açıklıyor (s.12).

Yirmibirinci soruda, insan ve hayvanların kapalı bir yerde uzun zaman kapalı kalmaları sonucu nefes alamamalarını ve ölmelerini şöyle açıklıyor: İnsan ve hayvanın göğüslerinde bulunan akciğerler, nefesin verilmesi sırasında bozulmuş azotu yani öldürücü ve asit karbonik (yazar hâmız-ı fahmi diyor) karışmış havayı çıkarırlar. Bu hava kapalı bir yerde birikince akciğerlere bozulmuş hava girer (s.13).

Yazar 22. soruda, bol nebat bulunan yerlerde oturmanın insan sağlığı açısından faydasını soruyor ve şöyle cevaplıyor: Nebatlar havayı temizleme özelliğine sahiptirler. Nebatlar insan ve hayvanın nefesiyle verdiği karbonik asiti alıp kullanırlar ve adigeçen canlılara gerekli olan güzel havayı verirler(217) (s.13).

25. soruda kömür madenlerinde maden işçilerinin arasında vuku bulan ölümlerinin sebebine de şu açıklamayı getiriyor: Maden ocaklarında kömür gazı denilen ve yeni kimya terimlerinde "müvellidü'l-ma karbon-i evvel" (bu terimin karşılığı bulunamadı) olarak isimlendirilen gazın bulunması ölüme neden olur. Adigeçen bu gazın madencilerin kandillerinden çıkan şerare ile patladığını ve yangınlara neden olduğunu da anlatan yazar Devi(218) isimli İngiliz hekiminin emniyetli kandiller yaptığını ve bu kandillerin nasıl çalıştığını da ilave ediyor.

Kitabın sonunda, eserde adı geçen bazı aletlerin şekilleri verilmiş. Yine bu aletlerin çalışma şekli de kitapta açıklanmış. Örneğin, üç numaralı, şekil için yazar şöyle diyor: "Mizanü'l-hava denilen alete Fransızca barometre derler ki havanın letafet ve kudretini..." 11 numaralı şekil

(217) Canlıların O₂'ye olan ihtiyaçları, bitkilerin Co₂ alıp O₂ verdikleri konusunda 18.yy.da İngiliz Prestley çalışmış, Fransız kimyacısı Lavoisier yaptığı deneylerle kanıtlamıştır(1783). C.Yıldırım, a.g.e., s.143.

(218) Devi: Sir Humhry Davy: (1778-1829). İngiliz fizikçi ve kimyacısı. Sodyum ve potasyum elementlerini keşfetmiştir. C.Yıldırım, a.g.e., s.153.

için şu sözcükler kullanıyor: "Layd(219) nam hekime nisbet edilen Layd şişesi..." Yazar bu şişeyi tanıtırken negatif ve pozitif elektrikten söz ediyor. 14 numaralı şekil için kullandığı sözcükler: "Galvanizma bataryası(220) dedikleri dahi 25. suailin cevabında tasrih olduğu üzere "batargalvanik" tabir olunan alet tûtiya ile bakırdan..."(s.94, 98) diyerek rüştiye öğrencisine fizik konularında bilgi vermektedir.

6- Nakş-i Hayal

İ.Ü.Kütüphanesinde 1265 numarada kayıtlı bu yazma eser 16x23 cm ebadında olup, 67 varaktır. Eser müellif hattı ile olduğu için adigeçen kütüphanenin merkez müdürlüğünden alınan özel izinle okuyucuya verilmektedir. 67 varağının 29'u tam sayfa yazılmış olan Nakş-i Hayal müsfedde halindedir. Diğer varaklarda krokiler, plânlar, çiçek buketi çizimleri, imzalar, hesap işlemleri bulunmaktadır. İsmi hayal nakışları, süsleri manasına gelen Nakş-ı Hayal adlı bu eser edebi mahiyettedir.

Talik hattıyla olan eserin Va2^a'sında kırmızı mürekkeple "Sahip molla Kütüphanesi" yazmaktadır. Va.3^a'da süsleme içinde "Nakş-ı Hayal, Ketebe hazel kitab derd-i zaman/Hazret-i Abdülmecid Han Alicenab" ibaresi bulunmaktadır. Aynı varakda "El fakir el hakir reisü'l-ettib-i Sultani Abdülhak Efendizâde Hayrullah hulusu gafere huma 11 B sene 1255" (20.9.1839) bunu takiben "Yedi sene zarfında vukuatına olan serencam kırk gün içinde isbat-ı müddet etmek için keşide-i silk-ı sûtur kılınmıştır" cümlesi okunmaktadır. Eser yazarın öğrencilik yıllarına aittir. Va. 1^a da şu dizeler yazılıdır:

-
- (219) Layd Şişesi: 18.yy.da elektrik araştırmalarında önemli bir husus Leyden şişesinin geliştirilmesidir. Leyden Üniversitesinde yapılan bu çalışmalarda elektrik yüklenen şişeye Leyden şişesi denmiştir. E.Akarlı, R.Canbeyli ve diğerleri, 16.yy.dan 18.yy.la çağdaş kültürün oluşumu, Metin Yay. İst. s.243.
- (220) Galvanizma bataryası: İtalyan Fizikçisi Luigi Galvani'nin (1737-1798) elektrik üzerine çalışmaları nedeniyle yapılan bataryaya verilen isim. E.Akarlı, R.Canbeyli ve diğerleri, a.g.e., s.244.

Kâğıt olsa safha-i alem
Ağaçlar hep kalem
Yine yazmakla tükenmez
Ettiğin cevr-i cefa.

Vk.6^a da şu dizeler yazılıdır:

Etbeni zencir-i cefadan halas
Hatır-ı virâne tecella ede.

7- Tarih-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye

Alman Tarihçi Hammer'in "dikkate değer bir eser" olarak nitelendiği(221) Tarih-i devlet-i Aliyye-i Osmaniyye" nin basımı için Baş.Arş.İrade dahiliye 16828 numara ve 13 C 1269 (24.3.1852) tarihli Meclis-i Maarif-i Umumiye'de kaleme alınıp Sadarete gönderilen ve altında sözü geçen meclis üyelerinden Abdülhak mühürünün de bulunduğu 16 mühür ve Cevdet Efendi'nin bulunmadığına dair notun kayıtlı olduğu arşiv belgesinde; eğitime verilen önem nedeniyle birçok eser telif edilmekte olduğu, bunun gibi, Meclis-i Maarif-i Umumiye azalarından, Encümen-i Dâniş ikinci başkanı Hayrullah Efendi'nin de eğitime yönelik bir hizmet amacıyla telâfine başladığı devlet-i Aliyye Tarihi'nin beş cildini tamamlamayı adı geçen meclise sunduğu, basımından başka bir menfaat beklemediği, eserin yazılan kısımlarının her cildinin bir osmanlı padişahına ayırarak iç ve dış olayları çevresi ile birlikte ele aldığı için, tamamlamaya muvaffak olduğu takdirde, takdire şayan bir eser olacağından basılmasının ve diğer ciltlerinin de yazılarak neşredilmesi uygun olacağından tabına müsaade edilmesi... yazılıdır. Eserin basımı için 18 C 1269 (29.3.1852) tarihinde İrade çıkmıştır(222).

(221) Franz Babinger, çev. Çoşkun Üçok, a.g.e., s.390-392.

(222) F.Babinger, a.g.e.de Hayrullah Efendi için "yazı yazma alanında çok verimli bir kişi olan Hayrullah, Tarih-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye adlı eserinden ötürü de dikkate değer. Hammer bile bu eserden dikkate değer bir eser diye bahsetmektedir. Çünkü bu, Batı kaynaklarını da gözönünde tutarak o devirde yaşamış olan İslam ve Hıristiyan hükümdarlar hakkında kısa bilgi vermekte ve sade, geleneksel özentiden kurtulmuş bir üslupla ve tam bir yansızlıkla olay-

Baş.Arş.İrade Meclis-i vâlâ 12360 numara ve 12 Recep 1270 (10.4.1853) tarihli belge tabı biten Devlet-i Aliyye Tarihi'nin fiat tesbiti ile ilgilidir.

ları tasvir etmektedir. Yani bu eser aynı zamanda dünya tarihini toplu olarak görüş denemesi, hiç olmazsa dünya tarihinin büyük olayları ortasında ve bunlarla olan bağılıkları yönünden Osmanlı Tarihini inceleme yolunda bir adımdır. Hayrullah Efendi'nin yararlanmış olduğu Avrupa kaynaklarının çoğu Fransızca yazılmıştır. Hammer'in GOR'sini Fransızcasından okumuşur" demektedir. Babinger aynı yazıda; Hayrullah Efendi Tarihi'nin ilk on cüzü ile ilgili geniş inceleme yapmış Hammer ve diğer tarihçilerin konu ile ilgili yayınlarının künyesini de verdikten sonra Hayrullah Efendi'nin Osmanlı Tarihinin basımı ile ilgili bilgiler de vermektedir. Orhan Bayrak, Osmanlı Tarihi Yazarları, Osmanlı Yayınevi, 1982'de Hayrullah Efendi için iyi Osmanlı tarihçilerindendir, olayları aynı zamanların diğer devletleriyle kıyaslayarak sade bir üslupla anlatmakta demektedir. Cemaleddin, Osmanlı Tarihi ve Müverrihleri, İkdam Mtb., İst. 1314'de Hayrullah Efendi'nin eserinde sade bir dil kullandığını kaydetmektedir. Mükrimin Halil Yınanç, Tanzimat'tan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik isimli makalesinde; Hayrullah Efendi'nin zamanına göre mütehasıs denebilecek derecede İslam ve Osmanlı Tarihine vakıf bir kişi olduğunu İslam tarihlerinin birçoğunu ve Ali Osman tarihlerinin birçoğunu gözden geçirdiğini, eserinde olaylarla ilgili rivayetleri mukayese ve münakaşa ve hatta kaynak intikadı yapacak zekaya sahip olduğunu, olayların sebep ve sonuçlarını bulmaya çalıştığını, Osmanlı padişahları ile çağdaş olan İslam ve Hıristiyan hükümdarlarını ve durumlarını kıyasladığını ancak bunların yanında Hayrullah Efendi'nin birçok önemli kaynağı görmediğini, dini ve mistik fikirlerin etkisinde olduğunu ama buna rağmen bu kitap bizde gerçek tarih çeşidine yaklaşan eserlerden biridir demektedir ve devamla Namık Kemal'in yazdığı Osmanlı Tarihi'nde Hayrullah Efendi ile Hammer'in etkisinde kaldığını kaydetmektedir. Tanzimat I, İst. 1940, s.576-577. Mustafa Nihat Özön, Metinlerle Türk Edebiyatı Tarihi isimli eserinde "Hayrullah Efendi ve yazdığı Tarihi için; müsbet bilimler bilgisi, yabancı dillerde benzerlerini okuyabildiği kitaplar, tarihini özel bir önemle şereflendirmiştir, genel tarih bilgisi gerek metinde Osmanlı Tarihiyle bir hizada olarak ve gerek ilave edilen cedveller de özetlenmiştir" demektedir. Özön, Hayrullah Efendi Tarihi'nin birinci cildinden alıntı yaparak Tarihin Faydaları başlığı altında eserine koymuştur. Devlet Matbaası, İst., 1934, s.445, 447-448. Von Erich Prokosch, Der Bruderzwist in Habsburg im Geschichts Werk des Hayrullah Efendi makalesinde, Hayrullah Efendi'nin Tarihinde ele aldığı Habsburg sülalesindeki kardeş kavgalarını ele almıştır, sonder druck aus dem Jahrbuch des österreichischen sankt Georgskollegs in İstanbul, 1985.

Hayrullah Efendi'nin adı geçen bu eserinin 14. cildinin yazma nüshası İ.Ü.Kütüphanesi No: 1468'de kayıt olup istinsah tarihi 10 Ca 1279 (3.XI.1862) dir. 14,5x24 cm ebadında olan eserin yazı türü nesihdir. Yazma bakımlı durumdadır. Hayrullah Efendi eserinin her cildini bir padişah için tasarlamış ancak ölümü nedeniyle I. Ahmet'e kadar (1603-1617) gelebilmiş, Sonradar Divân-ı Akkâm-ı Adliyye'de müfettiş olan Ali Şevki Efendi esere devam edip iki cild ilavesiyle 18 cilt tamamlamış ve İbrahim dönemine gelinmiştir. Tarihin son iki cildinin Ali Şevki Efendi'nin zeyli olduğu eserde belirtilmiştir. Eserin Hayrullah Efendi tarafından yazılmış 16 cildin, 13. cildi Muhib Matbasında basılmıştır. İlk üç cildinin Matbaa-i Amire'de basılmış olduğunu belgelerden öğreniyoruz. Diğer ciltlerinin bazılarında Matbaa-i Amire ismi verilmiş, bazılarında matbaa ismi zikredilmemiştir. S.Özege, Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğunda bütün ciltlerin Matbaa-i Amire'de basıldığını yazmıştır. Eserin ciltlerinin sayfa sayısı ve basılış tarihleri cilt sırasına göre şöyledir: 1- 137 s., 1270 (1853), 2. 97 S. 1270, 3.113 S, 1270, 4. 106 s (tarih yok), 5.89 s.(t.y.), 6.113 S., 1287 (1870), 7.98 s., (t.y.), 8.185 s., 1288 (1871), 9.157 s.(t.y.), 10.97 s., (t.y.) 11.236 s.(t.y) 12.68 s., (t.y.), 13.89 s. (t.y), 14.137 s., 1282 (1865), 15.85 s., 1281 (1864), 16.79 s., 1289 (1877), 17.121 s., 1290 (1873), 18.71 s., 1292 (1875).

16 cildi toplam 1886 sayfa olan eser, Ali Şevki Efendi'nin iki ciltte toplam 192 sayfa ilavesi ile 2078 sayfayı bulmuştur. Eserin birinci cildi 620 (1223)-680 (1281) yılları olayların kapsıyor. Fasil başlıkları şöyledir:

1.Fasil: Osmanlı Hanedanı'nın yüce atalarına dair biraz gerçek araştırma ile Ertuğrul Gazi'nin sülâlesinden çıkan Osmanlı Hanedanı'nın diğer İslâm milletlerine olan üstünlüklerini çeşitli yollardan gösterir.

(223) Hayrullah Efendi'nin tarihinde her padişaha ayrılan bölüm için kimi yazarlar cilt, kimileri de cüz sözcüğünü kullanmıştır. Bu cüz veya ciltlerin en azı 67 sayfa e çoğu 237 sayfadır. Eser de cilt sözcüğü kullanılmıştır.

2.Fasıl: Osmanlı Hanedanı'nın atası Gazi Ertuğrul hazretleri'nin Anadolu'ya gelip girdikleri esnada çağdaş olarak mevcut olan İslâm melikleri ve Hristiyan hükümdarlarının buldukları çeşitli durumları hakkındadır.

3. Fasıl: Gazi Ertuğrul Hazretleri'nin önce Anadolu'ya gelip yerleşerek ölümüne kadar geçen olayları bildirir.

4. Fasıl: Aynı asırda dünya milletlerinin medeniyet ve terbiye dereceleri ve bu hususta meydana gelen fenler ve çeşitli bilgilerin özeti ile mevcut hükümdarların fihristini bildirir(224).

Eserin birinci cildinin ilk sayfasında şunlar yazılıdır: Bu değerli eser, Devlet-i Aliyye ve Osmanlı Saltanatı tarihinin mukaddimesi olup sudûr-ı izâmdan Maarifi Umumiyye meclisi başkanlığına şeref veren reisü'l-ulemâ semâhatlü Abdülhak Efendi hazretleri'nin soylu evlâdı olup Meclis-i vâlâ-yı Ahkam-ı Adliye ve adı geçen Meclis-i Maarif-i Umumiye ve Nâfia azalıklarıyla Encümen-i Dâniş ikinci başkanlığı ile de emsalinden üstün olan Osmanlı devlet adamlarından saadetlü Hayrullah Efendi hazretlerinin çok değerli eseri olmak üzere zaman ve yüzyılların sayfalarına girmiştir.

Sözü edilen birinci cildin ikinci sayfasından başlamak üzere yazar kendi mukaddimesinde diğer eserlerindeki mukaddimelerde olduğu gibi Allah'a hamd ve Peygambere salavatdan sonra baba ve atalarının 160 seneden beri padişaha hizmetleri nedeniyle övünç duyduğunu, kendisinin de uzun senelerden beri tahsil edip hekimlik ve diğer fenlerden coğrafya ve tarihten telif ve tercüme yaptığını(225) ancak Padişahın birçok ihsan ve lûtfuna nail olmuş bir kişi olarak Osmanlı Hanedanı'nın güzel eserlerini ve faziletlerini gelecek kuşaklara anlatmayı görev bildiğini belirttiikten sonra istediği doğrultuda bir tarihin çıkış noktasını şöyle ifade ediyor: Önemli eserlerden yararlanarak dünya olayları içinde Osmanlı-

(224) Herbir cildi bir padişaha ayrılan fasıl başlıkları benzerlik gösterildiğinden tezde verilmemiştir.

(225) Hayrullah Efendi'nin kendi kaleminden Tarih eseri yazdığı öğreniliyorsa da İstanbul Kütüphanelerinde Osmanlı tarihinden başka tarihi konuda eserine rastlanmadı.

Devleti'nin iç ve dış politikasını ele alıp yeni bir tarihin meydana çıkarılması uzun zamandan beri arzumdu.

Yazar bunu nasıl gerçekleştirdiğini de şu şekilde belirtmiş: Osmanlılar ortaya çıktığı sırada Asya, Avrupa, Afrika'da hangi İslam hükümdarları bulunuyordu; İslam, Hıristiyan rekâbeti nedeniyle çıkan savaşlardan kimler neler elde ettiler, diğer İslâm hükümdarlarına göre Osmanlıların üstünlüklerini tesbit ettim. Ayrıca Avrupa Hıristiyan ülkelerinin birbirleri ile olan ilişkilerini, medeniyet ve eğitim bakımından ulaştıkları aşamayı belirledim. Bunlarla beraber Osmanlıların ortaya çıktığı sıralarda dünya milletlerinin durumunu, Osmanlı Devletinin nasıl doğup büyüdüğünü araştırdım.

Yazar faydalandığı kaynaklar hakkında şu bilgileri veriyor: Makbul ve muteber tarihlerin kabul edilen, gerçek rivayetlerinden, yabancı dillerde yazılmış birçok genel ve özel tarihlerden faydalandım. Ertuğrul Gazi'den başlayarak tüm padişahların olaylarını çağdışı olan hükümdarların olayları ile birleştirdim.

Yukarıdaki bilgilerden sonra vak'a nüvislerin(226) izlediği yolu değiştirdiğini ileri süren yazar devamla, okunuşu kolaylaştırmak için padişahın tahta çıkışı ile sonu arasındaki zaman zarfında çağdışı olan hükümdarların zamanı ile karşılaştırdığını ve her padişah için bir kitap düzenlediğini açıklıyor. Devamla, zamanın padişahı Sultan Abdülmecid için de ismi ve sayfaları süslenmiş olarak eseri 32 kitaba böldüğüne işaret ediyor.

Yazar ilk cildin Ertuğrul Gazi'ye ait olup 620(1223)-680 (1281) senelerini ihtiva ettiğini, 60 yıllık süre içinde iç olaylar ve zamanın hükümdarlarını ve dış olayları ele aldığını ve basımı için ferman çıktığını belirtip, diğer ciltlerin de tamamlandıkça takdim edileceğini söyleyerek Allah'a dua ile mukaddimeyi tamamlıyor(227).

(226) Vaka'nüvis: Zamanın hadiselerini kayıtlı vazifeli bulunan resmi devlet tarihçisi F.Devellioğlu, a.g.e.

(227) Hayrullah Efendi'nin Osmanlı Tarihi Zuhuri Danışman tarafından sadeleştirilerek Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Tarihi adıyla Son Havadis Yayınları tarafından 1971 yılında neşredilmiştir. Ciltlerin sayfa

Eserinin birinci faslında Osmanlı Hanedanı'nın şeceresini ele alan yazar ikinci fasılda Osmanoğullarının atası Gazi Ertuğrul Hazretleri'nin Anadolu'ya geldikleri sırada çağdaş olarak mevcut olan İslâm ve Hıristiyan hükümdarlarının durumları hakkında şunları yazıyor:

1184-1264 seneleri arasında Asya kıtasındaki İslam hükümdarlarının en kuvvetlilerinden biri Selçukluların Rum kıtası dedikleri Anadolu Parçası ve yine Selçukluların şam ve Halep'teki şubeleriydi. Mısır idaresi Eyyubi Türklerinin elinde, halifelik Abbasilerdeydi. Diyarbakır Artukoğulları'nın, Hama ve Humus Eyyubilerin, Mekke-i Mükerrreme İdrisîlerin, Yemen Eyyubi kolundan Takiyüddinoğlu Süleyman'ın, Hatay ve Hıtan Cengiz Han'ın, Afrika ve Endülüs Muvahidoğullarının elindeydi.

Hıristiyan Katoliklerin ruhani liderleri İnnosan III ve Honoryus III'dü. Fransa'da Kral Filip II, İngiltere'de Kral Jan, İspanya'da Aleksandr I, Portekiz'de Kral Alfons II, Napoli'de Kral Frederik, İtalya Kastil eyaletinde Alfons I, Aragon'da Piyer II, Almanya'da Otton IV ile Frederik II, Lehistan'da Kazmir II, Macaristan'da Ladislas II, Danimarka'da Karo V, Rusya'da Jorj II, Bohemya'da Ladislas IV, Venedik dükası da Hanri Handolo idi.

Yazar daha sonra bu hükümdarların birbirlerine karşı durum ve tutumlarını ele almaktadır.

sayısı sırasıyla; 1.208 s, 2. 240 s, 3.240 s, 4.236 s., 5.240 s., g.224 s., 7.176. Z.Danışman Hayrullah Efendi'nin Tarihini yazış metodu hakkında; vakanüvis tarihlerinin aksine, başka bir usulle, Osmanlı Tarihini dünya tarihi içinde ele almış, bunda da devrine göre gerçekten başarılı olarak güzel ve faydalı bir eser meydana getirmiştir demektedir. Yine Danışman'a göre Hayrullah Efendi'nin üslubu, ifadesi günümüze göre açık ve kolay anlaşılır niteliktedir. Danışman eserinin önsözünde verdiği bu bilgilerinin sonunda "Biz mevcut eski Osmanlı Tarihlerinin değerlilerinden olan bu güzel eseri, bugünkü neslin anlayabileceği açık Türkçemize çevirmek suretiyle hem değerli alim ve müverrih Hayrullah Efendi'nin ruhunu şadetmiş olmak, hem de maziye gömülmüş bir eseri gün ışığına çıkarmış olmak ile seviniyoruz" demektedir.

8- Yolculuk Kitabı

Tek nüsha ve yazma olan eser Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde Abdülhak Hamit Tarhan kısmındadır(228)(229).

Baş.Arş.İrade Dahiliye 36638 numara ve 5 Gurre 1281 (10.6.1864) tarihli belge hayrullah Efendi'nin yazdığı seyahatname'nin basımı için ruhsat verilmesi hakkındadır. Sadaretçe yazılmış sözü edilen bu arşiv belgesinde; Meclis-i Vâlâ azalarından Hayrullah Efendi'nin bir iki defa Avrupa'ya yaptığı seyahat sebebiyle yazmış olduğu Seyahatnâme'nin basılmaya değer nitelikte olması nedeniyle basılması için ruhsat... 6 M 1281 (11.6.1864) tarihe Seyahatnâme'nin basımı için irade çıkmıştır.

Ancak eserin basılmış bir nüshasına İstanbul Kütüphanelerinde rastlanmadı. Seyahatnâme'yi inceleyen araştırmacılar da eserin basılmamış olduğunu kaydetmektedirler(230).

408 sayfalık esere Yolculuk Kitabı adını veren müellifidir. Hayrullah Efendi müsfeddesini hazırladığı eserini hattatı İbrahim Efendi'ye yazdırmış, kendisi tashih etmiştir(231).

Yazar Yolculuk Kitabında şu konular hakkında yazmış(232):

Demiryolları, Vapurlar hakkında, İstanbul-Köstence Vapur Sefer-

- (228) Yolculuk Kitabını inceleme imkanı olmadığından eser, araştırmacıların özel arşiv belgeleri ve yayınlarından değerlendirilmiştir.
- (229) Ercümen Kuran, a.g.m., s.300.
- (230) E.Kuran, XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Deniz Ulaşımı: "İdare-i Mahsusu'nun Kuruluşu ve Faaliyeti", Osmanlılar'da Modern Haberleşme Teknikleri Sempozyumu, ICICA, 3-5 Nisan 1989. S.Ünver Tabib Hayrullah Efendi ve Malakat-ı Tıbbiye isimli makalesinde Yolculuk Kitabı'nın basımını temenni etmekte olduğunu yazmaktadır.
- (231) S.Ünver, Hekimbaşı ve Müverrih Dr.Hayrullah Efendi'nin Avrupa'ya Seyahatine Dair, Tıp Tarihimiz Yıllığı I, İ.Ü.İst.Tıp.Fak.Tıp Tarihi Enstitüsü, Sayı: 52, İst.1966, s.52, S.Ünver Tabib Hayrullah Efendi ve Makalat-ı Tıbbiye, s.12.
- (232) Yolculuk Kitabı'nın konuları, İst.Tıp.Fak. Deontoloji Anabilim Dalı'nda bulunan Bedi Şehsuvaroğlu Arşivi, S.Ünver Arşivi ve Yayınları ve E.Kuran'ın a.g. yayınlarından faydalanılarak yazılmıştır.

leri(233), İstanbul-Trabzon Vapur Seferleri, Demiryolu Menzilhane: Gar, Demiryol Arabaları: Şimendifer, İstanbul-Hereke-İzmit Postası, İstanbul-Gemlik-Mudanya-SilivriTekfur Dağı, Budin'de Mustafa Paşa'nın İnşa Ettirdiği Hamam, Viyana'da Kara Mustafa Paşa'nın Heykeli, Fransa'daki Fontenblö (Mavi Çeşme), Paris'in Genel Durumu, Paris'in Birinci Sınıf Otelleri, Restoranlar, Paris'te Oturduğum Ev, Paris'in Meydanları, Sokakları, Tagları, Yolları, Çocuk Bahçeleri, Paris'te Taamı Hususi Restoranlar, Paris'in Kahveleri, Vasıtalar, Şanzelize, Resim Sergisi Zafer Abidesi, Bolonya Bulvarı, Taze Süt Restoranı, Long Şamb (At Koşu Mahalli), Stad de Mars (Talim Meydanı), Envalit Kışlası, Napolyon I'in Mezarı, Darphane, Kütüphaneler, Cemiyet-i İlmîyeler ve Mekâtib-i Umum, Tababet, Terbiye-i Etfal, Asar-ı Atika ve Tabiat Müzeleri, Teşrih Müzesi, Paris'in İdaresi, Tiyatroları, Paris'in Hamamları, Bedesten, Paris'in Demiryolu, Telgrafhaneler, Paris'in Havası, Paris'in Mesireleri, Paris'ten Vişi'ye Yolculuk, Vişi Hamamlarının Kullanılış Şekli, Paris'ten Bordo'ya Seyahat, Paris'ten Bolonya'ya Seyahat, paris'ten Brüksel'e Seyahat, Paris'ten Londra'ya Seyahat.

Hayrullah Efendi Maarif Müsteşarı iken mektepleri incelemek üzere Avrupa'ya gönderilmiştir. Daha sonraki Avrupa seyahati, mesane taşından muzdarip olduğu için tedavi amacıyla. 1862-1864 senelerinde yaptığı yolculukların ilki İstanbul'dan Viyana'ya, ikincisi Viyana yoluyla Paris'e olmuştur(234).

Hayrullah Efendi Yolculuk Kitabı'nı yazış amacını şöyle açıklamaktadır: Medeni ülkelerle ilişkiye girmiş olan 36 milyon nüfuslu ülke, komşularının durumundan habersiz olarak cehalet ve bilmezlik içinde duramayacağından ve yakın zamanda ülkemizde de Avrupa'ya seyahatin moda olacağını bildiğimden insanlık icabı olarak üç seneden beri müptela olduğum hastalık nedeniyle yüce izinle Avrupa hamamlarına iki defa seyahat etmiş olmamla(235) zihnimin algılayabildiği kadarıyla elde etmiş oldu-

(233) Hayrullah Efendi Yolculuk Kitabı'nın kısa bir bölümünü Türkiye'ye ayırmıştır.

(234) E.Kuran, Tanzimat Devri Osmanlı Aydını Hayrullah Efendi (1820-1866)'nin Yolculuk Kitabı, s.300.

(235) Hayrullah Efendi Avrupa'ya yaptığı iki yolculuğun da hastalığı nedeniyle olduğunu belirtiyor. S.Ünver, Hayrullah Efendi'nin Avrupa'ya üç yolculuk yaptığını ileri sürüyor. Tabib Hayrullah Efendi ve Makalat-ı Tıbbiye, s.12.

ğum bilgiyi vatandaşlarıma vermek ve insanın yapmaya muktedir olduğu çeşitli sanayiden ibret alarak vatanımızda da tatbik etmek üzere Avrupa'ya seyahatin usul ve adetlerini açıklamak ve iyi niyet ifadesiyle bu yolculuk kitabı hazırlandı(236).

Hayrullah Efendi Avrupa'ya yolculuk yapacak Osmanlılara rehber olmak üzere görmediği ülke ve şehirler hakkında da bilgi vermiş, sonunda da bir Bursa seyahatnamesi eklemiştir. Kendisinin seyahat etmediği yerlere dair olan bilgileri genellikle Fransızca seyahat kılavuzlarından almıştır(237).

Hayrullah Efendi hastalığı nedeniyle yaptığı yolculuğu eserinde şöyle anlatıyor: Hastalığım nedeniyle bir defa Viyana'ya iki defa Paris'e gitmişim. Hastalık nedeniyle Paris'e gittiğimde Fransa Tıp Mektebi hocalarından Doktor Aye ile Doktor Kübler'i çağırmıştım. Birinin ücreti 40, diğerinin 20 franktı. Şikâyetlerimi anlatırken doktor olduğumu anladılar. Tavsiyelerini 8-10 gün kadar uyguladım. Daha sonra gidip tekrar muayene oldum. Paris Tıp Mektebi'ni de şöyle anlatıyor: Ben Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'de, fenn-i tababeti yeni kurullarla yeni neşriyattan, Devlet-i Aliyye'nin Tıp Mektebinde okuyarak 1260 (1844) senesinde diploma almış ve senlerce Tıp Nezaretinde bulunup İstanbul'da bulunan hekimlere doğru bilgiyi temin etmeye çalışmıştım. Ama Paris'te gördüğüm hekimliğin düzeyini İstanbul'da görmedim (s.243)(238).

Paris Tıp Mektepleri ve Tıbbı hakkında şunları yazmış: Parisliler tıbbı ilgi duyduklarından birçok fünün-ı hikemiyye mektepleri vardır. Bunlardan en meşhuru Tatbiki Tıp Mektebidir. Tıp tahsili zor olduğundan senelerin imtihanını verip diploma almak pek zordur. Paris hekimleri çok meşhur olduklarından birçok yerden buraya hasta gelir (s.243)(238)(239).

(236) E.Kuran, XIX. yüzyılda Osmanlı Devletinde Deniz Ulaşımı, s.299-306.

(237) E.Kuran, Tanzimat Devri Osmanlı Aydını Hayrullah Efendi (1820-1866)'ın Yolculuk Kitabı, s.300.

(238) B.Şehsuvaroğlu Arşivi.

(239) S.Ünver, Tabib Hayrullah Efendi ve Makalat-ı Tıbbiye, s.12-13.

Hayrullah Efendi Cemiyet-i İlmîyeler için şunu söylüyor: İlmî sohbetler için, yetkili kişilerden oluşmuş sosyetelerden birine ben de davet edilmişim. Allah'a şükürler olsun ki benim de eserlerim olan kitaplarımdan bazılarının Fransa Akademilerine girdiğini, ismimin müellif defterine kaydolduğunu gördüm. Hayrullah Efendi daha sonra Batı'da gelişen bilimin Doğu'da da gelişmesi için temennide bulunuyor(239).

Paris Hastahaneleri için şunları yazmış: Paris'te askeri hastanelerden başka, genel hastalıklar için dokuz hastane olup 7350 yatağa, özel hastalıklar için onbir hastane olup 10500 yatağa sahiptirler. Hastanelerin bir kısmı paralı bir kısmı da parasız olup vakıf gibi çalışırlar(239).

Hayrullah Efendi Paris Kütüphaneleri hakkında da şunları yazmış: Emekli askerlerin kaldıkları Envalit isimli bir kışla vardır ki I. Napolyon'un mezarı buradadır. Kışlada 17.000 cilt kitap vardır. İmparator kütüphanesinde 400000 cilt kitap ve 700 yazma İslam eseri, St.Jenediye kütüphanesinde 130000, Arsenan Kütüphanesinde 200000 baskı, 10000 yazma, Majvini kütüphanesinde 15000 kitap vardır(238)(s.241-243).

Hayrullah Efendi Paris'in genel durumu mukaddematındandır diyerek Paris hakkında şu bilgiyi veriyor: Muntazam ormanlar ve bahçeler arasında düzgün yolları olup kenarlarda mimari sanatının her çeşidinden büyük binalar vardır. Sokaklar zarif gaz fenerleri ile aydınlatılmaktadır. Değişik büyüklükteki yük arabaları kadın ve erkekleri her an mesirelerde dolaştırırlar (s.192)(238).

Fontenblö (Mavi Çeşme) hakkında yazdıkları: Fransa krallarının sayfiyesi ve bahçeleriyle meşhurdur. Yapay ve büyük bir gölü vardır. Şu andaki Fransa kralı III.Napolyon'un eşi İstanbul Boğazında gezen kayıklardan bu göle üç tane getirtmiş. Gölde bu kayıklarla gezmek kraliçenin merakı imiş. Fontenblö'ye gittiğim zaman ben de bu kayıkları gördüm. Hatta İmparatorice içindeydi ve bizi sandalda fes ile grünce Türk ve Osmanlı olduğumuzu anlayıp aşinalık göstermişti (s.190)(238).

Hayrullah Efendi Paris'te müze, hayvanat ve nebabat bahçeleri,

rasathane ve akademi gibi yerleri ziyaret ederek kitabında ayrıntılarıyla anlatmıştır(240).

Hayrullah Efendi Fransa'daki kadınların sosyal yapıları hakkında şöyle yazmıştır: "Fransa'da kadınlar muharebeden maada her şeylerle zükûrun mazhar olduğu imtiyaza müşterek olurlar. Öyle karılara nakısat ül-akıldır denilerek muamele-i tahkiriye ile nazardan ve hukukdan sâkit olmazlar. Lâkin onlar dahi zükûr misülû okurlar." (s.259)(241).

Hayrullah Efendi Yolculuk Kitabına Peşte ile ilgili olarak, gece istasyona geldiğini, çok büyük binalar gördüğünü o saatte kadın erkek restoranlarda yemek yendiğini belirtip bizim İstanbulumuzda şimdi bütün ahali birinci uykuyu bitirip ikinci uykuya varmışlardır diye yazmış(240).

Hayrullah Efendi Avusturya ile ilgili olarak da; Osmanlı-Avusturya sınırında bulunan bir kasabaya girdiğinde; evlerin taştan ve beyaz badanalı ve sokaklarının muntazam ve iyi aydınlatılmış olması, sokaklarda başıboş köpeklerin dolaşmaması nedeniyle hükümeti muntazam bir ülkeye geldiğini anladığını yazmaktadır(240).

Yolculuk Kitabında Avrupalıların ev döşemesi, aile ve toplum hayatları, muâşeret usullerine epeyce yer ayrılmış(240).

Ayrıca vapurların nerelere ne kadar ücretle seferler yaptığı, tren hareket saatleri ve ücretleri de yazılmış. 1864 yılında İstanbul'a ve diğer Osmanlı limanlarına sefer yapan yabancı şirketlerin isimleri de Yolculuk Kitabında yazılıdır(242)(238).

(240) E.Kuran Yolculuk Kitabındaki bu bilgilerin, Hayrullah Efendi'nin ilim ve sanata büyük ilgi duygunun bir kanıtı olduğuna işaret etmektedir. Yine E.Kuran a.g.m.de Hayrullah Efendi'nin Avrupa ülkelerini ve şehirlerini dikkatle inceleyip, tasvir ettiğini, Batı'nın Toplumsal, iktisadi ve kültürel müesseselerini ahalinin yaşayış tarzını tatlı bir üslupla anlatmıştır demektedir. Tanzimat Devri Osmanlı Aydını Hayrullah Efendi (1820-1866)'nın Yolculuk Kitabı Adlı Eseri, s.301.

(241) E.Kuran, Hayrullah Efendi'nin ilmiye sınıfından yetiştiği halde müteassıp olmadığını, Avrupa'da kadınların sahip oldukları hakları yadırgamadığını, aksine onayladığını belirtmektedir. Yine Kuran'a göre, Yolculuk Kitabı müellifin kişiliği, mizacı, siyasi görüşleri bakımından ilgi çekicidir. Ayrıca müellif eserde anlatılanlara göre

Hayrullah Efendi'nin Tanzimat ıslahatının başarılı olduğu hakkındaki düşünceleri de aynı eserinin 386-395. sayfalarında kayıtlıdır(243).

Hayrullah Efendi Yolculuk Kitabına, Müslüman olmayan sefirlerimizden Viyana Sefiri Kalinaki Bey'in Müslümanlarla konuşmadığını, bu nedenle kendisinin de sefarete gitmediğini, sefir tarafından da aranmadığını s.58'de kaydetmiş. Ayrıca Paris sefaretı memurlarından Agop Efendi'nin Hristiyan tebanın Osmanlı İdaresinden kurtarılması için faaliyet gösterdiğini eserinde "vaka-i acibe" olarak nitelemiştir(243)(244)(~~245~~)(245).

Rotomago isimli tiyatro eseri çevirisi:

Hayrullah Efendi Paris'te bulunduğu sırada seyrettiği bir tiyatro oyununun tercümesini yolculuk kitabına ilave etmiştir(244^a)

cömert, keyif ehli, ilmi merak sahibi ve açık fikirlidir. Tanzimat devri Osmanlı Aydını Hayrullah Efendi (1820-1866)" nin Yolculuk Kitabı Adlı Eseri, s.301-302.

- (242) E.Kuran, taşımacılık tarihimiz açısından bu bilgilerin son derece önemli olduğunu belirtiyor. XIX. yüzyılda Osmanlı Devletinde Deniz Ulaşımı "İdare-i Mahsusu'nun Kuruluşu ve Faaliyeti, s.2-3.
- (243) E.Kuran'a göre Hayrullah Efendi Tanzimat taraftarı bir Osmanlı aydınıdır. Islahatı samimiyetle desteklemektedir. Osmanlı devletinin geleceği hakkında iyimserdir. Bununla beraber Tanzimatçıların Osmanlılık siyasetinin isabetinden emin değildir. Müslüman olmayan Osmanlıların devlete sadakatine güvenmemektedir. Tanzimat Devri Osmanlı Aydını Hayrullah Efendi (1820-1866)'nın Yolculuk Kitabı adlı eseri, s.303-304.
- (244) Prof.Dr.Ercüment Kur'an'a, "Tanzimat Devri Osmanlı aydını Hayrullah Efendi (1820-1866)'nın Yolculuk Kitabı Adlı Eseri" makalesini Ankara'dan postaile adresime gönderdiği, ayrıca henüz neşredilmemiş olan "XIX yüzyılda Osmanlı Devletinde Deniz Ulaşımı: "İdare-i Mahsusu'nun Kuruluş ve Faaliyeti" isimli makalesinden yararlanmamı sağladığı için teşekkür ederim.
- (244) ^a) Hayrullah Efendi'nin tercümesini yaptığı ve Yolculuk Kitabına yazdığı bu piyes bütünüyle Türklük Mecmuasınının 1 Mayıs 1939 tarihli 2. sayısında Nazan Danişmend tarafından yayınlanmıştır. Mecmuanın 109-122. sayfaları arasında bulunan tercüme tiyatro eserinde fasıl ve perdeler belirtilmiştir.
- (245) Hayrullah Efendi'nin oğlu Abdülhak Hamit'in hatıralarına müsrif, yaşamayı seven, sofrası ve ten lezzetlerine düşkün bir baba olarak girdiğini a.g.e.de belirten Ahmet Hamdi Tanpınar Hayrullah Efendi için; "Bu, hekimliği sevmeyen tıbbiye mezununun devrin ne kadar ilerisinde olduğunu anlamak için seyahatnamesinde öğretim ve sistemleri, mektep kitapları üzerinde yazdıklarını okumak kafi'dir" demektedir. s.510.

Hayrullah Efendi tiyatroya gidişini, tiyatro binasını, eseri neden tercüme ettiğini ve eseri şöyle anlatıyor: Paris'te bulunduğumuz sırada Şatle tiyatrosunda oynanan oyunlardan Rotomago isimli bir simyagerin oğluna ait hikayenin taklit edileceğini gazeteler duyurmuştu. Sözkonusu oyun yüz defadan fazla oynanmış olduğu halde, seyirci sayısı fazlaydı. Tiyatro, Bulvar Sıvastopol nehrine yakın bir yer olan Şatle isimli meydanın bir tarafındadır. Bina yeni olduğundan koridorlarındaki gaz şamdanları heybetli görünüyordu. Binanın içinde büyük sofalar ve muntazam merdivenler vardır. Merdivenlerle yukarıya çıkıldığında, gaz fenerleri görünmeden aydınlatılmış bir meydana çıkılıyordu. Seyircilerin oturduğu yerler yarım daire tarzında yapılmıştı. Sandalyeler kadife ile kaplıydı. Mevkilerin fiyatları farklıydı. Biz her şahıs için altışar frank vererek localardan birini tuttuk. İcra olunan oyun pek lâtif ve sanatlı olduğundan başka, Türkistan'a dair atıflar olduğundan tercümesine karar verdim.

Rotomago isimli bir simyagerin tılsımlı bir saati ve asası olup asa kendisinde, saat oğlunda imiş. Rotomago oğluna bir kibar kızı almayı arzu etmiş. Kızın evinde bir nikâh merasimi tertip edilmiş. Nikâh saati geldiği halde oğul Rotomago gelmediğinden nikah tehir edilmiş. Meğer kız bir köylüyü seviyormuş ve tehirden de çok memnunmuş. Oyunda sergilenen çeşitli maceralardan sonra kız sevdiği köylü ile evleniyordu.

Hayrullah Efendi; ders verici birtakım hikayelerin canlı şekli dediği tiyatroyu, ahalinin gece yaralarına kadar seyredip hem eğlendiklerini hem de hisse aldıklarını söylemektedir.

Hayrullah Efendi Paris'te gördüğü tiyatro oyunlarını da şöyle anlatmaktadır: Paris'te Rotomago'dan başka Le pilül dö diyabl yani Şeytan Hapları hikâyesini, I.Napolyon'un İtalya'da kazandığı Marango muharebesi ile ilgili hikayeyi ki açık olarak muharebe gibi oynadılar, İspanyol kralı ile seraskeri hikâyesini, Tuna Kızları isimli garip bir hikâyeyi seyrettim. Bunlardan başka tuhaf oyunlar gördümse de hepsinin tercüme ve açıklanmasına bu kitap yetmeyeceğinden yazmadım.

9- Hayrullah Efendi'nin Mecmua-ı Fünûn'da Yayınlanmış Bir Makalesi: İnsanın Sath-ı Arzda Suret-i İntişarı(246):

Yazar makalesinde dünyanın üçte birini oluşturan kara parçalarında donmuş kuzey bölgeleri ve Afrika'nın yanar kumları (yazar bu tabiri kullanıyor) da dahil insanların yaşadığını, ancak Avrupa kıtası hariç diğerlerinin nüfusunun tam olarak bilinmediğini, bununla beraber kesin olması da dünya nüfusunun bir milyara yakın olduğunu, tüm kara parçalarının elverişli olan bölgelerinin ziraat yapılarak daha rahat yaşamlarını sağlasa ve savaş ve diğer insanı yok eden unsurlar kaldırılrsa nüfusun artabileceğini ileri sürmektedir.

Dünya nüfusunun kırsal bölgelerden çok kentlerde yaşadığını, halbuki kırsal bölge insanların daha sağlıklı ve uzun ömürlü olduğunu, kentleri tercih etmelerinin sebebini ise insanın rahat ve ihtişama olan doğal ilgisine bağlı olduğunu savunan yazar makalesinin konusunun dünyaya gelmekten amaç çok yaşamak ise sahrada, eğer çok bilmek ise şehirde yaşamak gibi bir meseleyi ele almak olmadığını, ancak medeni bölgelerde nüfusun neden çok olduğuna dair açıklamalarda bulunacağını ifade etmektedir.

Amerika kıtasının az sayıda yerliyi fakir şartlarda beslerken, şimdi imar edilmiş bölgelerinde eskiye oranla beş misli nüfusu rahatlıkla geçirdiğini, Büyük Sahra'nın büyüklüğünün Avrupa kıtası kadar olduğu halde, nüfusunun tüm Afrika nüfusuna eşit olduğunu ileri süren yazar bunun sebebini, Avrupa'nın iyi havasından olmayıp medeniyetin ilerlemesine bağlamaktadır.

Yazar devamla, insanların cilt ve saç rengi, çehre ve kafa şekillerinin farklı oluşunun aynı kökten geldikleri ihtimalini zayıflatıyorsa da,

(246) Mecmua-i Fünun için bkz. tez. s.16 Adı geçen bu makale mecmua'nın 239-243. sayfalarındadır. Aynı makalenin devamı 503-509. sayfalarda Nev-i İnsanın Sath-ı Arzda Suret-i Teksir ve İntişarı başlığı altında neşredilmiştir. Mecmua-i Fünun, birinci sene, Numara: 12, Zilhicce 1279, Cemiyet-i Osmaniye Mtb., İstanbul.

sözü edilen farkların iklimin etkisiyle oluştuğunu, çeşitli denemelerin hayvanların buldukları bölgeden ayrıldıkları zaman değişime uğradığını, insanın da aynı kurala göre çeşitli değişimlere uğradığını, bu sebeple de tabiat alimlerinin hayvan silsilesini tasnif ettiklerini anlatmaktadır.

Tasnif konusunda çalışan Kove(247) insanı Kavkasi, Moğoli ve Habeşi olarak üç kısma, Line beş kısma ayırmıştır. Malte Brun(248)'ın ise altı kısma taksim ettiğini belirten yazar Kove'nin taksiminin daha geçerli olduğunu iddia etmektedir.

Kove'nin tasnifine göre insanların bölgelere göre dağılışını, kavimlerin göçlerini ve birbirleri ile nasıl karıştığını anlatan yazar, bu karışma esnasında insanın renk ve tipinde değişiklikler meydana geldiğini anlatmakta ve her kavmin Hz.Nuh'un üç oğlu Ham, Sam ve Yafes'ten neşet ettiğini, sonuç olarak dünyada varolan insanın bu üç koldan çıktığını, asırlar boyu süren göçlerle sarı, siyah, kırmızı, zeytuni, bakır renklerinde kavimler ve çeşitli milletlerin meydana çıkmış olduğunu kaydetmektedir(249)(250).

C. Çeşitli Yayınlarda Hayrullah Efendi'ye Atfedilen Eserler

Aşağıda listesi verilen eserler çok çeşitli yayınlarda zikredilmiştir. Ancak yapılan araştırmalarda bu eserlere rastlanmamıştır.

1- Asya Risalesi

2- Aşı Risalesi

-
- (247) Kove: Bitki ve hayvan sınıflandırması yapmış alim. Mekteb-i Tıbbiye muallimlerinden Kuşadalı Mehmet Ali Paşa İlm-i Nebatat isimli eserini Kove'den tercüme etmiştir.
- (248) Malte Brun: Hayrullah Efendi'nin Afrika isimli eserini tercüme ettiği alim.
- (249) Birinci makalenin sonunda; Hayrullah, Altıncı Daire Belediye Meclisi Reisi, devamı olan makalenin sonunda sadece Hayrullah yazmaktadır.
- (250) İbrahim Hakkı Akyol, Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji Makalesinde, Hayrullah Efendi'nin söz konusu makalesi için "kıymetli neşriyat meydana getirmiştir" demektedir. Tanzimat I, s.554.

- 3- Avrupa Risalesi
- 4- Kolera ve Aşı Risalesi
- 5- Makalat-1 Tıbbiye. 3 cilt
- 6- Malumat-1 Fenniye
- 7- Müfredat-1 Tıbbiye 2 cilt
- 8- Vaka-yı Mısriyye

Aşağıdaki eserler, çeşitli yayınlarda Hayrullah Efendi'ye atfedilmiştir. Yazma olan bu eserler istinsah tarihleri nedeniyle, Hayrullah Efendi'ye ait olamazlar (Hayrullah Efendi'nin doğum tarihi Hicri 1233'dür).

1- Lûgat-1 Tıbbi, istinsah tarihi 1208. Bulunduğu kütüphane, İ.Ü.Nadir Eserler Bölümü, No.7050

2- Ravzatü'l-Necat, İstinsah tarihi 1248. Bulunduğu Kütüphane. İ.Ü.Nadir Eserler Bölümü, No. 7074.

VI. HAYRULLAH EFENDİ'NİN ESERLERİNDE KULLANDIĞI DİL VE TERİMLERLE İLGİLİ OLARAK GÖZE ÇARPAN ÖZELLİKLER

Tanzimat devri, Batı biliminin Osmanlı İmparatorluğuna yoğun olarak girmeye başladığı dönemdir. Yeni gelen bilime yeni terimler bulma veya aynen kullanma konularında tartışmalar yapılmaktadır(251).

Hayrullah Efendi'nin gerek tıbbi, gerek diğer fen kitaplarında terimleri kullanma bakımından üç özelliği göze çarpmaktadır:

1- Batı terimlerinin bazıları aynen alınmış Osmanlıca bir karşılık kullanılmamıştır. Bu tür kullanım daha çok Mesail-i Hikmet ve Beyt-i Dihkani isimli eserlerinde göze çarpmaktadır. Mevcut elementlerin bir ikisi hariç aynen alınmıştır. İyot, Brom vb.

2- Batı terimlerinden bazılarında Osmanlıca karşılık kullanılmış, fakat Batı terimi de beraberinde verilmiştir. Mesela "müvellidü'l-māyani Hidrojen, müvellidü'l-humuza yani Oksijen"(252) artirit yani evca-i mafsal" gibi.

3- Bazı batı terimlerinin hem Arapça hem de Türkçe açıklamala-

(251) Tanzimat devri dil meselesi için bkz. tez s. 12.

(252) Müvellidü'l ma ve Müvellidü'l humuza terimlerinin Mustafa Behçet Efendi tarafından türetildiğini, E.İhsanoğlu'nun Hoca İshak Efendi isimli eserinden öğreniyoruz. s.34.

rı verilmiştir. Mesalâ: "...blenore dedikleri maraz ki Arabîde Dururü'l-meni, türkîde bel soğukluğu derler..." gibi.

4- Tıbbi eserlerinde kullandığı dil, diğer fenni eserlerinde kullandığı dile göre biraz ağır olma özelliğini göstermektedir.

Hayrullah Efendi'nin Sahip Olduğu Tıp Kitapları Hakkında

F.N.Uzluk "İlk Açılan Tıbbiyemiz-Şânizade'nin Anatomi Kitabı" isimli makalesinde(253) Hayrullah Efendi, Abdülhak Molla ve Pirizade Saip Efendi'ye(254) ait günlük olayların kaydedildiği tarihi değeri yüksek 27 adet defter satın aldığını, bu defterlerde Abdülhak Molla'nın, özellikle oğlu Hayrullah Efendi'nin Fransızca reçete örneklerinin, şiirlerinin, resimlerinin, tıbbiyeye ait hatıralarının bulunduğunu, bu defterlerden birinde Hayrullah Efendi'nin yazısı ile sahip olduğu tıp kitaplarının kayıtlı olduğunu bildirmektedir. Hayrullah Efendi'nin ifadesi ile "mevcudumu olan kütüb-i tıb" listesi şöyledir:

- 1- Tercüme-i fusul-ı Boerhaave(255)(256)
- 2- Tercüme-i Etmüllerius
- 3- Ahkamü'l-emraz (Ez mâl-i mirî)(257)
- 4- Makale-i Emrazü'l-frengiye
- 5- Mecmua-ı resail-ı Tıbbiye
- 6- Müfredat-ı Tıbbiye
- 7- Tercüme-i Matioli(258)
- 8- Mecmua-i Tıp
- 9- Hamse-i Şânizâde

(253) A.Ü.Tıp Fak. Mecmuası, Vol.: XX Sayı: 4, 1967'den ayrı bası. s.674-689.

(254) Pirizade Saip Efendi: Sahip Molla, bkz. tez s. 26.

(255) F.N.Uzluk sözkonusu bu makalesinde eserleri de tek tek tanıtmıştır.

(256) Boerhaave: (1668-1738). Hollandalı ünlü bir klinisyen hekim.

(257) Ez mal-i miri: Devlet malı, demirbaş.

(258) Matioli: Matioli: (1501-1577). İtalyan hekim.

10- Teşrih Lişânizade (Ez mâl-i mirî)(259)

11- Tedbirü'l-Mevlût

12- Hamse-i Hayatizâde

13- Düsturu Hamse

Verdiği eserler gözönüne alınırsa Hayrullah Efendi'nin tıp kitaplarının yukarıda belirtilen sayı ile sınırlı olmaması gerekir düşüncesindeyiz.

-
- (259) F.N.Uzluk, söz konusu bu makalesinde; Bernard Stern isminde 1894-1902 yılları arasında İstanbul'da bulunmuş bir Alman gazetecinin ülkemiz hakkındaki düşüncelerini bildiren ve eski kaynaklardan da yararlandığını bildirdiği "Türkiye'de Tababet, Batılı İnançlar, Cinsel Hayat" adlı raporunda Şanizade'nin anatomi kitabının Mekteb-i Tıbbiye için yasak edildiğini okuduğunu belirtiyor. Uzluk, 1932'de okuduğu bu rapordan çok müteessir olduğunu, çünkü Mustafa Behçet Efendi ve Kardeşi Abdülhak Molla'nın Şanizade ile olan geçimsizliği ve buna bağlı kin nedeniyle Şanizade'nin eserinin tıp mektebinde okutulmadığını düşünmüş. F.N.Uzluk, görüyor ki, endişem yersizmiş çünkü en yetkili kalem bu eserin Tıp Mektebinde okutulduğunu göstermektedir. Hayrullah Efendi Şanizade'nin eserinin yanına demirbaş kaydını koymuştur demektir. (Türk ilim ve tıbbına büyük hizmetler vermiş olan 19 yy. alim ve hekimimiz Şanizade Mehmet Ataullah Efendi için bkz. M.Bedizel Zülfikar, Tabip Şanizade Mehmet Ataullah Hayatı ve Eserleri, İ.Ü.Sağlık Bilimleri ve Cerr.Tıp Fak Deontoloji Anabilim Dalında Doç.Dr.Nil Sarı Danışmanlığında 1986'ya yapılmış yayınlanmamış yüksek lisans tezi).

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma sürecinin en yoğun devri olan Tanzimat'ın önemli bir şahsiyeti olan Hayrullah Efendi (1817-1866)'nin hayatı ve eserleri alanında belgelere dayanarak yaptığımız çalışmadan aşağıdaki sonuçları çıkardık:

Hayrullah Efendi, Osmanlı Devleti'nin üst kademelerinde görev yapmış bir aileye mensuptur. Atalarının geleneğini takibederek tahsiline ilmiye sınıfında başlamıştır. Daha sonra Tanzimatın ilan edildiği yıl açılan ve Batı sistemine göre eğitim verip Fransızca tedarisat yapan Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'den 1844 yılında mezun olmuştur.

Hayrullah Efendi Tıp Mektebinde okuduğu yıllarda ve mezuniyetinden bir süre sonra daha ilmiye sınıfında kalmıştır. İlmiye sınıfında bulunduğu sıralarda adı geçen sınıfta verilen İzmir mevleviyeti ve Mekke-i Mükerreme payelerini almıştır.

Hayrullah Efendi Tıp Mektebinde öğrenciliği sırasında ve mezuniyetinden sonra defter nazırlığında bulunmuştur. Mektepteki görevi ile ilgili olarak önce rütbe-i sâlise, daha sonra rütbe-i saniye sınıf-ı evveli nişanlarını almıştır.

Hayrullah Efendi gerek ailesinden aldığı eğitim, gerek gördüğü tahsil ve bildiği yabancı diller nedeniyle devletin çeşitli kademelerinde

görevler yapmıştır. Şöyle ki:

. Fenni bilimlere vakıf olduğu için Tanzimat devri'nde kurulmuş olan Meclis-i Ziraat'e aza seçilmiştir. Söz konusu bu görevi para almadan yürüttüğü gibi yine hiçbir karşılık beklemeden, ülkenin o yıllarda ihtiyacı olan fenni ziraate dair iki ciltlik Beyt-i dihkani isimli eseri tercüme ve telif etmiştir. Batı ülkeleri ve ülkemiz şartlarını çok iyi kavrayan Hayrullah Efendi, eserini tamamen ülkemiz koşullarına göre hazırlamıştır. Eserin basılmasında karşılaşılan maddi güçlüklerle de kendisi çözüm aramış, ucuz baskı yapılmasını temin etmiştir.

. Hayrullah Efendi 1849 yılında hem Tıp Mektebindeki görevinden hem de İlmiye sınıfından ayrılmıştır. Bu esnada İlmiye sınıfında hak ettiği İstanbul Paye'si karşılığı rütbe-i evvel sınıf-ı evvel nişanını almıştır.

. Hayrullah Efendi Ziraat Meclisi üyeliği görevini sürdürürken Meclis-i Maarif-i Umumiye'ye aza olarak atanarak Tıp Mektebindeki görevinden sonra da eğitim alanında çalışmaya devam etmiştir.

. Hayrullah Efendi Meclis-i Maarif-i Umumiye azalığını yaparken, Tanzimat'ın çok önemli devlet organlarından Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye aza olarak atanmıştır.

. Hayrullah Efendi, ülkemizde Batılı anlamda ilk bilim Akademisi olarak kurulan Encümen-i Dâniş'e sahip olduğu yüksek kültür ve bilim düzeyi nedeniyle ikinci başkan olarak seçilmiştir.

. Hayrullah Efendi, Meclis-i Maarif-i Umumiye azalığı yaparken, ülkemizde ilk defa Tanzimat'da teşkil edilen Mekâtib-i Umumiye Nazırlığına atanmıştır. Eğitim alanındaki bu çok önemli görevini sürdürürken Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'deki görevine de devam etmiştir.

. Hayrullah Efendi yeni kurulan Maarif-i Umumiye Nezaretinde Maarif müsteşarlığı ve Maarif Nazırı vekilliği yaparak ülke eğitim teşkilatının en üst kademelerinde görev almıştır. Gerek Müsteşarlığı ve gerekse

Nazır vekilliği sırasında Meclis-i Vâlâ'daki görevini de sürdürerek ülke yönetiminde çok yoğun bir çalışma temposu göstermiştir. Yaptığı bu görevlerdeki başarıları nedeniyle üçüncü dereceden Mecidiye nişanı ile ödüllendirilmiştir.

. Hayrullah Efendi, mekteb-i Tıbbiye'de olduğu ileri sürülen intizamsızlıkların tahkiki için kurulan komisyona seçilmiştir.

. Hayrullah Efendi Mekteb-i Tıbbiye'nin Nazırlığına atanmıştır. Nazırlığı sırasında önemli çalışmalar yapmıştır. şöyle ki: Öğrencilerin daha iyi öğrenim görebilmeleri için otopsi yapılmasını sağlamıştır. Tıp ve eczacılıkla ilgili mesleklerin uygulanması sırasında uyulması gereken nizâm-nâmelerin çıkarılmasını gerçekleştirerek halkı korumada ve kanun hükümlerini uygulamada etkin rol oynamıştır. Askeri hastaneleri denetleyerek, ilaç kontrolleri yaptırarak sağlıkla ilgili meselelerin intizamlı yürümesini sağlamıştır. Bir tıp cemiyetinin kurulmasına destek olmuştur.

. Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'ye şeref üyesi seçilmiştir.

. Hayrullah Efendi Tıp Mektebindeki Nazırlığı sırasında yaptığı hizmetler nedeniyle ikinci dereceden Mecidiye nişanı ile taltif edilmiştir.

. Hayrullah Efendi, Tanzimat sonrası kurulmuş olan Altıncı Belediye Dairesi'ninde başkanlığını yaparak devlet yönetim kademesinin başka bir alanında hizmet vermiştir.

. Hayrullah Efendi diploması alanında görev almış ve Tahran'a orta elçi olarak atanmıştır. Tahran elçiliği sırasında, iki ülke arasındaki dostluk ilişkilerini kuvvetlendirmek için çalışmış, İran'ın en üst devlet kademesi ile yakın ilişkiye girmiştir. Diploması alanında da hüner sahibi olan Hayrullah Efendi sefir bulunduğu İran'da büyük saygı ve itimat kazanmıştır. İran Şahı tarafından, naaşının ısrarla İran'da kalmasının arzu edilmesi, yapılan muhteşem cenaze töreni, kabir alanı olarak Şah mezarının bulunduğu yerin seçilmesi İran'da uyandırdığı saygının bir kanıtıdır.

Hayrullah Efendi Tanzimat'ın özgün bir örneğidir. Aldığı tahsil, mensup olduğu aile ve müspet ilimlere inancı nedeniyle Tanzimat'ın bir çok kurumunda görev yapmıştır.

Hayrullah Efendi çeşitli konularda eserler vermiştir ve bu eserleri çeşitli özelliklere sahiptirler. Şöyle ki; Hayrullah Efendi'nin tıbbi eserleri çağının tıp bilgisini yansıtmaktadır. Tıbbi eserlerinde sözetttiği bilgiler, alimler ve buluşları çağının en yeni bilgileridir. Bazı hastalıklarla ilgili bilgileri bizde ilk kez Hayrullah Efendi eserlerine almıştır.

. Tıbbi ve fenni eserlerine ülkemiz için gerekli unsurları da ilâve etmiştir. Ziraatçiler için yazdığı esere ziraatçilerde görülen hastalıklar bölümünü ilave ederken, eski yanlış uygulamaların da neler olduğunu kaydederek okuyucuyu uyarmıştır. Yazdığı tıbbi ve fenni eserler günün ihtiyaçlarına cevap verecek niteliktedir. Rüştüye mektepleri için yazdığı Mesail-i Hikmet, ziraatçiler için yazdığı Beyt-i Dihkani belli boşlukları dolduran eserlerdir. Ziraatçiler için yazdığı eser çok önemli olduğu için imparatorluğun her tarafına gönderilmiştir.

. Mekteb-i Tıbbiye'yi bitirirken imtihan amacıyla yazdığı Makalat-ı Tıbbiye ve Dürûrü'l-Muhat günün tıp bilgilerini yansıtmaları bakımından çağı için, özellikle Makalât-ı Tıbbiye anlattığı olaylar bakımından günümüz için çok kıymetli eserlerdir. Makalat-ı Tıbbiye bir çok yönüyle, bugün tıp tarihçilerimizin kaynak eseri durumundadır.

. Hayrullah Efendi'nin yazmış olduğu Lûgat-ı Tıbbiye Fransızca eğitim veren Tıp Mektebi'nin ihtiyacını karşılayacak niteliktedir. Çünkü Arapça terimlerin Fransızca karşılıklarını da vererek Tıp mektebi öğrencilerine kolaylık sağlamıştır. Devri için çok kıymetli bilgileri içermesiyle Terbiye ve Tedavi-i Etfal adlı eseri Hayrullah Efendi'nin çocuk sağlığına verdiği önemi göstermektedir.

. Hayrullah Efendi'nin öğrenciliği sırasında not aldığı ve günümüze intikal eden defterleri tıp tarihimizin kıymetli birer vesikasındırlar. Çünkü okutulan dersler, derslerin içeriği, kullanılan dil gibi meseleler hak-

kında ve bazı olayları aydınlatmada bu defterler tıp tarihimize ışık tutmaktadır.

. Hayrullah Efendi deontolojiye önem vermektedir.

. Hayrullah Efendi'nin tıbbi ve fenni eserleri tercüme olmakla birlikte, kendi müşahedelerini de ilave ederek Batı ile kıyaslamalar yapması nedeniyle kısmen telifdir. 19. yy. ortalarında eski tıp henüz tamamen silinmediğinden tıbbi eserlerinde eski tıpla ilgili bilgiler de bulunmaktadır. Tıbbi ve fenni eserlerinde tutarlı bir bilimsel dil kullanmıştır. Bir ikisi dışında Batı terimlerini aynen olarak açıklamalar yapmıştır. Bazı terim ve sözcüklere uygun Türkçe karşılıklar kullanmıştır.

. Hayrullah Efendi Türkçe Tıp Eğitimi taraftarıdır. Fransızca eğitimden sonra Türkçe'ye geçileceğini Makalat-ı Tıbbiye'nin hâtimesinde yazmıştır. Türkçe olarak yazdığı bir çok tıbbi eser ile Türkçe tıp eğitimi yapılabilir düşüncesinin ilk temsilcilerinden olmuştur. Tıbbi eserleri Türkçecilik akımı taraftarları tarafından örnek eserler olarak gösterilmiştir. Mekteb-i Tıbbiye Nazırlığı sırasında Türkçe eğitim taraftarlarının faaliyetlerini kesintiye uğratmayarak Türkçe tıp eğitimine geçişte vasıta olmuştur.

. Hayrullah Efendi, kültür alanında da eserler vermiştir. Hayrullah Efendi ülkemizde ilk kez tiyatro eseri veren bir kültür adamımızdır. Batı unsuru olan tiyatro hakkındaki Hikaye-i İbrahim Paşa Ba İbrahim Gülşeni'yi henüz bir talebesi iken yazmıştır. Tiyatro eserinin konusunu da ülke ile ilgili bir sorundan seçmiştir. Tiyatroyu yalnız bir eğlence olarak değil aynı zamanda ders alınacak bir unsur olarak değerlendirmiştir.

. Hayrullah Efendi Müverrih olarak Osmanlı Tarihçileri içinde özel bir yere sahiptir. 2000 sayfaya yakın tarihinde Osmanlı Devletini diğer dünya devletleri içinde ele almıştır ve bu tür tarih yazımı ülkemizde ilk örnektir.

. Hayrullah Efendi tıbbi, fenni ve kültür eserleri yanında Hezar

Esrar ismiyle folklorik bir eser de neşrederek çağlar boyunca insan düşüncesinin ve hayal gücünün hangi boyutlarda olabileceğini ortaya koymuştur. Ancak bu eseri bilimsel bir eser olarak nitelememiştir.

. Kıta-i Afrika isimli eseri, daha önce yapılmış coğrafi kıtaların devamı olarak tercüme eden Hayrullah Efendi bir kültür ve fen eserleri dizisinin halkasını oluşturmuştur. Hayrullah Efendi'nin amacı bu konunun devamı tercüme yapacak batı bilgisini ülkemize aktarmaktır.

. Çeşitli nedenlerle yaptığı Avrupa seyahati nedeniyle yazdığı Yolculuk Kitabı birçok yönüyle tarih araştırmacılarına ışık tutmaktadır. Gördüklerini bir tarihçi titizliği ve bakış açısı ile Kitabına yazmıştır. Paris'te tıp, fen, kültür ile ilgili her kurumu incelemiştir. Yolculuk kitabına ülkemizdeki tren, vapur seferlerini ve bunların saatlerini, şirketlerini, bilet fiyatlarını bile yazmıştır. Yolculuk kitabı sadece bu yönüyle bile taşımacılık tarihimize ışık tutmaktadır.

. Hayrullah Efendi ülke çıkarları için Batılılaşmanın gereğine inanmıştır. Batı kurumlarına, Batı sosyal hayatına ilgi duymuştur.

. Hayrullah Efendi sosyal hayatta kadınları erkekten ayırmayıp, onlara da eğitim verilmesinden yanadır.

. Hayrullah Efendi'nin en çok önem verdiği mesele ilim ve eğitimidir. Hayrullah Efendi için ilim ve eğitim dünyada sahip olunabilecek en şerefli üstünlüktür. Hayrullah Efendi'nin hayatının esas çizgisi eğitim ve ilim üzerindedir. Bilimle ilgili herşey onu ilgilendirmiştir. Gittiği ülkelerin bilim kurumlarını ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Çağdaş medeniye-
tin insanlara büyük faydalar sağlayacağına inanmıştır.

. Hayrullah Efendi, eğitimci, yönetici ve bilim adamlığı yanında güzel sanatlara da hayrandır. Şairdir, ressamdır, hattattır. Hayrullah Efendi'nin çektiği geçim sıkıntısı ve ölümünden sonra ailesinin düştüğü perişanlık, kendisinin ömrünü sadece devlet memuriyeti ile geçirmiş olması ile ilgilidir. Bulduğu sosyal konum sebebiyle devri içinde yaşamaya mec-

bur olduğu yaşam tarzı geçim sıkıntısının sebebidir. Bütün geliri devletten gelen maaş alan ailenin, maaş kesildikten sonra perişanlığa düşmesi şaşırıcı bir durum değildir.

. Hayrullah Efendi gerek verdiği birbirinden değerli tıp, fen, edebiyat, tarih ve kültür eserleri ve yürüttüğü yüksek devlet görevleri ile yalnız tıp tarihimizde değil, edebiyat, tarih, tiyatro, yönetim, ziraat, fen, diplomasi tarihlerimizde de önemli izler bırakmış mümtaz bir şahsiyettir.

ÖZET

Tanzimat Döneminde önemli devlet görevlerinde bulunmuş olan Hayrullah Efendi 1817 yılında İstanbul'da doğmuş, 1866 yılında elçi olarak bulunduğu Tahran'da ölmüştür. Önce ilmiye sınıfına giren Hayrullah Efendi, tıp tahsili yaparak 1844 yılında Mektebi Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'den mezun olmuştur. hekim olduktan sonra mülkiye sınıfına geçen Hayrullah Efendi, Ziraat meclisi, meclis-i Maarif-i Umumiye, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye üyelikleri, Encümen-i Dâniş ikinci başkanlığı, Mekteb-i Tıbbiye Nazırlığı, Altıncı Daire Başkanlığı görevlerini yapmıştır.

Ülkemizde İlk tiyatro eserini de yazan Hayrullah Efendi tıp, fen, tarih ve edebiyat alanlarında eserler vermiştir.

SUMMARY

Hayrullah Efendi, one of the prominent officials of the Reformation Period (Tanzimat 1839) was born in Istanbul in 1817 and died in Tahran in the year 1866, when he was the ambassador of the ottoman Empire there. He started his education as a student of theology (İslamic studies), later started to study medicine and was graduated from the military medical school, "Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane", in 1844. Retiring from the military service, he served as a member of the Commitee of Agriculture (Ziraat Meclisi), Board of General educations (Meclis-i Maarif-i Umumiye), Supreme Council of Justice (Meclis-i vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye), wise president of council of Educations and Sciences called "Encümen-i Dâniş", Dean of the medical School "Mekteb-i Tıbbiye", and head of the Sixth Department of the Municipal Organization.

In addition to his works on medicine, science, history and literature Hayrullah Efendi is also the writer of the first play in Turkish.

KAYNAKÇA

Adıvar,A.: Osmanlılarda İlim, Geliştirilmiş IV. Basımı. Hazırlayanlar, A.Kazancıgil-S.Tekeli, Remzi Kitabevi, İst.1982.

Ahmet Cevdet Paşa: Tarih-i Cevdet, 12 c. Matbaa-i Amire, 2. bs. İst., 1309.

Ahmet Lütfi Efendi: Tarih-i Lütfi, C.8, Dersaadet, 1328.

Ahmet Lütfi Efendi: Vak'a Nüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi, c.IX, Yayına hazırlayan: M.Aktepe, Türk Tarih Kurumu yay. III.Dizi-Sa.12^a, Ankara, 1989.

Ahmet Lütfi Efendi: Vak'a Nüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi, c.IX, yayına hazırlayan; M.Aktepe, İ.Ü.Edebiyat Fak.Yay., No: 33130, İst., 1984.

Akarlı,E.-Canbeyli,R. ve diğerleri: 16. yy'dan 18.yy'la Çağdaş Kültürün Oluşumu, Metin Yay.İst.

Akdeniz,N.: Bkz. Sarı, N.

Akyol,İ.H.: Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji, Tanzimat I, Maarif Mtb. İst., 1940.

- Akyüz,E.: Encümen-i Dâniş, A.Ü.Eğitim Fak.Yay., No: 50, Ankara, 1975.
- Altıntaş,A.: İslâm Tıbbını Etkileyen "Müfred Devâ" Yazarları, Tıp Tarihi Araştırmaları Editörler: N.Sarı-H.Hatemi, İst., 1989, s.62-73.
- Altıntaş,A.: Tıp Tarihimizde Testis Hormonu ve Anabolizan İlaçlara Geçiş, Cerr.Tıp.Fak.Dergisi, c.15, Nisan 1984, Sayı: 2'den ayrı bs.
- Altuğ,H.: Müderris Ziya Nuri Birgi Paşa, 50 Yıl Önce Ölen 8 Büyük Türk Hekimi, Yayına hazırlayan: E.K. Unat, İ.Ü.Cerr.Tıp Fak.ve Tıp Tarihi Kurumu, İst., 1986.
- Antel,S.C.: Tanzimat Maarifi, Tanzimat I., Maarif Mtb., İst., 1940.
- Armaoğlu,F.: 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980, 3.bs., Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Genel Yay., Genel Yay.No: 252, Tarih Dizisi: 17, Ankara, 1986.
- Artuk,İ.-Artuk,C.: Osmanlı Nişanları, İst., 1967.
- Atabek,E.: Ortaçağ Tababeti, İ.Ü. Cerr.Tıp Fak.Yay. Rektörlük No: 2272, Dekanlık No: 42, İst., 1977.
- Babinger,F.: Die Geschichtsschreiber Der Osmanen und Ihre Werke, Leipzig, 1927.
- Babinger,F.: Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri, çev. C.Üçok, Kültür ve Turizm Bakanlığı Doğumunun 100.Yılında Atatürk Yay. 44, Ankara, 1982.
- Bayrak,O.: Osmanlı Tarihi Yazarları, Osmanlı Yay., 1982.
- Baytop,T.: Türk Eczacılık Tarihi, İ.Ü., Yay.No: 3358, Eczacılık Fak.No: 47, İst., 1985.

Baytop,T.: Türkiye’de Bitkiler İle Tedavi, İ.Ü.Yay., No: 3255, Eczacılık Fak.No: 40, İst., 1984.

Belma,T.-Ölez,T.: Dr.A.Süheyl Ünver Bibliyografyası, İ.Ü.Yay.- Rek.No.:1804, Cerr.Tıp.Fak.No: 16, İst. 1972.

Berkes,N.: Türkiye’de Çağdaşlaşma, Doğu-Batı yay., İst., 1978.

~~Bernard,L.: Modern Türkiye’nin Doğuşu, çev. M.Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Yay., IV.Dizi Sa 8^a, Ankara, 1984.~~

Cemaleddin Mehmed Kaysunizade: Ayine-i Zürefâ yahud Osmanlı Tarih ve Müverrihleri, İst., 1314, İkdam Mtb.

Cengiz,H.E.: İnsan Denenmiştir Denilen Herşeye İnanmamalı, Tarih ve Toplum, c.13, Sayı: 75, Mart, 1990.

Cengiz,H.E.: Kaka Deyip Geçmemeli, Tarih ve Toplum, c.13, sayı: 76, Nisan, 1990.

Cengiz,H.E.: İnsanlar Nelerle Uğraşmış, Tarih ve Toplum, c.13, sayı: 77, Mayıs, 1990.

Çetin,A.: Başbakanlık Arşivi Kılavuzu, Enderun Kitabevi, İst., 1979.

Danişmend,İ.H.: İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, 6 c. Türkiye Yay., İst., 1972.

Danişmend,N.: Hamit’de Şiir Atavizmi, Türklük Mecmuası, 1 Mayıs 1939.

Devellioglu,F.: Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Aydın Kitabevi, Ankara, 1988.

Devlet Sâlnâmesi: 1264.

Devlet Sâlnâmesi: 1265

Devlet Sâlnâmesi: 1295

Dinç (Özkan),G.: Arap Harfleri ile Türkçe Basılmış Tıbbi Süreli Yayınların İncelenmesi ve İstanbul Kütüphaneleri Tıbbi Süreli Yayınlar Toplu Katoloğu (1849-1928), İ.Ü.Sağlık Bilimleri Enstitüsünde Doç.Dr.N.Sarı danışmanlığında hazırlanmış yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İst., 1989.

Duman,H.: Osmanlı Yıllıkları (Sâlnâmeler ve Nevsaller) Editör: E.İhsanoğlu, IRCICA, İst., 1982.

Erdemir Demirhan,A.: Abdülhak Molla, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C.I., İst.,1988.

Erdemir Demirhan,A.: Kısa Tıp Tarihi, Bursa Üniversitesi Yay.No:2, Bursa, 1982.

Ergin,O.: İstanbul Tıp Mektepleri Enstitüleri ve Cemiyetleri,İ.Ü., Tıp Tarihi Enstitüsü, Sayı: 17,İst., 1940.

Ergin,O.: Mecelle,i Umur-ı Belediye, 1.cilt, Matbaa,i Osmaniye, İst., 1922-1338.

Garrison,F.: History of Medicine, Saunders Company, 1929.

Gazette Medicale D'orient, III.annèe, Octobre, 1858, No.7.

Gazette Medicale D'orient, III.annèe, Juillet, 1859, No.4.

Gazette Medicale D'orient, III.annèe, Novembre-Decembre, 1859, No:8,9.

Gazette Medicale D'orient, III.annèe, Octobre, 1859, No.7.

Gazette Medicale D'orient, III.année, Septembre, 1859, No.6.

Gazette Medicale D'orient, IV.ann e, Avril 1860, No:1.

Gazette Medicale D'orient, III.ann e, Janvier, 1860, No.10.

Gazette Medicale D'orient, IV.ann e, Juin, 1860, No.3.

Gazette Medicale D'orient, V.ann e, Avril, 1861, No.1.

Gazette Medicale D'orient, Julliet, 1861, No:4.

Gencer,R.T.: Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye, Dersaadet, 1328.

G kbilgin,T.: Osmanlı Paleografi ve Diplomatik  lmi, Edebiyat Fak.Basımevi,  st., 1979.

G vsa, .A.: T rk Meşhurları Ansiklopedisi, Yedigün Yay.

Hançerlioğlu, O.: Felsefe Ansiklopedisi, 1-7 c., Remzi Kitabevi,  st., 1976-1980.

Hariciye Nezareti Sâlnâmesi: 1301.

Hatemi,H.-Kazancıgil,A.: Türk Tıp Cemiyeti (Derneği) Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane ve Tıbbın Gelişmesine Katkıları, Osmanlı  lmi ve Mesleki Cemiyetleri, Yayına hazırlayan: E. hsanoğlu, IRCIA, 1987.

Hatemi,H.: Endokrinoloji, Dünya'da ve Türkiye'de 1850 Yılından Sonra Tıp Dallarındaki İlerlemelerin Tarihi, Cerr.Tıp Fak.Vakfı Yay.: 4,  st., 1988.

Hayrullah Efendi: Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Tarihi, Sadeleştirek yayına hazırlayan Zuhuri Danışman, Son Havadis yay., 1971.

Işıl, Y.: Bir Aydınlanma Hareketi Olarak Mecmua-i Fünun, Sosyal Bilimler Enstitüsünde Doç.Dr.Cemil Oktay danışmanlığında hazırlanmış, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İst., 1986.

İbrahim Necmi: Abdülhak Hamit ve Eserleri, Kanaat Kütüphanesi, İst.1932.

İhsanoğlu, E.: Başhoca İshak Efendi, Belleten, c.III, Ağustos-Aralık.

İhsanoğlu, E.: Başhoca İshak Efendi, Kültür Bakanlığı Yay.: 1091, Kaynak Eserler Dizisi: 36, Ankara, 1989.

İhsanoğlu, E.: Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin Kuruluş ve Faaliyetleri, Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri, Yayına hazırlayan: E.İhsanoğlu, İst., 1987.

IRGICA,

İnal, İbnü'l-Emin Mahmut Kemal: Son Asır Türk Şairleri, Türk Tarih Encümeni Külliyyatı, İst., 1930.

İslâm Ansiklopedisi: 1-13 c., 1965-1986.

Karal, E.Z.: Osmanlı Tarihi, c.V, türk Tarih Kurumu yay., XIII.Seri-Sa 16^{e4}, Ankara, 1988.

Karal, E.Z.: Osmanlı Tarihi, c.VI, Türk Tarih Kurumu yay., XIII. Dizi-Sa. 16^{f3}, Ankara, 1988.

Karal, E.Z.: Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri, tanzimat I, Maarif Mtb. İst., 1940.

Kazancıgil, A.: Doğum ve Kadın Hastalıkları Bilgisi, Dünya'da ve Türkiye'de 1850 Yılından Sonra Tıp Dallarındaki İlerlemelerin Tarihi, Cerr.Tıp Fak.Vakfı Yay.: 4, İst., 1988.

Kazancıgil, A.-Solak, V.: Türk Bilim Tarihi Bibliyografyası (1850-1981), İ.Ü.Cerr.Tıp Fak.Atatürk'ün yüzüncü Doğum Yılı Kutlama yay.Özel Seri: 1, İst., 1981.

Kuran, E.: XIX.Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Deniz Ulaşımı: "İdare-i Mahsusu'nun Kuruluşu ve Faaliyeti", Osmanlılarda Modern Haberleşme Teknikleri Simpozyumu, düzenleyen: E.İhsanoğlu, IRCICA, 3-5 Nisan 1989.

Kuran, E.: Tanzimat Devri Osmanlı Aydını Hayrullah Efendi (18201866)'nın Yolculuk Kitabı Adlı Eseri, Prilozı, Vol.30, 1-516, Sarajevo, 1980.

Kurdoğlu, V.: Şair Tabibler, İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Neşriyatı, Sayı: 58, İst., 1967.

Lewis, B.: Modern Türkiye'nin Doğusu, çev. M. Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Yay., IV. Dizi, Savaş, Ankara 1984.
Maarif Sâlnâmesi: Matbaa-i Amire, 1316.

Mahmud Cevad İbnü'l-Şeyh Nafi: Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe Teşkilât ve İcraatı, Matbaa-i Amire, 1338.

Mehmet Süreyya: Sicill-i Osmani Yahut Tezkere-i Maşâhir-i Osmaniye, 4 c., İst., 1308-1311.

Mehmet Tahir (Bursalı): Osmanlı Müellifleri, 3 c., İst., 1333-1342.

Ortaylı, İ.: İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Hil Yay., İkinci bs., İst., 1987.

Özbay, K.: Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri, 3 C., İst., 1976-1981.

Özege, S.: Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu, 1-5 c. Fatih yay. İst., 1971-1979.

Özön,M.N.: Metinlerle Türk Edebiyatı Tarihi, devlet Mtb., İst., 1934.

Redhouse,J.: Turkish and English Lexicon, Çağrı yay., İst., 1978.

Prokosch,E.: Der Bruderzwist in Habsburg Im Geshichtswerk des Hayrullah Efendi, Sonderdruck aus dem Jahrbuch ldes Österreichischen Sankt Georgskollegs in İstanbul, 1985.

Sakaoğlu,N.: Eğitim Tartışmaları, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, s.478-484.

Sakaoğlu,N.: 19.yy.da Şeyhülislamlık, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, s.263-270.

Sarı,N.: Cemiyet-i tıbbiye-i Osmaniyeye Tıp Dilinin Türkçeleşmesi Akımı, Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri, yayına hazırlayan: E.İhsanoğlu, IRCICA, İst., 1987.

Sarı,N.: Hekimbaşı-zâde Muhiddin Bey (1871-1936), Elli Yıl Önce Ölen 8 Büyük Türk Hekimi, düzenleyen: E.K.Unat, İ.Ü.Cerr.Tıp Fak.ve Türk Tıp Tarihi Kurumu, İst., 1986.

Sarı (Akdeniz), N.: Osmanlılarda hekim ve Deontolojisi, İst., 1977.

Sarı,N.: Tıp Deontolojisi, Dünyada ve Türkiye'de 1850 Yılından Sonra Tıp Dallarındaki ilerlemelerin Tarihi, Editör: E.K.Unat, Cerr.Tıp Fak.Vakfı Yay.: 4, İst., 1988.

Sertoğlu,M.: Osmanlı Tarih Lûgatı, Enderun Kitabevi, İst., 1986.

Şehsuvaroğlu,B.-Erdemir Demirhan,A.-Cantay Güreşsever, G.: Türk Tıp Tarihi, Bursa, 1984.

Şehsuvaroğlu,B.: İ.Ü.İstanbul Tıp Fakültesi Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı'ndaki Arşivi.

Şemseddin Sami: Kâmûsü'l-Alam, 6 c., İst., 1308.

Şeşen, R.-Akpınar, C.-İzgi, C.: İslâmi Tıp Yazmaları Katoloğu, Editör: E.İhsanoğlu, IRCICA, İst., 1984.

Tanpınar, A.H.: 19.Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Çağlayan Kitabevi, İst., 1988.

Tarhan, A.H.: Hatıralarım, İkdâm, 28 Kânûn-ı Sâni, 1342, -22 Mart 1342, Sayı: 9635-9689.

Terzioğlu, A.: Hekimbaşı Abdülhak Molla, Bifaskop, Yıl: 5, Sayı: 14, Eylül, 1984.

Timurtaş, F.: Osmanlı Türkçesi'ne Giriş, İ.Ü.Edebiyat Fak.Yay.No: 1809, İst., 1981.

Uludağ, O.Ş.: Tanzimat ve Hekimlik, Tanzimat I, Maarif Mtb., İst., 1940.

Unat, E.K.: Osmanlı Devletinde Tıp Cemiyetleri, Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri, IRCICA, İst., 1987.

Unat, E.K.-Samastı, M.: Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (Sivil Tıp Mektebi) 1867-1909, İ.Ü.Cerr.Tıp Fak.Yay.Rektörlük No: 3598, Dekanlık No: 155, İst., 1990.

Unat, F.R.: Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1964.

Uzluk, F.N.: İlk Açılan Tıbbiyemiz-Şânizade'nin Anatomi Kitabı, A.Ü. Tıp Fak.Mecmuası, Vol.: XX, Sayı 4, 1967'den ayrı bs., s.674-689.

Uzluk, F.N.: Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi, A.Ü.Tıp Fak.Tarihi Enstitüsü, No:3.

- Uzunçarşılı, İ.H.: Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı, Türk Tarih Kurumu Yay.VIII Seri - Sa 17, Ankara, 1965.
- Ülken, H.Z.: Tanzimattan Sonra Fikir Hareketleri, Tanzimat I, Maarif Mtb.İstb, 1940.
- Ünver, S.: Asırlara Göre Osmanlı Türklerinde Hekimlik, Tıp Tarihi Yıllığı II, İ.Ü.Cerr.Tıp Fak.Yay.Rektörlük No: 3086, Dekanlık No:122, İst. 1983.
- Ünver, S.: Hekimbaşı ve Müverrih Hayrullah Efendi'nin Tıbdan Bir Eseri, Hekim ve İlâç, 3 (2): 21-22, 1963.
- Ünver, S.: Bizde Meyve Yetiştirmeye Meraklı Son Hekimbaşılarımız ve Yemişleri, İ.Ü. Türk Tıp Tarihi Arkivi, C.5, Sayı: 19-20, Mart-Haziran, 1942.
- Ünver, S.: Hekimbaşı ve Müverrih Dr.Hayrullah Efendi'nin Avrupa'ya Seyahatine Dair, Tıp Tarihimiz Yıllığı I, İ.Ü.İst.Tıp Fak.Tıp Tarihi Enstitüsü, Sayı: 52, İst., 1966.
- Ünver, S.: Ünver, S.: Hekimbaşı Hayrullah Efendi, Dirim Tom. XLVII, Sayı: 9.
- Ünver, S.: Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin Kitaplarındaki İmzaları Hakkında, Dirim, Tom.: XXXVIII, sayı: 3-4, Mart-Nisan, 1963.
- Ünver, S.: Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin Kitapları ve İslâmlarda Bitik Sevgisi-Bitik Evleri, Türk Tıp Tarihi Arkivi, C.I, No: 3, 1935.

- Ünver,S.: Osmanlı Tababeti ve Tanzimat, Tanzimat I, Maarif Mtb., İst., 1940.
- Ünver,S.: Tabib Hayrullah Efendi ve Makalât-ı Tıbbiye, Tıp Tarihi Araştırmaları, İ.Ü.Cerr.Tıp Fak.Deontoloji Anabilim Dalı Yay.Özel Seri No: 1, İst.
- Ünver,S.: İ.Ü.Cerr.Tıp Fak.deontoloji Anabilim Dalı'nda bulunan arşivi.
- Yakar,A.: Hikâye-i İbrahim Paşa Ba İbrahim Gülşeni, A.Ü. Dil ve Tarih--Coğrafya Fak.Yay.: 160, Türk Dili ve Edebiyatı Enstitüsü: 3, Ankara, 1964.
- Yıldırım,C.: Bilim Tarihi, Remzi Kitabevi, İst, 1983.
- Yıldırım,N.: Türkçe Basılı İlk Türk Kitapları Hakkında, Türklük Bilgisi Araştırmaları, Vol.: 3, 1979, s.444-459.
- Yınanç,M.H.: Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik, Tanzimat I., Maarif Mtb., İst., 1940.
- Zülfikar,M.B.: Tabib Şâni-zâde Mehmed Atâullah Hayatı ve Eserleri, İ.Ü.Sağlık Bilimleri ve Cerr.Tıp Fak.Deontoloji Anabilim Dalı'nda Doç.Dr.Nil Sarı danışmanlığında hazırlanmış ve yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İst., 1986.

Trade 1281 Hanime
No: 12333

مقطع عالی نظام حبیبه خانم

مردود چک کینه لریه

درد و تنگنای درد و دلالت لطفه قدر تقیاً لطفه کند که قطع افکار و حکمی اختیار و نظر فرود بر فواید و شایسته غایت و هاست بر بود فرود و
مقداری حیوانات که از بر بول و صافه هفت روز بشود بشود از ده روز صواب و لطفی حاصل اسی مردود از آن دفع ماکر و صوم و لینه و برینگی
رقبته و قطع مردود کند و لیس متدا و اولاده ملائمه و بنده و آن: اهل سلطنت نه سفیدی سلاویه صعبه و اگر اولاده و لطفه
بزرگه قدر تا تو جفا بر همه ملائمه بایم بنده و شفا و کلامه بایم کار اتفاقاً اید و صدمه و برسی مقصد و سبب و او بود و هدا بایم
مقدار و یک مقداری خیر سی اولادینه مذکور فرود و همه تربی و تذکره و کلامه مساعد و لطفی شد و سلطنت نه تک تا عیسی و لطف
مقدار و صفیه دولت عیدت نام عیسی اولاده از لریه اعطای نام علی لطفه و لولیا بایم ده ایام جاری و متنوع و اولاده بر عاریت
مقدار و صفیه اولادینه لطف نه بی برین کورک از روزی صادر و سید مناسب اولاده هدا بایم مقصد و تک عبا با خود بلا شیب

بدر و صفیه لطف نه بی برین کورک از روزی صادر و سید مناسب اولاده هدا بایم مقصد و تک عبا با خود بلا شیب
از ده بود بر همه مقداری غایت و عطفانه مساعده عید عطفانه نظام و شایسته بزرگ بود و از روزی صرف بر لریه

۱۰ نفری

۱۰ نفری

Ulkekoköğretim Kurumu
Dokümantasyon Merkezi

(A)